

શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્થમાળાનો

ઉપોદ્ધાત.

વડોદરાના શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર. ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં અમદાવાદ પધાર્યા હતા તે પ્રસંગે તેમણે શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦૦ બક્ષીસ કર્યા; માટે સોસાયટીએ તેમને પોતાના મુરખી (પેટન) ઠરાવ્યા છે, અને તે રકમ તેમના નામથી જુદી રાખી તેલું બ્યાજ તેમને નામે અંથો રચાવવામાં, અંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં, અને ઉત્તેજન દાખલ અંથો ખરીદ કરવામાં વાપરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્થમાળા તરીકે છપાવવામાં આવ્યાં છે:-

૧. શ્રીસંદેશનો ઇતિહાસ.
૨. વિધવાવધન અનાચાર.
૩. દિંદની મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.
૪. બાલજુસુત ઉદ્ભવકૃત રામાવળી.
૫. કર્ત્તવ્ય. (ખ્રીષ્ઠ આવૃત્તિ.)
૬. બર્નિયરનો પ્રવાસ.
૭. આયધિકોપ ભાગ ૧ લો.
૮. અકરમાત્ વખતે મદદ અને ઇલાજ.
૯. હેત્રીફોસેટનું જીવનચરિત્ર.
૧૦. દિંદની ઉદ્યોગચિત્રિત.
૧૧. મરાઠી સત્તાનો ઉદય.
૧૨. દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ.

- જરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આફિસ.

અમદાવાદ, તા. ૫ ઓક્ટોબર ૧૯૦૮.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧.	દક્ષણ સમ્રાટની વ્યુત્પત્તિ અને તેનો નિર્દેશ. ...	૧—૪
૨.	દક્ષણમાં આર્યોનું વસતું.	૪—૧૦
૩.	દક્ષણમાં આર્યોના વસતિકાલનો નિર્ણય.	૧૦—૧૦
૪.	દક્ષણ અથવા મહારાષ્ટ્રનો રાજ્યસંબંધી ઇતિહાસ. ...	૨૪—૩૭
૫.	લેખોમાં વર્ણવેલા દેશી તથા પરદેશી રાજાઓ. ...	૩૮—૪૧
૬.	આંધ્રભૂત્યો અથવા શાતવાહનોનો સમયનિર્ણય. ...	૪૧—૬૫
૭.	શાતવાહન અથવા શાસિવાહન વંશના રાજાઓની રાજ્ય સંબંધી અથવા સાહિત્ય સંબંધી કંતકથાઓ. ...	૬૫—૬૯
૮.	આંધ્રભૂત્ય અથવા શાતવાહન વંશના રાજાઓના સમયમાં મહારાષ્ટ્રની ધાર્મિક, સામાજિક તથા આર્થિક સ્થિતિ	૬૯—૭૭
૯.	આંધ્રભૂત્ય વંશના નાશ અને આલુખ્ય વંશના ઉત્કર્ષ વચ્ચેના સમયનો સમયનિર્ણય ઇતિહાસ. ...	૭૭—૮૦
૧૦.	પ્રથમના આલુખ્ય વંશના રાજાઓ.	૮૧—૧૦૧
૧૧.	રાષ્ટ્રકૂટ વંશ.	૧૦૧—૧૨૫
૧૨.	પાણીના સમયના આલુખ્ય વંશના રાજાઓ. ...	૧૨૫—૧૫૨
૧૩.	કલચુરી વંશના રાજાઓ.	૧૫૩—૧૬૩
૧૪.	દેવગિરિના પાદવો-તે વંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ. ...	૧૬૪—૧૭૬
૧૫.	દેવગિરિના પાદવો પછીના સમયનો ઇતિહાસ. ...	૧૭૭—૨૦૧
૧૬.	કોલ્હાપુરના શિલાહાર વંશના રાજાઓ.	૨૦૨—૨૧૧
પરિશિષ્ટ એ.	ગુપ્ત સંવત્સર ઉપર નિબંધ.	૨૧૩—૨૨૯
પરિશિષ્ટ બી	શિલાલેખોમાં આવતા શક, તારીખો, તથા આકૃષ્ટપત્ર ચક્રનાં વર્ણો ઉપર ટીકા.	૨૩૦—૨૩૬
પરિશિષ્ટ સી.	લેખાદિના મતજાતની પ્રસ્તાવના.	૨૩૭—૨૫૧
પરિશિષ્ટ—પ્રકરણ ૧૧	ગુ—રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ.	૨૫૨—૨૬૦

દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો જાતજાત.

મુસલમાનોએ તે દેશ જત્યો ત્યાં સુધીને

પકરણ ૧ હું:

“દક્ષિણ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેના નિર્દેશ.

“દક્ષિણ” શબ્દ એ સંસ્કૃત “દક્ષિણ” જેનો અર્થ દક્ષિણ દિશા તરફનું એવો થાય છે તે શબ્દનો દેશી ઉચ્ચાર છે; હિન્દુસ્તાનના દ્વિપકલ્પનો જે ભાગ નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલો છે તેને “દક્ષિણ” અથવા ‘દક્ષિણ’ એ શબ્દ લગાડવામાં આવતો. સંસ્કૃત અને ખીજાં પુસ્તકોમાં તેને માટે “દક્ષિણાપથ” અથવા “દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ” એ શબ્દ માલૂમ પડે છે. આ નામ પ્રાચીન સમયમાં સામાન્ય રીતે વપરાતું હતું. તે એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પૈરીપ્લસનો કર્તા હિન્દુસ્તાનના તે ભાગને “દક્ષિણાપથ” કહે છે. તે સમયની દેશી અથવા પ્રાકૃત ભાષામાં, સામાન્ય નિયમોને અનુસરીને સંસ્કૃત “દક્ષિણાપથ” શબ્દ ‘દક્ષિણાવધ’ અથવા “દક્ષિણાવધ” થયો.

હશે, અને આ લોકોએ ઉચ્ચાર 'ઉપરથી શ્રીક પુસ્તકકર્તાએ પાતાના પુસ્તકમાં લખેલું નામ લીધું હતો એનું' દુંકું' નામ પણ વપરાતું હશે એમ લાગે છે, કારણકે ઇસવીસનના પાંચમા સતકના આરંભમાં ચીનાઈ મુન્સાફર રૂઝાહ-હીયાનને બનારસમાં એમ જોનામાં આવ્યું હતું કે દક્ષિણ તરફ એક દેશ છે જેનું નામ "દાક્ષીણ" છે. આ નામ સંસ્કૃત "દક્ષિણ" ને મળતું આવે છે

નર્મદા નદીની દક્ષિણના આખા દ્વિપકલ્પનું નામ દક્ષિણાપથ અથવા દક્ષિણ હતું. 'માર્કબ્રુક', 'વાયુ' અને 'મત્સ્યપુ-
 "દક્ષિણ" શબ્દ- રાણામાં ગણાવેલા દેશોમાં ન્યાન, પાણ્ય અને કેરળ
 નો નિર્દેશ. એ દેશોનો દક્ષિણાપથમાં અભાવેશ કરવામાં આ-
 વેલો છે આ દેશો છેક દક્ષિણમાં આવેલા છે અને
 આ સમયના નબળર, મહુના અને મળખાગ દેશોને મળતા આવે છે.
 પરંતુ 'મહાભારત'માં જેમ રણવેલું છે કે પાડવોમાના સૌથી નાનાભાઈ
 સહદેવ દિગ્વિજય કરતા કરતા પાણ્યદેશના રાજાને છૂટ્યા પછી દક્ષિણા-
 પથમાં ગયા આ ઉપરથી એમ નિર્ણય થાય છે કે પાડવ દેશનો દક્ષિ

૧ બાપાનરસીની નેટ—આ અનુમાન થોડ્ય હોય એમ લાગતું નથી, કારણકે પરીપત્રે આપેલું નામ "દક્ષિણાપથદેશ" એ સંસ્કૃત 'દક્ષિણમદેશ' તું અપભ્રંશ છે અને 'દક્ષિણાપથ' ઉપરથી નીકળ્યું હોય એમ લાગતું નથી.

૨ રૂઝાહ-હીયાનનો પ્રવાસ, એસ્ બીલકૃત, પા. ૧૩૬

૩ અધ્યાય ૫૭ શ્લોક ૪૫ બીજીઓથીય ઇન્ડીયાની આવૃત્તિ તેમાં બીજી લીટીનો પાક ખોટો છે પણ "પાંડ્યાશ્ચ કેરલાશ્ચ ચોલાઃકુલ્યા-સ્તથૈવચ" આ પાક બીજી પ્રતમાં છે તેમ હોવો જોઈએ

૪ અધ્યાય ૪૫ શ્લોક ૧૨૪ બી ઇ આવૃત્તિ

૫ અધ્યાય ૧૧૨ શ્લોક ૪૬ પુનાની શિલામુદ્રિત આવૃત્તિ

૬ સભાપરી, અધ્યાય ૩૧ શ્લોક ૧૭ મુંબઈની આવૃત્તિ.

જાપથમા સમાવેશ થતો નહતો વળી સહ્યાદ્રિમાથી ઉત્પન્ન થતી ગો-
દાવરી અને અન્ય નદીઓના સંબંધમા, વાયુપુરાણમા એમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે તે દક્ષિણાપથની નદીઓ છે, અને નર્મદા તથા તાપીને તેની
ગણનામા આવી નથી આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ નદીઓની ખી-
ણોના પ્રદેશનો દક્ષિણાપથમા સમાવેશ થતો નહતો આ રીતે દક્ષિણાપથ
શબ્દ હમેશા એકજ અર્થમા વપરાયો હોય એમ લાગતું નથી અર્વાચીન
સમયમા આ નામ જે દેશ ઉત્તરમા નર્મદા અને દક્ષિણમા કૃષ્ણા નદીના
પ્રવાહની વાહી સુકી લીની (છેક પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ બાદ કરતા જે રહે
તે) ની વચ્ચે આવેલો છે તેનું છે આ રીતે માલુમ પડશે કે મહારાષ્ટ્ર
દેશ અથવા જે દેશમા મરાઠી ભાષા બોલાય છે તે (પશ્ચિમઘાટ અને સ-
મુદ્રની વચ્ચે આવેલા સાદરા પ્રદેશ સીનાયના) દેશને એ ઘણાખરો મ-
ળતો આવે છે તેથી ઓછું વળી એ દેશમાથી નર્મદા અને તાપી નદી-
ઓની ખીણોના પ્રદેશ બાદ કરતા જે દેશ રહે તેને પણ એ નામ લાગુ
કરી શકાય અને આ બાબતને વાયુપુરાણમાથી આધાર મળી શકે છે.
આ પ્રમાણે ગોદાવરીના પૂર્વ પ્રવાહથી ફગદુપ થયેલો દેશ તથા ગોદાવરી
અને કૃષ્ણા નદીઓની વચ્ચે આવેલો દેશ—આનું નામ ‘ દક્ષિણ ’ એમ
કેવાય છે આદનાજ દેશનું નામ મહારાષ્ટ્ર એક સમયે હતું તેમ પણ
લાગે છે કારણકે પુરાણો તથા અન્ય પુસ્તકોમા આ દેશને એક હાથ ઉ-
પર અપરાંન અથવા ઉત્તરકોકણ તથા નર્મદા અને તાપીની બંને બાજુએ
આવેલા પ્રદેશ જેમા પુલીદ તથા સાબર લોકો વસતા હતા તે દેશથી,
તેમજ ખીલ્લ હાથ ઉપર વિદર્ભ દેશથી તદ્દન જૂદો ગણવામા આવ્યો છે
તેના પ્રમાણમા વધારે અર્વાચીન રત્નકોશ નામના ગ્રંથમા, મહારાષ્ટ્ર,

૧ અધ્યાય ૪૫. શ્લોક ૧૦૪ બી ધ આવૃત્તિ.

૨ ખંડાલીયન લાયબેરીમાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના યે ઓર્ફેકટના પત્રકનું
પા પૃથક નોંધ

વેદમાં, તાપીતટ દેશ અને નર્મદાતટ દેશ (એટલે આ નદીઓની બંને બાંજુનો પ્રદેશ) અને ડોંકણ, આ સર્વ એક ખીજાથી જૂદા છે. એમાં વર્ણુવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે પરિમિત અર્થવાળા મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણ દેશ વિશે આ વૃત્તાંત લખવામાં આવે છે.

મકરણ ર જુલું

દક્ષિણમાં આર્યોનું વસણું.

જે આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પ્રથમ પૂર્વ અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબમાં જ રહ્યા હતા. આ વાત તો હાલ સ્વીકૃત. દક્ષિણમાં આર્યોનું ચઢેલી જ છે ત્યાંથી તેઓ પૂર્વ તરફ ગયા, અને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ જેમાં તેઓ રહ્યા તે પ્રદેશનું વસણું.

નામ યોગ સમય સુધી અજ્ઞાત, અથવા તેઓની પવિત્ર જમિ પડ્યું, આ પ્રદેશ સરસ્વતી જેને હાલ સરસ્વતી કહે છે તે નદી અને તેની પાસે એટલે થાણેશ્વરની આસપાસના મુલકમાં આવેલી, રુદ્રાદેવી એ બંને નદીઓ વચ્ચે આવેલો હતો. અહીંયા જાતીઓ, વર્ણુઓ અને યજ્ઞયાગદિકાળના ધર્મની અરેથા પૂર્ણ વિકાસને પામી હતી, એમ લાગે છે. ત્યાંથી તેઓ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ પ્રમથા, અને ધીમે, ધીમે દિશાલય અને વિંધ્યાદ્રિ વચ્ચેનો સમગ્ર પ્રદેશ, રાષ્ટ્રો, તેઓના આ વસ. ૧ તિરવાનની દક્ષિણ તરફની, મગદા લાંબા સમય સુધી વિંધ્યાદ્રિ સુધી હતી. ૨ કારણકે આર્યો પત્ત એટલે જે પ્રદેશમાં આર્ય લોકો વસતા હતા તે પ્રદેશથી, ૨મનુ તથા, પાણિનીય વ્યાકરણના મહાભાષ્યના કર્તા

પતંજલિના લખવા પ્રમાણે પૂર્વોક્ત બને પર્વત-શ્રેણીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું જામાત્ર અચન થતું. જે પોતાની ઉંચાઈથી સૂર્યના માર્ગને રોકતો હોય એમ દેખાતું હતું તે વિધ્યાદ્રિ તો લોકને અત્યંત હતો. તે પર્વતની વધારે ઉત્તર તરફની તથા પશ્ચિમ તરફની હાર જેમાંથી ચંબલ અને બેટવા નદીઓ ઉદ્ભવ પામે છે તે હારનું નામ પારિધ્યાત્રી હતું, કારણ કે તેઓની યાત્રાની મર્યાદા એટલે સંચારની હદ ઉપર તે આવેલી હતી. પુરાણોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે, યોગ સમય પછી અગસ્ત્ય ઋષિએ તે પર્વતને વધારે ઉંચો થવાની મનાઇ કરી, એટલે કે તેમણે તે પર્વત ઉદ્ધર્યો અને તેની દક્ષિણ તરફ આશ્રમ સ્થાપ્યો અને આ પ્રમાણે બીજા આશ્રમો મારે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. દક્ષિણ તરફના દેશમાં સૌથી પ્રથમ અથવા પ્રાચીન આર્ય-પ્રદેશ

વિદર્ભ અથવા વરાહપ્રાંત હોવો જોઈએ. કારણ કે

દક્ષિણમાં પ્રથમ રામાયણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ન્યારે વાનરરાજા

આર્ય-પ્રદેશ સુગ્રીવ, રામની સ્ત્રી મીના તથા તેના હરણ કરનાર

વિદર્ભ હતો. રાવણની શોધમાં પોતાના અનુચરોને જૂદી જૂદી

દિશાઓમાં મોકલે છે, ત્યારે બીજા દેશો સાથે વિ-

દર્ભ, રચિક, મદિયક દેશોમાં તેમજ દક્ષિણ તરફ તથા ગોદાવરી નદીએ

પણ જવાની તેઓને આજ્ઞા કરે છે આ ઉપરથી એમ દર્શન થાય છે કે

ગોદાવરી નદીની આબુઆબુનો દેશ એટલે વધારે પરિમિત અર્થ પ્રમાણે

ગણતાર દક્ષિણ અથવા મહારાષ્ટ્ર દેશ તે સમયે અરણ્ય હતો અને વિદર્ભ

વસ્તીવાળો દેશ હતો. મહાભારતમાં પણ લખેલું છે કે અગસ્ત્ય ઋષિએ

૨ રામાયણ કં. ૪ અ. ૪૧ (સુગ્રીવની આવૃત્તિ)

૩ મહાભારત. સુગ્રીવની આવૃત્તિ. ૩ અધ્યાય ૬૬-૬૭.

બાપા નામે પાલી, આ સર્વ બાપાઓનાં પ્રાચીન રૂપોમાં સંસ્કૃત શબ્દોનાં ધણાંજ અપભ્રંશરૂપો આવે છે, અને આના યોગ્ય એક સામાન્ય નિયમો નીકળી શકે છે. એક જાતિના લોકો પોતાના ધર્મદાસના આખા સમયમાં જે એક બાપા ઓડતાં હોય તે બાપાનો નામ જે સ્વાભાવિક કારણોની અસરને લીધે થાય છે તે પ્રમાણે આ બાપાઓના સંબંધમાં ચર્ચા હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે આવી ક્રિયા ધણી મંદ હોવી જોઈએ, તથા ધણા લાંબા સમય પર્વત ચાલુ રહેલી હોવી જોઈએ, કે જેથી કરીને, તે સર્વ પ્રાકૃત બાપાઓમાં જે સ્વર (ઉચ્ચાર) સંબંધી વિકૃતિઓ આપણી નજરે પડે છે તે ઉત્પન્ન થઈ શકે. આ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેલી ક્રિયાથી અન્ય આળતોમાં પણ ધણીજ વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. પરંતુ તે બોલીઓમાં આવું આપણને માલુમ પડતું

નથી, અને સંસ્કૃતથી એતિ દૂર તે બોલીઓ ગઈ હોય પ્રાકૃત બોલીઓ. એમ લાગતું નથી. મારે સંસ્કૃત ઉચ્ચારોનાં અનિ

અપભ્રંશરૂપો થયાં તેવું કારણ એમ અનુમાન કરવાથી મળી શકે છે, કે જે લોકોની સ્વભાષા સંસ્કૃત નહોતી તે લોકોને તે બોલવી પડતી હતી. સર કરનારા આર્થ લોકોમાં વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દોના યથાર્થિય ઉચ્ચાર તે વિભત્તીય લોકો કરી શકતા નહોતા; અને આ રીતે સંસ્કૃત શબ્દોનાં પ્રાકૃતરૂપો તે શબ્દોના ને લોકોએ કુદરતી ઉચ્ચાર હતા. સંસ્કૃતમાં માલુમ નથી પડતા એવા યોગ્ય ઉચ્ચારો (સ્વરો) તેમજ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી શકતા નથી એવા કેટલાએક શબ્દો પ્રાકૃતમાં માલુમ પડે છે, અને આથી પણ એજ અનુમાન ધર્મ આવે છે. આ પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે હિંદુસ્તાનના આખા ને દેશમાં આગળ પ્રસરતા ગયા તેમ તેમ વિભત્તીય લોકોના સંસર્ગમાં આવતા ગયા, જેમને તેઓએ પોતાના જનસમાજમાં એકત્ર કરી દીધા, અને આ લોકો આર્થલોકોની બાપા ધીપ્પા તેમજ પોતાના અસહન કંટલાએક શબ્દો

તથા ઉચ્ચારના વિશેષ લક્ષણો સાચી રાખ્યા ઉત્તરના દેશમાં છે-
નીચે મરાઠા દેશ સુધી આ વસ્તુગ્રથિત હતી પરંતુ તેથી વધારે દક્ષિ-
ણમાં તથા પૂર્વ તરફના દ્વિતીય ઉપર વસનારા
વધારે દક્ષિણ તર- લોકોમાં જે કે આર્યોએ પ્રસાર કર્યો અને તે લો-
કના પ્રદેશોમાં તે કોને પોતાનો સુધાગે આપ્યો, તો પણ એ લોકોને
થોડી હતી. તેઓ પોતાના જનસમાજમાં સંપૂર્ણ રીતે
એકત્ર કરી શક્યા નહીં, તેમજ તેમની ભાષાઓ
અને તેમનો સ્વદેશીય સુધારો જડમૃગથી ઉત્થાપિત કરી શક્યા નહીં
તેથી ઉલટું તે જાતિના લોકોની ભાષાઓ આર્યોને શીખરી પડી, અને
તેઓના સુધાગનો કઈંદ અંગ પોતાને લેવો પડ્યો આ પ્રમાણે જાનડી,
તેલુગુ, તામીલ અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં હાલ જોવાતી અન્ય ભાષાઓ,
સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પરંતુ તદ્દન જૂદાજ કુળની છે, અને
દક્ષિણની ક્યાઓ આ રીતે આજ કારણથી ઉત્તરનાથી જૂદી પડે છે આ-
ર્યોના આ પ્રસારનું પરિપામ ઉત્તરમાં જે આવ્યું હતું તેથી દક્ષિણમાં
શા કારણથી આવ્યું બધું જૂડું આવ્યું તેનું જાણ એમ દેખાય છે કે,
ત્યારે આર્યો દક્ષિણમાં ગયા ત્યારે આ મુખ્યચરિત જનસમાજે તથા
ગાંધ્યો ધણા બાળા સમયથી હતા ઉપર વળેના ગમાયણના વાક્યોમાં
વાનરસેનાને દક્ષિણમાં આદ્ર (તેલુગુ) લોકોના, પાડવ, એવ, અને અન્ય
લોકોના દેશોમાં જવાનો આજ્ઞા કરી છે, અને તેઓને એમ કહેવામાં આવ્યું
છે કે પાડવ લોકોની રાજ્યધાનીના દરનાજ સુવર્ણ તથા રત્નોથી રો-
ભાયમાન કરેલા છે અને આ જાતિના લોકોનું, તેઓના દેશનું અને તે-
ઓના ગભનું વર્ણન અન્ય સમૃત્ર અથોમાં કન્યામાં આવ્યું છે તે હવે
પછી આપણા આવરો તેથી ઉલટું આર્યલોકોના પ્રસારને સમયે ઉ-

૧ આ વિષયે મેં સંસ્કૃત તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રાકૃત ભાષાઓ
ઉપરના માસ ભાષણોમાં વિદ્યસિત કર્યા છે

બાપા નામે પાલી, આ સર્વ બાપાઓના પ્રાચીન રૂપોમાં સંસ્કૃત શબ્દોનાં ધણાંજ અપભ્રંશરૂપો આવે છે, અને આના યોગ્ય એક સામાન્ય નિયમો નીકળી શકે છે. એક ભતિના લોકો પોતાના ઇતિહાસના આખા સમયમાં જે એક બાપા બોલતા હોય તે બાપાનો નામ જે સ્વાભાવિક કારણોની અસરને લીધે થાય છે તે પ્રમાણે આ બાપાઓના સંબંધમાં ચર્ચા હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે આવી ક્રિયા ઘણી મંદ હોવી જોઈએ, તથા ઘણા લાંબા સમય પર્વત ચાલુ રહેલી હોવી જોઈએ, કે જેથી કરીને, તે સર્વ પ્રાકૃત બાપાઓમાં જે સ્વર (ઉચ્ચાર) સંબંધી વિવૃત્તિઓ આપણી નજરે પડે છે તે ઉત્પત્તિ યર્ષ મઠે. આ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેલી ક્રિયાથી અન્ય બાપતોમાં પણ ઘણીજ વિવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. પરંતુ તે બોલીઓમાં આવું આપણને માલુમ પડતું

નથી, અને સંસ્કૃતથી એતિ દૂર તે બોલીઓ ગઈ હોય

પ્રાકૃત બોલીઓ. એમ લાગતું નથી. માટે સંસ્કૃત ઉચ્ચારોનાં અનિ

અપભ્રંશરૂપો થયાં તેનું કારણ એમ, અનુમાન કરવાથી મળી શકે છે, કે જે લોકોની સ્વભાષા સંસ્કૃત નહોતી તે લોકોને તે બોલવી પડતી હતી સર કરનારા આર્થ લોકોમાં વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દોના યથાર્થિય ઉચ્ચાર તે વિભતીય લોકો કરી શકતા નહોતા, અને આ રીતે સંસ્કૃત શબ્દોના પ્રાકૃતરૂપો તે શબ્દોના તે લોકોએ કરેલા ઉચ્ચાર હતા. સંસ્કૃતમાં માલુમ નથી પડતા એવા યોગ્ય ઉચ્ચારો (સ્વરો) તેમજ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી શકતા નથી એવા કેટલાએક શબ્દો પ્રાકૃતમાં માલુમ પડે છે, અને આથી પણ એજ અનુમાન થઈ આવે છે. આ પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે હિંદુસ્તાનના આજે તે દેશમાં આગળ પ્રસરતા ગયા તેમ તેમ વિભતીય લોકોના સંસર્ગમાં આવતા ગયા, જેમને તેઓએ પોતાના જનસમાજમાં એકત્ર કરી દીધા, અને આ લોકો આર્થલોકોની બાપા શીખ્યા તેમજ પોતાના અસહન, કેટલાએક શબ્દો

તથા-ઉચ્ચારનાં વિશેષ શ્લક્ષણો સાચવી રાખ્યાં. ઉત્તરના દેશમાં છેદ-
નીચે મરાઠા દેશ સુધી આ વસ્તુસ્થિતિ હતી. પરંતુ તેથી વધારે દક્ષિ-
ણમાં તથા પૂર્વ તરફના કિનારા ઉપર વસનારા
વધારે દક્ષિણ તર- લોકોમાં જો કે આર્યોએ પ્રસાર કર્યો અને તે લો-
કના પ્રદેશોમાં તે કોને પોતાનો સુધારો આપ્યો, તો પણ એ લોકોને
ચેલી હતી. તેઓ પોતાના જનસમાજમાં સંપૂર્ણ રીતે
એકત્ર કરી શક્યા નહીં, તેમજ તેમની ભાષાઓ
અને તેમનો સ્વદેશીય સુધારો જડમળથી ઉત્થાપિત કરી શક્યા નહીં.
તેથી ઉલટું તે જાતિના લોકોની ભાષાઓ આર્યોને શીખવી પડી, અને
તેઓના સુધારાનો કઈક અંશ પોતાને લેવો પડ્યો. આ પ્રમાણે કાનડી,
તેલુગુ, તામીલ અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં હાલ જોવાતી અન્ય ભાષાઓ,
સંસ્કૃતમાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પરંતુ તદ્દન જૂદાજ કુળની છે, અને
દક્ષિણની ક્યાઓ આ રીતે આજ કારણથી ઉત્તરનાથી જૂદી પડે છે આ-
ર્યોના આ પ્રસારનું પરિણામ ઉત્તરમાં જે આવ્યું હતું તેથી દક્ષિણમાં
શા કારણથી આટલું બધું જૂદું આવ્યું તેનું કારણ એમ દેખાય છે કે,
ન્યારે આર્યો દક્ષિણમાં ગયા સારે લા સુવ્યવસ્થિત જનસમાજો તથા
રાજ્યો ધણા લાખા સમયથી હતા. ઉપર લખેલા રામાયણના વાક્યોમાં
વાનરસેનાને દક્ષિણમાં આદ્ર (તેલુગુ) લોકોના, પાડ્ય, ચોલ, અને દરવ
લોકોના દેશોમાં જવાનો આદ્ર કરી છે, અને તેઓને એમ કહેવામાં આવ્યું
છે કે પાડ્ય લોકોની રાજ્યધાનીના દરવાજા સુવર્ણ તથા રત્નોથી શો-
ભાયમાન કરેલા છે અને આ જાતિના લોકોનું, તેઓના દેશનું અને તે-
ઓના રાજનું વર્ણન અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યું છે, તે હવે
પછી આપવામાં આવશે. તેથી ઉલટું—આર્યલોકોના પ્રસારને—જાગે

૧ આ વિષયો મેં સંસ્કૃત તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રાકૃત ભાષાઓ
ઉપરના મારા લાપણોમાં વિશિષ્ટ કર્યા છે.

તગ્ના દેશોમા દેશ-સ્થિતિ દડકારણના જેવી પાવી જોઈએ, એટલે રામા-
યણુમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે તે અરણ્યમા ગદસો એટલે બ્રાહ્મણ ઋષિઓની
ધર્મક્રિયાઓમા નિષ્ઠ નાખતી એવી જંગલી જનનીઓ રહેતી હતી અને
સમૃત સાહિત્યનો જૂનો ભાગ, (જે આર્યો પંજબમાથી ધીમે ધીમે
નીચે પ્રસંગતા જતા હતા તે સમયનો છે) તેમાં તેઓને જે જંગલી
જનનીઓ મળી તેઓને દમ્બુ, ગદસ અને એવાં અન્ય નામો આપવામાં
આવ્યા છે

મકરણ ૩ મું.

દક્ષિણમાં આર્યોના વસતિકાલનો યથાશક્તિ નિર્ણય, તથા
પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સાહિત્ય અને લેખોમાં દક્ષિણ
હિંદુસ્તાન વિશેના લેખો.

આર્યો દડકારણમા ક્યારે વધ્યા ને કાનનો યથાશક્તિ નિર્ણય આપશે
હવે કરનાનો પ્રયત્ન કરીશું, અને સમૃત સાહિત્યના
ઐતરેય બ્રાહ્મણના જૂદા જૂદા સમયોમા તથા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા
સમયમાં આર્યો સમૃદ્ધ રીતે જાણીતી થએની તારીખોએ, ઉત્તર
ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી હિંદુસ્તાનના મુખ્યના આર્ય જનસમાજનો દક્ષિણ
માહીત હતા. હિંદુસ્તાન સામે શો સબંધ હતો તે શોધી કાઢીશું
ઐતરેય બ્રાહ્મણ, કે જે આખા ગ્રેષ્ઠ સમૃત સાહિ-
ત્યથી અતિ પ્રાચીન છે, તેમા એમ "લખ્યુ છે કે, વિશ્વમિત્રઋષિએ પો-
તાના પચાસ પુત્રોની સંતતિને આર્ય વસતિ સ્થાનોની " સીમા ઉપર
રહેનાનો " શાપ આપ્યો હતો, અને એમ કહેયુ છે કે, આ વસતિ સ્થા-

નોના લોકો “ આંધ્ર, પુન્ડ્ર, સાબર, પુલીન્દ અને મૂતીય ” હતા, અને વિશ્વામિત્રના વંશજો દસ્યુનો મોટો ભાગ હતા. આમાંના પ્રથમની ચાર જાતિના લોકો દક્ષિણમાં રહેનારા તરીકે લખેલા છે, એટલે કે રામાયણમાં પુન્ડ્ર લોકો વિષે, અને પુરાણોમાં અન્ય ત્રણ જાતિઓ વિષે તે પછીના સમયના સાહિત્ય ઉપરથી એમ દેખાય છે, કે પુલિન્દ તથા સાબર લોકો^૨ વિંધ્યાદ્રિની આજુબાજુ રહેનારી જંગલી જાતોના હશે. રાણેશી પુલિન્દ લોકોને નર્મદા નદીના તટ આગળના ખતાવે છે. આંધ્ર લોકો, જેઓ આ સમયના તેલુગુ લોકો છે, તેઓ ગોદાવરી નદીના મુખ આગળ અથવા તેથી પણ ઉત્તરમાં રહેતા હતા. ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં આ જાતિના લોકોના આ સ્થાનો હતા, તો તે વખતે હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોને વિંધ્યાદ્રિથી ઉત્તરના સપાટા દેશની તેમજ તે પર્વત-શ્રેણીના આગેથી ખૂણામાં આવેલા પ્રદેશની માહિતી હાવી જોઈએ

પાણિની પોતાના સૂત્રો એટલે વ્યાકરણના નિયમોમાં હિંદુસ્તાનની જુગોળનું અતિ વિસ્તીર્ણુ જ્ઞાન દર્શાવે છે. તેઓએ પાણિનીના સમયમાં દર્શાવેલા ગ્રામો અને નદીઓ પૈકી ઘણાંએક પંજબ પણ હતા. અને અફઘાનીસ્તાનમાં આવેલા છે, પરંતુ ઉત્તર

હિંદુસ્તાનના પૂર્વ તરફના ભાગમાં આવેલા દેશોનાં નામ પણ તે સૂત્રોમાં આવે છે દક્ષિણમાં અતિ દૂર દર્શાવેલા દેશોમાં ૪૨૪ [૪. ૨ ૧૩૩], અવન્તી [૪. ૧, ૧૭૬], કોસલ, [૪. ૧, ૧૭૧] ૩૬૩૫ [૪. ૧, ૧૭૮] અને કલિંગ [૪. ૧, ૧૭૮] છે. આમાંના

૨. આ નામ સૂત્રોમાં આવેલ નથી, પણ જર્જાદિગણમાં જોવા મળે છે. આ ગણમાં આવતા રાષ્ટ્રો વિષે, મેં અગાઉ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, આઓ ગણ

૩ આ નામ સૂત્રોમાં આવેલ નથી, પણ જર્જાદિગણમાં જોવા મળે છે. આ ગણમાં આવતા રાષ્ટ્રો વિષે, મેં અગાઉ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, આઓ ગણ

સૌથી વધારે ઉત્તરના પ્રદેશમાં તેઓ પ્રસર્યા હતા અથવા તેઓ સાથે તેમનો સ્વર્ગ હતો, તે તે વિંધ્યાદ્રિ ઉત્તર ધીને કહેવો નહીં, પણ તેને બદલે પૂર્વ તરફનો માર્ગ લઈને જ કરેલો

તેથી ઉપર કાત્યાયન ઋષિ જેમણે પોતાના વાર્તિકથી પાણિનીના મૂત્રા સમજાવ્યા છે, તેમને દક્ષિણનું જ્ઞાન હતું તેમ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું કાત્યાયનને જ્ઞાપ્ય છે. કોઈ અમુક દેશમાં વસતા લડવૈયાની જ્ઞાન હતું પરંતુ હાય છે અને તે ઉપરથી અન્ય શબ્દો રચવામાં આવે પાણિનીને નહીં. છે, જેનો અર્થ “તે જ્ઞાતિના અમુક સંખ્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલા” એવો થાય છે, તેમજ જેનો અર્થ “તે દેશનો રાજા” એવો પણ થાય છે, તેથી જ્ઞાતના નામો શી રીતે ઉપજના તે જ્ઞાનના નિયમો પાણિની આપે છે, દષ્ટાન્તરિઃ “પાયાન” એટલે પાયાલની જ્ઞાતિના એકાદ સંખ્યસના વચ્ચેના ઉત્પન્ન થએલો માણસ, અથવા પાયાય દેશનો રાજા તેનીજ રીતે શાસ્ત્રના વચ્ચેના ઉત્પન્ન થએલો માણસ તેમજ શાસ્ત્ર જ્ઞાતીના લોકોનો રાજા—એ બંને શાસ્ત્રેય કહેનાય છે આમાંથી એક દષ્ટાન્ત મુખી દેશમાં આવ્યું છે એમ કાત્યાયન કહે છે, પાડ્ય એ નામ પાણિનીએ સમજાવ્યું નથી, તેટલા માટે કાત્યાયન નમે છે કે “પાણીની જ્ઞાતિના સંખ્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલો માણસ” અથવા પાણીની જ્ઞાતિના લોકોનો રાજા ” પાડ્ય” કહેનાય તેનીજ રીતે પાણિનીનું એમ કહેવું છે કે “કામોજ” (જેવાય-જાપના પ્રદેશમાં વસનારા અનાર્થ જ્ઞાતિના લોકોનું નામ છે), એ શબ્દ ઉપરથી બનેલાથી એક પણ અર્થ-વાળું એવું નામ ઉપજનામાં કાંઈ પણ પ્રત્યક્ષ લગાડવાનો નથી તેમ પ્રાચીણ સ્વરને પણ બદલનાનો નથી પણ “કામોજ” એજ સમ્બંધનો અર્થ “કામોજ

જાતિના એક માણુમનો વંશજ અથવા કામોજ જાતિના લોકોનો રાજા”^૧
 એવો થાય છે કાત્યાયન એમ કહે છે કે પાણિનીના મુત્રમા ‘કામોજ’ એ
 શબ્દ પછી “દસ્યાદિ” એ શબ્દ વધારવો જોઈએ, કારણકે તેના મંબ-
 ધમા લખેલો નિયમ ચોપ છં ને પણ લાગે છે, એટલે ચોપ
 છં જાતિના મનુષ્યનો વંશજ તેમજ ચોલ છં દેશના રાજાને
 “ચોપ છં” કહેવો જોઈએ તેનીજ રીતે પાણિની કહે છે
 કે “કુમુદત્, નદત્, અને વેતસ્વત્ દેશોના નામ પડ્યા, તેનું કાગણુ
 એ કે તે તે દેશોમા કુમુદો, નદ એટલે બરો, અને વેતસ્ એટલે
 નેતરો થાય છે કાત્યાયન આમા વધારો કરીને કહે છે કે “મહિષ્મત્”
 દેશનું તે નામ પડ્યું, કારણ કે તેમા મહિષ એટલે પાડાઓ થાય છે હવે નિ-
 ચારતા માણુમ પડે છે કે પુરાણોમા મહારાષ્ટ્ર સાથે સ સર્ગવાળો દક્ષિણ
 તરફનો દેશ જેને “મહીષક” દેશ કહેવો છે તેજ મહિષ્મત્ હોય એમ
 લાગે છે નર્મદાના કીનારા ઉપર આવેલી મહિષ્મતી તેની રાજ્યધાની
 પાણુકગીને હતી આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે
 ગોપાલકરે જે અનુમાન કર્યું છે તેવુંજ અનુમાન કરી શકીએ, કે જે પા-
 ણિની ને પાઞ્ચ, ચોપ અને મહિષ્મત્ દેશોનું જ્ઞાન હોત, તો તેણે પોતાના
 નિયમોમાથી આ નામો મુકી દીધા નહોત, કારણ કે તેણે કેટલી બધી મ-
 બાળથી પોતાનું વ્યાકરણ લખેલું છે માટે ઘણુંકરીને તેને તે દેશોનું જ્ઞાન
 હતું નહીં એમ ધારનામા આવે છે અને તેના સૂત્રોમા કોઈપણ દક્ષિણ
 તરફના દેશનું નામ આવતું નથી તેથી આને વધારે સમર્થન મળે છે
 આ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે પાણિનીના સમયમા ઉત્તરના આર્યોને
 દક્ષિણ તરફના દેશો તથા ત્યાંની જાતિના લોકોની માહિતી નહોતી, પરંતુ
 કાત્યાયનના સમયમા તો દક્ષિણ કાત્યાયનના વાર્તિકમા નાસીકીય નામના
 એક રોહરનું નામ આવે છે તે હાલનું નાસીક હોય એમ પણ સંભવે છે.

પતંજલિ દક્ષિણતુ સદ્ગમ ગ્ન દર્શાવે છે એક વ્યાકરણકર્તા તરીકે

દક્ષિણમા પ્રચલિત બાપાની રૂઢિઓ તે લખે છે અને

પતંજલિને દક્ષિણ કહે છે કે દક્ષિણાપથમા “ સરસી ” એ શબ્દ મો-

હિંદુસ્તાનતુ ા તલાવોના અર્થમા વપરાય છે તે “માહીભતી

સંપૂર્ણ જ્ઞાન ઁવેદર્શ, “કાચીપુર એટલે આ સમયતું” કાશ્યપમ્

હતું. અને “કેરલ એટલે મલબારને પણ ગણાવે છે પ-

તંજલિનો સમય ધ સ પૂર્વ ૧૫૦ નો છે એમ

હાય ખર માની શકાય ભારદ્વાજ્યો, સૌનાગો ધ૦ ની

કાત્યાયન અને શાલાઓમા વપરાતા પુસ્તકમા કાત્યાયનના વાર્તિકના

પતંજલિ વચ્ચેનો જે જૂદા જૂદા પાઠો ચાનતા તે પતંજલિ બતાવેછે

સમયાંતર. આમાના કેટલાએક તો વાર્તિકના મુધારા તરીકે

ગણી શકાય, તોપણ તે સબધમા પતંજલિ “પઠંતિ”

એમ લખે છે તેથી તો એમજ સમજાય છે કે તેણે તો તેમને પાઠાંતર

તરીકેજ ગણ્યા હતા માટે કાલાયન અને પતંજલિની વચ્ચે ધણા લાભો

દાન બતીત થએનો હોવો જોઈએ કે જેથી આવા પાઠાંતર અથવા મુધારા

યર્ષ શરૂ આ ઉપરથી મૈત્ર્યના પૂર્વે જે નહો યર્ષ ગયા તેમના સમયનો

કાલાયન હતો, એ સામાન્ય દતકથા સ્વીકારવાતું મને વળણ થાય છે. અને

તેથી ધ સ પૂર્વેના ચોથા શતકના પૂર્વાર્ધનો સમય તેનો હતો એમ લાગે

છે આ રીતે કાલાયન અને પતંજલિ બને વચ્ચેનું અંતર આશરે બસો

વર્ષનું હોતું જોઈએ વાર્તિકમાની પરીક્ષા કરીને તે ઉપરથી ગ્રો ગોલ્ડરટકરે

એમ દર્શાવી આપ્યું છે કે કેટલાએક અમુક રૂપો પાણિનીએ ગણાવ્યા

૧ પાણિની ઉપરતું મહાભાષ્ય ૧-૧-૧૯ ૩ , , ૪-૧ ચોથુ આદ્દનિક

૨ “ , ૩-૧-૨૬ ૪ “ , ૪-૨ બીજું ”

“ ” ૫ “ ૪-૧ ચોથુ ”

કાલ્યાણન અને
પાણિનીનું
સમયાંતર.

નથી, પરંતુ કાલ્યાણને ગણ્યમાં છે, માટે તે એમ
અનુમાન કરે છે કે પાણિનીના સમયમાં બાપામાં
તે નહોતા. સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત બાપાઓ ઉપરન
માગ ભાષણમાં આ દલીલને હું અનુસર્યો છું, અને આવા
રૂપોનાં કેટલાંએક સામાન્ય દૃષ્ટાંતો વાર્તિકમાંથી મે

આપ્યાં છે. આ ઉપરથી બેમાંથી એકજ અનુમાન શક્ય છે તે એ કે—પા-
ણિની પાણિની પ્રમાણે વ્યાકરણકર્તા હતો અથવા તો તેના સમયમાં એ રૂપો
હતાં નહીં. આ બેમાંથી પ્રથમનું અનુમાન સ્વીકારવા ચોક્કસ નથી, માટે
પાણિની-ખરે હોય તે જોઈએ. પતંજલિના મહાભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાંનાં કેટલાં
એક વાક્યો ઉપરથી પણ મેં બતાવી આપ્યું છે કે પૂર્ણ જૂનકાલ ૬૦ નાં
ક્રિયામંડળો રૂપો કે જે બાપા એટલે પ્રચલિત બાપામાં વપરાય છે પણ જા-
દમ્ એટલે પ્રાચીન બાપામાં મહા એમ પાણિનીએ બતાવ્યાં છે તે રૂપો
કાલ્યાણન તથા પતંજલિના સમયોમાં વ્યવહારમાંથી જતાં રહ્યાં હતાં. અને
તેમને સ્થાને જૂન ફક્તો વપરાતા હતાં. પાણિનીએ પોતાના સૂત્રોમાં કેટ-
લાંએક શબ્દો વાપર્યાં છે જેનો અર્થ કાલ્યાણનના સમયમાં જીવ્ય
થઈ ગયો હતો, તેવા શબ્દોની એક યાદી બ્રો. ગોસ્વટકરે આપી છે, અને
આ ઉપરથી દર્શાવી આપ્યું છે કે પાણિનીના સમયમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો
કેટલોએક ભાગ ધણકરીને હતોજ નહીં પરંતુ તે કાલ્યાણનને માહિત હતો,
અને એક વિષયમાં તો ધણું મજબૂત અને ખરું અનુમાન કરી બતાવ્યું
છે કે પાણિની અને કાલ્યાણનની વચ્ચેનું અંતર એટલું બધું મોટું છે કે
પાણિનીના સમયમાં જે કેટલાંએક સાહિત્યના પુસ્તકો ખરિદકલ હતાંજ નહીં
અથવા જે તે સમયે પ્રાચીન ગણાતાં નહોતાં તેનાં પુસ્તકો કાલ્યાણનના
સમયમાં પાણિનીના સમયના પ્રાચીન પુસ્તકો જેટલાંજ પ્રાચીન ગણાતાં હતાં

આ બધી હકીકત ખરી છે એમ નક્કી થવાને ત્રણ ચતકો કરતાં એછા સમય જવો જોઈએ નહીં. માટે વધારે નહીં તેા ઈ. સ. પૂર્વના સાતમા ચતકના આરંભમાં પાણિની થઈ ગયો હોવો જોઈએ; અને આ અનુમાનની સામે અનિશ્ચિત દુરાગ્રહ વિના બીજી કોઈપણ દલીલ હજી સુધી લાવવામાં આવી નથી, તેમજ લાવી શકાય તેમ પણ નથી એમ હું માનું છું. અને આ ઉપરથી હવે આપણા મુદ્દાની વાત ઉપર આવતાં એમ નીકળે છે, કે ઈ. સ. પૂર્વના સાતમા ચતક અગાઉ હિંદુસ્તાનના આર્યોને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન હતું નહીં; તેઓ પૂર્વ તરફના માર્ગથી ઉત્તર સરકાર સુધી ગયા હતા, પરંતુ તેથી આગળ નહીં; અને વિંધ્યાદ્રિથી દક્ષિણમાં આવેલા

દેશથી તેઓ અજાણ્યા હતા. એ સમયે તેથી

આશરે ઇ. સ. પશ્ચિમ વધારે દૂર નીચે જવાને તેઓએ આરંભ કરેલો. પૂર્વના સાતમા ચતકના આરંભ અને કલિંગ દેશમાં તેઓ તે પૂર્વે જઈને વસ્યા હતા, પછીથી આર્યો અથવા તેઓની સાથે સંસર્ગમાં હતા, અને સૌથી દક્ષિણમાં પેઠા. પ્રથમ વિહર્ દેશ અથવા વરાહ પ્રાંતમાં વસ્યા હતા અને હજી પણ તેઓ ત્યાં પૂર્વ તરફનાજ માર્ગથી

જતા હતા તેમ લાગે છે. પણ કેટલોએક વધારે સમય વીત્યા બાદ તેઓએ વિંધ્યાદ્રિને ઉદ્દાળ્યો, અને ગોદાવરી નદીના તટ આગળના હંડકારણમાં એટલે મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણમાં વસ્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ ના વર્ષ પૂર્વે તંજાવર અને મદુરા સુધીના સર્વ દક્ષિણના આખા દેશથી તેઓ માલીતગાર થયા હતા.

મહાકાવ્યોમાં અમુક શબ્દો અથવા નામો આવે છે તે ઉપરથી સમન્વય અનુમાન કરવું એ એટલું બધું નિઃશંક નહીં ગણાય. પાણિની અને આશ્વાપનના સમય પૂર્વે એક મહાભારત હતું, તેપણ આ સમયમાં મહા-

ભારતનો જે અથ છે તેજ તે સમયનો મૂળ અથ હતો એ ધણા સમયની વાત છે તેથી ઉલટું એ વાત સંભવિત છે કે એ અથમા સમયાંતરે વધારો થતો ગયો છે, અને મૂળ અથ એટલો બધો દૂરિત થઈ ગયો છે કે આંશુક શબ્દ તેમાં અર્વાચીન સમર્થમા દાખલ કરવામાં આવ્યા નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી પણ મનુષ્ય કહેવાને શકિતમાન નથી. રામાયણના મૂળ અથમા જે કે વધારા થયા હોય એમ લાગતું નથી તોપણ તે પણ ઘણો દૂરિત થએલો છે તોપણ ઘણા અર્વાચીન જગાનો પુસ્તકની પેટું રામાયણના જગાણો અથમા પણ ઘણા વધારાઓ આવે છે એ દેશમા તથા દક્ષિણ દેશમા રામાયણનો જે અથ પ્રચલિત છે તે વધારે નિશ્ચય રાખવા લાયક છે, અને વળી તે અથના પાઠમા અગણિત પાઠાતર માલુમ પડે છે, તો પણ ખાસ જરૂરનો પાઠાતર તો કર્ચિતજ હશે પરંતુ રામાયણનો સમય અનિશ્ચિત છે પુરાણો ઉપરથી હારના સમયની હિંદુઓની માન્યતા એની છે, કે શમાવતાર તે કૃષ્ણાવતાર કરતા પહેલાં છે અને તેટલા મારે રામાયણ તે મહાભારતથી પ્રાચીન પુસ્તક છે પરંતુ પાણિનીમાં વાસુદેવ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર વિશે લખેલું છે અને પતંજલિ પોતાના અથમા દર્શાવેલા મહાભારતમા વર્ણવેલા પુરોના નામો વારંવાર આપે છે, તોપણ તે અંધોમાં રામ અગર તેના ભાઈઓ અગર પિતા દશરથનું એક વાર પણ કથન નથી આ વાત યોડી આશ્ચર્યકર નથી તેનીજ રીતે ઘણો અર્વાચીન મંથકર્તા એટલે મરાઠા અમરસિંહ પોતાના મરાઠા, નિવંધના પૈયોયોમા કૃષ્ણાવતારમાથી ઉત્પન્ન થએલાં ધણાં નામો આપે છે, અને કૃષ્ણના ભાઈ બલમદ્ર અથવા રામનું નામ તેમા આવે છે, તોપણ દશરથના પુત્ર રામનું નામ પણ તેમા આવતું નથી આ બાબતને કાલનિર્ણય કરવામા મને તેટલું અગત્ય આપવામાં આવે, તોપણ દર્શનમાં આવેલાં સ્થાનનાં નામો એ મહાકાવ્યોમા આવે છે તે વિષય એ ઉપર દર્શાવેલો છે, તેમા એમ લખવામા આવ્યું છે કે સ-

મહાકાવ્યોમાં દ- હદેવે પાંડય, દ્રવિડ, ઉદ્ર, કેરલ અને આધિ એ સર્વ દ્વખણમાં આવેલાં જાતિના લોકો ઉપર જીત મેળવી અને ક્ષિત્રિકામાં સ્થાનાલખેલાં છે. પણ તે ગયા હતા એમ લખેલું છે. પ્રાચીન પંપા સરોવર ન્યાં વાનરના રાજા સુગ્રીવને રામ મળ્યા હતા અને જે આ સમયનું હાંપી છે તેની પાસે આ ક્ષિત્રિકા આવેલું છે; જે કે પુરાણો પ્રમાણે તો વિંધ્યાદ્રિ પાસેના પ્રદેશોમાં ક્ષિત્રિકા દેશ મુક-વામાં આવેલો છે. સુપરંક જે આ સમયનું વસાઇ પાસે આવેલું સોપારા છે લાં, અને દંડક એટલે દંડકારણ્ય જેને અરણ્ય તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું નથી લાં, કર્ણાટક એટલે કૃષ્ણા અને કોઇલા નદીના સંગમ ઉપર આવેલું આ સમયનું કર્ણાટ લાં, અને અન્ય સ્થાનોએ પણ સહદેવ ગયા હતા તેમ પણ લખેલું છે.

ઉપર લખેલાં રામાયણનાં વચનોમાં જે દેશો દક્ષિણમાં આવેલાં છે એમ લખવામાં આવ્યું છે તે દેશો, ઉત્કલ એટલે આ સમયનો ગંજમ, ક્ષિંગ, દશાર્ણ, અવન્તી, વિદર્ભ ઇત્યાદિ છે. પ્રાચીન સમયમાં બીજાનાની પાસેના પ્રદેશને દશાર્ણ દેશ કહેવામાં આવતો હતો; કારણ કે તેની રાજધાની વિદિશા હતી, જે નગર કાલિદાસે મેઘદૂતમાં લખ્યા પ્રમાણે વેત્રવતી એટલે હાલની ખેટવા નદી ઉપર આવેલું છે અને તેથી જે હાલનું બીજાના હોયું જોઇએ. આ સર્વ વિંધ્યાદ્રિની પાસે જ છે અથવા તેની સીધી લીટીમાં પરંતુ વધારે પૂર્વ તરફ આવેલા છે. પરંતુ આ દેશો અને છેક દક્ષિણમાં આવેલા ચોલ, પાંડય અને કેરલ દેશોની વચ્ચે રામાયણમાં લખ્યા પ્રમાણે દંડકારણ્ય વિના બીજું કોઈ સ્થાન અથવા દેશ આવતો નથી. ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે આ દેશ-સ્થિતિ દ્વખણમાં આર્ષ લોકો વસ્યા તે પૂર્વની છે એમ ગણવું જોઈએ; અને ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે મહાભારતમાં લખેલી દેશસ્થિતિ તે પછીની હોય એમ લાગે છે, પછી તે બંને મહાકાવ્યોના સમયની ગણના ગમે તે હોય. તોપણ એક

વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે મહારાષ્ટ્ર એ નામ બેમાંથી એકમાં આવતું નથી.

૪. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતકના મધ્યમાં મૌર્યવંશનો મહાન રાજ્ય અરોઠ્ઠ જે મગધમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે પર્વતોમાં અશોકના લેખોમાં લેખો કાઢેલા છે. આ લેખો પશ્ચિમમાં કાઠીયાવાડમાં દક્ષિણના લોકોનાં ગિરનાર ઉપર, પૂર્વ તરફના કિનારા ઉપર કટકમાં પાલી તથા અધ્યાનીસ્તાનમાં શાહબાઝ-ગિરિઉપર માર્કમ પડે છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તેણે રાષ્ટ્રિક, પેરેનીક, અને અપરાન્ત લોકોને ત્યાં ધર્મશુદ્ધિ મોકલ્યા હતા: હેલો એટલે અપરાન્ત જેનું આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તે ઉત્તર દેશો છે અને તેની રાજ્યધાની શુર્પરક હતી. પેરેનીક તે પશ્ચિમ કરીને પૈશ્વિક એટલે ગોદાવરી નદી ઉપર આવેલા પૈશ્વિકની આસપાસના લોકો અથવા પ્રદેશ હોવો જોઈએ. જે નગરનું સંસ્કૃત નામ પ્રતિસ્થાન હતું. તેનો દેશ ઉચ્ચાર હાલ તેમ તે સમયે પણ પૈશ્વિક અથવા પૈશ્વિક હતો, કારણ કે પેરીલસનો કર્તા તેમજ ટોલેમી એ બંને તેને પૈશ્વિક અથવા બૈથલ કહે છે. રાષ્ટ્રિકો જેનું સંસ્કૃત નામ રાષ્ટ્રિક છે, તે પશ્ચિમ કરીને મહારાષ્ટ્રના લોકો હોવા જોઈએ, કારણ કે રાટ નામની જાતિના લોકો પ્રાચીન સમયથી દક્ષિણમાં સર્વ સત્તાવાન હતા. તેઓની એક શાખાએ રાષ્ટ્રિકોનું નામ ધારણ કર્યું અને ચાલુક્યોએ સત્તા મેળવી તે પૂર્વે તે રાજ્ય કરતા હતા. આશરે ત્રણ શતક પછી તેઓએ પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થાપી, પરંતુ કેટલાએક સમય પછી ફરીથી ચાલુક્યોને તાબે થવું પડ્યું. તે પછીના સમયમાં રાટ નામના સરદારે મુઝધવર્તી એટલે બેલગામ જિલ્લામાં આવેલા સૌદંતીમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં લેખમાં પેરેનીક લોકોની સાથે રાષ્ટ્રિકને બદલે જોજ લોકોને લખવામાં આવ્યા છે. આપણા જાણવા પ્રમાણે જોજ લોકો વિદર્ભ અથવા વરાહ પ્રદેશમાં તેમજ

દક્ષિણના ખીજ ભાગેમાં રાજ્ય કરતા હતા કુડાની ગુફાઓના લેખોમાં
૨ મહા ભોજ એ નામ ધણી વખત આવે છે, અને બેડસાના લેખમાં
એક વાર આવે છે જેમ ભોજ લોકો પોતાને મહાભોજ કહેના લાગ્યા,

તેનીજ રીતે રાષ્ટ્રિક અથવા રાદી, રાદી, અથવા રડ
'મહારાષ્ટ્ર' ૨૧- લોકો પોતાને મહારાદ્રી અથવા મહારાક નીચેદર્શા-
વેલી વ્યુત્પત્તિ. વ્યા મુજબ કહેના લાગ્યા, અને તેથી જે દેશમાં
તેઓ રહેતા હતા તે દેશનું નામ મહારાક અથવા

જેનું સંસ્કૃત "મહારાષ્ટ્ર" છે તે થયું ખીજ અને તેરમાં લેખમાં
ગોવ, પાડવ, પ્રેત્યપુત્ર (એરા અથવા ડેરલ) ની સીમા ઉપર આવેલા
દેશો તેમજ આદ્ર અને પુર્વીદ દેશો વિશે પણ લખવામાં આવ્યું છે.
આ રીતે પતંજલિના સમય પૂર્વે સો વર્ષ ઉપર કન્યાકુમારિકા સુધીના
બધા દક્ષિણનો દ્વીપકલ્પ ઉત્તરની સાથે સીધા સ સર્ગમાં હતો અને દ-
, દક્ષિણ અથવા મહારાષ્ટ્રમાં રાદ અને ભોજ લોકોના વ્યવસ્થિત રાજ્યો હતા.

૪ સ ના પાંચમાં શતકના તૃતીય પાદમાં લખાએલા મહાવશ
નામના સીલોન (સિ હલદ્વીપ) ના ઇતિહાસ રૂપી
પુસ્તકોમાં તથા વૃત્તાતમાં અને તેથી ગ્રામીન 'દ્વીપવશ' નામના
લેખોમાં 'મહારાદ્રી' અથવા એમ લખેલું છે કે અશોકના સમયમાં
'મહારાક' અને થએલી તૃતીય ધર્મસભાના અધ્યક્ષ મોગલીપુત્ર
મહારાષ્ટ્ર એ નામ નામના શુદ્ધ ધર્મગુરુએ મહારાક, અપરાન્તક અને
આવે છે વનવાસી દેશોમાં ધર્મ ફેલાવના માટે સાધુઓ મો-
કયા હતા આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ નથી થતું કે

૧ દશકુમારચરિતમાં લખ્યા પ્રમાણે ભોજ લોકોના કુટુંબે લાખા સમય સુ-
ધા વિદર્ભ દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી હતી

૨ કુડાના લેખોમાંના ન ૧-૬-૧૭-૨૩ અને બેડસાનો ન ૨ બેચા આ સર્વે
આફ વેસ્ટ ઈન્ડિયાનો ન ૧૦ બુલે.

અશોકના સમયમાં “મહારાઠ અથવા મહારાષ્ટ્ર” એ નામ પ્રચલિત હતું કે નહીં, પરંતુ ઈ. સ. ના આરંભનાં શતકોમાં તો તે પ્રચલિત હતું તેમાં તો શંકાજનું નથી. બાંબ, બેડસા, અને કાઠીની ગુફાઓમાંના લેખો જે દ્વિતીય શતકના છે તેમાં, નરન્નતિના દાન કરનારાઓને “મહારાઠી” તથા નારીન્નતિની દાન કરનારીઓને “મહારાઠીણી” કહેવામાં આવેલી છે. આ નામો ઉપર કદાચ પ્રમાણે મહાબોજ અને મહાબોજીને મંજતા આવે છે. અને તેનો અર્થ ‘મહાન રાઠી, (નર અને નારી)’ એવો થાય છે.

તેથીજ રીતે નાનાઘાટ આગળ આવેલી મોટી ગુફામાં એક “મહારઠી” વીર પુરુષનું નામ આવે છે. જીર્ણુ પ્રાકૃતોમાં મુખ્ય એક ભાષા મહારાષ્ટ્રી હતી, કારણ કે તે મહારાષ્ટ્રની ભાષા હતી તેમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કાલિદાસ રચિત સેતુબંધ નામે કાવ્ય જેનું નામ દડિના પુસ્તકમાં આવે છે તે કાવ્ય આ ભાષામાં છે, તેમજ શાક્ષીવાદને રચિત કહેવાતા કેટલાએક સુગારના શ્લોકો પણ આજ ભાષામાં છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં સ્ત્રીપાત્રો જે પ્રાકૃત શ્લોકો બોલે છે તે ભાષામાં તે છે. તેનું વ્યાકરણ વરશ્ચિત્ર પ્રાકૃત-પ્રકાશમાં છે, પણ આ વ્યાકરણકર્તાનો સમય અનિશ્ચિત છે. જો કે કાલિ-

૧. મહાવંશ-ટંકેશની આવૃત્તિ પૃ. ૭૧-૭૨ અને દ્વીપવંશ-આદ્યનભર્ગની આવૃત્તિ પા. ૫૪ જોવું. ઉલ્લામાં વનવાસી નથી.

૨. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો આ. સર્વે નં. ૧૦, શાબ નં. ૨, બેડસા નં. ૨, કાઠી નં. ૨, અને ૧૪, આમાંના “મહારાઠી” યં સંસ્કૃત “મહારવિ” કરીને તેનો અર્થ મેટિ શોધ્યો એવો જે પંડિત યજ્ઞવાલકેયે કયો છે તે જોટો છે એમ મને લાગે છે, કારણકે બેડસાના નં. ૨ ના લેખમાં સ્ત્રીને “મહારાઠીણી” કહી છે અને તેનો અર્થ “મોટી શોધી” એમ તો થાયજ નહીં; અને તેનો અર્થ “મોટા શોધ્યાની સ્ત્રી અથવા દીકરી” એમ કરવો તે તો અશુભ જ છે માટે ‘મહારાઠી’ એક નતિનાં લોકાનું નામ છે; જેમકે મરાઠા લોકોનું છે તેમ. આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહાબોજ અને મહારાઠી લોકોની વચ્ચે લગ્નસંબંધ થતા હતા, કારણ કે આ લેખમાં કહેલી સ્ત્રી મહાબોજની દીકરી અને મહારાઠીણી એટલે મહારાઠીની સ્ત્રી હતી.

દાસનો સમય હજુ સતોપકારક રીતે નિશ્ચિત થયો નથી, તોપણ તે મહા વિદ્વાન કવિ હોય એમ ઉત્તરમાંના બાણકૃત હર્ષચરિતમાં તથા દક્ષિણ-માંના ઐહોલીના લેખમાં સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આખા દેશમાં તેની કીર્તિનો વિસ્તાર પામવાને માટે એકસો વર્ષનો સમય બાદ કરવો એ બહુ લાંબો સમય ન કહેવાય, પણ ઘણો દૂર છે એમ પણ કવચિત કહી શકાય. માટે સંસ્કૃત સાહિત્યના જે સમયમાં નવ રનો થઈ ગયા અને જે સમય ડૉ. કર્નના કહેવા પ્રમાણે છઠ્ઠા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હોવો જોઈએ તે સમયમાં કાલિદાસ થઈ ગયો એમ કહી શકાય. તેટલા માટે મહારાષ્ટ્રી ભાષા, કે જેમાં કાલિદાસે સેતુબંધકાવ્ય તથા પોતાના નાટકોમાંના પ્રાકૃત શ્લોકો રચ્યા તે ભાષા તે પૂર્વે આશરે બે ત્રણ શતક સુધી વિકસિત થએલી હોવી જોઈએ, અને તેનું તે નામ હોવું જોઈએ; કારણ કે આખા સાહિત્યમાં તેનું અન્ય નામ છેજ નહીં. વરાહમિહિર જે છઠ્ઠા શતકના આરંભમાં થઈ ગયો તે પણ મહારાષ્ટ્ર દક્ષિણ તરફનો દેશ છે એમ કહે છે, તથા ઉપર કહેલા ઐહોલીના લેખમાં પણ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ત્રણ દેશો તથા નવાણું હળર ગામે આવેલા છે. સાતમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં બાણકૃત લોકો ન્યાં રાજ્ય કરતા હતા તે દેશનું નામ હવેનસંગ નામના ચીનાઈ મુસાફરે “મહાલોક” એમ કહ્યું છે, અને આ મહાલોક તે મહારાષ્ટ્ર જ છે તે ખરાબર છે. પુરાણોમાં મહારાષ્ટ્રનું નામ આવે છે તે તો અગાઉ દર્શાવેલું છે.

૧ ડૉ. હેન્રીકૃત વાસવદત્તાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪.

૨. ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી પૃ. ૮, પૃ. ૨૪૩.

૩ વરાહમિહિર આશ્રિતિ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૦.

પ્રકરણ ૪.

૬૫૫ અથવા મહારાષ્ટ્રનો રાજ્ય સંબંધી ઇતિહાસ.

પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનની શુદ્ધઓમાંના ઐતિહાસિક
લેખોનું પૃથક્કરણ.

ઇસવી સનના આરંભ પૂર્વેના શરૂઆતના ચતુર્થમાના મહારાષ્ટ્રના રાજ્ય સંબંધી ઇતિહાસનો પત્તો હાલ લાગતો નથી. પુરાણોમા રાજ્યો તથા રાજ્યપંશોની યાદીઓ આવે છે, જેનો સમય-નિર્ણય મહાન્ અલેક્ઝાન્ડરની પછી થએલા રાજ્યો સાથેના તેઓના નિષ્પાત સંબંધથી થોડે અંશે થઇ શક્યો છે, પરંતુ તેઓ દક્ષિણમા ગયા તે બાબતનો પત્તો હજી સુધી જડ્યો નથી ચદ્રમુખ જેણે આશરે ઈ સ પૂર્વે ૩૨૦ માં મૌર્યવંશ સ્થાપ્યો તે કાશ્મિરવાડ સુધી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા રાજ્ય કરતો હતો, અને તેનો પૌત્ર અશોક જેણે ઈ સ. પૂર્વે ૨૬૩ થી ૨૨૬ સુધી રાજ્ય કર્યું તેના તાબામા તે મુલક હતો. તેના રાજ્યના પર્વતના લેખો જે નિશ્ચિત રીતે તેના રાજ્યની સીમા ઉપર મુકવામા આવ્યા હતા તે ઉપરથી જણાય છે કે તેનું રાજ્ય પૂર્વમા કસિંગ એટલે ઉત્તર સરકાર સુધી અને પશ્ચિમમા કાઠીઆવાડ સુધી વિસ્તાર પામેલું હતું તેથી વધારે દક્ષિણમા તેનું રાજ્ય હતું તેમ દેખાતું નથી, કારણ કે પોતાના રાજ્યોને તે જીતી લીધેલા દેશો એ નામથી પોતાના લેખોમા લખે છે, અને વળી જે દેશ તેના તાબામા નહોતા તેવા દેશોના પણ નામો તે આપે છે મારે રાષ્ટ્રિકો, લોન્નો, પેરેનીકો, ચોવલોકો, પાડ્યો અને ખીન્ડઓ તેની સત્તા નીચે હતા નહીં, અને જે મહારાષ્ટ્ર

અથવા દુઃખજી ઉપર તેનું રાજ્ય હોત તો ત્યાં કોઈપણ સ્થાને તેનો લેખ માલૂમ પડ્યો હોત. પરંતુ તે સમયે વિદર્ભ એક જુદા રાજ્ય તરીકે હોવો જોઈએ, કારણકે માલવિકાગ્નિમિત્ર નામનું નાટક જેની અંદર વર્ણવેલા રાજ્ય સબધી વૃત્તાંતો ઐતિહાસિક છે એમ ગણનામાં આવે નથી, તેમાં લખ્યા પ્રમાણે સગવડોના પ્રથમ રાજ્ય પુષ્યમિત્ર જેણે ઇ સ પૂર્વેના બીજા શતકના બીજા તથા ત્રીજા પાદમાં રાજ્ય કર્યું હતું તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર નિદિશા જે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ભીલસા છે તેમાં તેના પિતાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્ય કરતો હતો વિદર્ભના રાજ્ય યજ્ઞસેનના પીતરાઈ ભાઈ માધવસેનને તેની બહેન માલવિકા પોતાને પરજીવવા માટે આ અગ્નિમિત્રે કહાવ્યું હતું રાજ્ય ઉપર કોણે આવવું એ વિષયે આ બંને પીતરાઈ ભાઈઓ વચ્ચે તકરારો હતી ન્યારે માધવસેન શુદ્ધ રીતે નિદિશા જતો હતો, ત્યારે યજ્ઞસેનના પોતાના રાજ્યની સીમા ઉપર મૂકેલા સરદારે તેને પકડ્યો તેનો સલાહકાર સુમતિ તથા માલવિકા બંને નાસી ગયા, પણ માધવસેનને તો કેદમાં જ રાખ્યો. તે ઉપરથી માધવસેનને પોતાને સોંપી દેવાનું અગ્નિમિત્રે યજ્ઞસેનને કહાવ્યું યજ્ઞસેને તેમ કરવા કબૂલ કર્યું, પણ એવી શરતે કે પોતાનો સાળો જે છેલ્લા મૈથિલ રાજ્યનો સલાહકાર હતો અને જેને અગ્નિમિત્રે અથવા તેના પિતા પુષ્યમિત્રે મૃદ કર્યો હતો તેને છોડવો આ ઉપરથી અગ્નિમિત્ર શુરસે થયો અને તેણે યજ્ઞસેનની સામે સેના મોકલી તેને હરાવ્યો. માધવસેનને છોડાવ્યો, અને વિદર્ભ દેશની બે પીતરાઈઓ વચ્ચે વહે ચણ ચણ, અને વરદા નદીની એકેડી બાજુએ એકેકનું રાજ્ય થયું.

* આ લખાયા પછી સુપારા આગળ કરેલી મી કેમ્પબેલ તથા પ લગવાન લાલની સોધો પ્રમાણિત યદ્ય જે જન્મ્યાએથી મળી આવેલા આકાશ લેખના એક દુકડા ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે અરોહની સત્તા છીનારા ઉપર નીચે સુપારા સુધી હતી, પરંતુ મહારાષ્ટ્ર અથવા દુઃખજી વિષે તો ઉપર જે લખ્યું છે તેજ ખરું છે.

જો સંમયે પૈંછુ પંછુ એક રાજ્યની રાજ્યધાનીનું નગર હોવું જોઈએ.
 આલીસંગાંવ પોસે આવેલા પીતલજોરા આગળની
 રાજ્યની રાજ્યધા- ગુફાઓના લેખો જેના અંદરે ઉપરથી એમ જ-
 નીનું શહેર પૈંછુ છાપ છે કે તે લેખો ઇ. સ. પૂર્વે ખીજી શતકના
 હતા. હાવા જોઈએ તે લેખોમાં પ્રતિસ્થાનના વ્યાપારીઓએ
 કરેલાં ધર્મકાર્યો તેમજ રાજ્યવંશ તથા તેના પુત્ર
 તથા પુત્રીએ કરેલાં ધર્મકાર્યોની નોંધ કરવામાં આવી છે. તેમાં લખેલો
 રાજ્ય પ્રતિસ્થાન અથવા પૈંછુનો રાજ્ય હોવો જોઈએ. આથી વધારે નિ-
 શ્ચિત હકીકત મળી શકતી નથી. ઇ. સ. પૂર્વેના શરૂઆતના શતકના
 ઇતિહાસ તથા ને પૂર્વના પ્રથમના શતકના ઇતિહાસ ઉપર, સ્થાપિત
 સિખરની ગુફાઓના લેખોથી સારો પ્રકાશ પડે છે. તે ઉપરથી જ હકીકતનું
 અનુમાન થાય છે તે અત્રે હું એકત્ર કરીશ, અને તે લેખોના અંદરથી
 ૨૫૫૨ રીતે સમયાનુક્રમ નિશ્ચિત થાય છે તે જ અનુક્રમે તે લેખો હું લઈશ.

નામીક આગળ એક નાની ગુફાના લેખમાં લખેલું છે કે સાતવા-
 હન વંશના રાજ્ય કૃષ્ણના નાસીકમાંના સરદારે એ
 નાસીક તથા નાના- ગુફા ખોદી કહારી હતી. નાનાપાટ આગળની ગુ-
 ધાટ આગળ સાત- કામાં ખોજે એક લેખ છે તે ધણે નાશ પામેલો
 વાહેન વંશના કૃ- છે તેથી તેનો અર્થ યથાર્થ રીતે ગ્રહ્ય થતો નથી.
 જુ રાજ્ય તથા અ- તેજ ગુફામાં આગળની બીંત ઉપર મનુષ્યોની આ-
 ન્ય રાજ્યઓના કૃતિઓ કોતરેલી છે, અને તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે
 લેખો. નામો કોતરેલાં છે:—૧ રાયા સીમુક સાતવાહનો

એટલે રાજ્ય ત્રીમુખ સાતવાહન, ૨ દેવી નાયની
 કાયા રાણો ૩ સીરી સાતકનીનો એટલે રાણી નાયનીકા અને રાજ્ય શ્રી
 સાતકર્ણીનો; ૩ કુમારો બાયા, એટલે રાજ્યપુત્ર બાયા, ૪ મહારત્રી ગણક-

વીરો એટલે મરાઠાવીર સેનાપતિ અંધવો મરાઠાની જાતનો વીરપુરુષ; કુમારો હકુસીરી એટલે રાજપુત્ર હકુશ્રી; ૬ કુમારો સાતવાહનો એ રાજપુત્ર સાતવાહન. આમાંથી ખીલ નંબરનો રાજા જેનું નામ રા સાથે આપવામાં આવ્યું છે તે તે સમયે રાજ્યકર્તા હોવો જોઈએ, પણ નંબરનો તેજ વંશનો આગળનો રાજા, એવા નંબરનો સ્થાનિક મરાઠા વીરપુરુષ, અને બાકીનાઓ સાતવાહન વંશના જીવાન રાજપુત્રો હો જોઈએ.

નાસીકની ખીલ શુદ્ધમાં ચાર લેખો છે. પહેલામાં એમ કહેવા આવ્યું છે કે તે શુદ્ધ ગોવર્ધન અથવા નાસીક ૬ નાસીકમાંનો ઉશ-લ્લામાં ત્રીરશ્મિ પર્વત ઉપર, દીનીકના પુત્ર ન વદાતનો મુખ્ય રાજા કાઠરાટ નદાપાનના જમાઈ પરોપકારી ઉલેખ. વદાતે બનાવરાણી હતી. ઉશવદાતે ત્રણ લાખ ૦ ચોતુર્થ દાન કર્યું હતું. વર્ણુશાયા નદી ઉપર ૫ ધિયાનો ધાટ બંધાવ્યો, દેવો તથા બ્રાહ્મણોને માટે સોળ ગામો ની આપ્યાં. દરવર્ષે એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડતો, પોતાને ખરચે સોમના અથવા પ્રભાસપાટણમાં આઠ બ્રાહ્મણોને પરણાવી આપ્યા, ભરૂચમાં ૩ અથવા ભરૂચમાં, માળવામાં આવેલા દશપુરમાં, ગોવર્ધનમાં, મોર્પારે એટલે વસાઈ પાસે આવેલું હાલનું મુપારા તેમાં, ચત્રવે (ચોતરાઓ ધરો તથા ઉતરવાનાં સ્થાનો બંધાવ્યાં, વાડીઓ બંધાવી તથા કુવા અ તળાવો બોધાવ્યાં, ઈંબા, પારદા, દમણા, તાપી, કરબેણા અને દાહનુકા યાણા અને મુરત વચ્ચેના કિનારા ઉપર આવેલી નદીઓ છે ત્યાં ઉતવાની હોડીઓ મુકાવી. આ બધી નદીઓની બંને બાજુએ વિશ્રાંતિગૃહ તથા મુસાફરોના ઉપયોગ માટે પાણી આપવાનાં સ્થાનો બંધાવ્યાં; અ

૧. નં. ૧ નો નાસીકનો લેખ ૧૧ ૭ થો. એ રો. એ રોમાં અને ૫ ૩ થો. ૬૦. ૫ બાપાંતર સને ૧૮૭૪ નું.

નાન મગોવા નામના ગામમાં, પીટીટક્કાનદ ગોવર્ધન, મુરખુંમુખ, સો-
પારંગ, અને રામતીર્થમાં પરિવદે (બ્રાહ્મણો મારેની વૈદિકશાસ્ત્રો)
મારે તથા મારણો મારે કેટલીએક પરાપક્ષારી સરથાઓ આપી એક
વર્ષે વર્ષાક્રમમાં પોતાના ઉપરી ગળની આજ્ઞાથી ઉત્તમભદ્ર ભતિના
ક્ષત્રિયોનો રાજા જેના ઉપર માવજ લોકોએ ચલાઈ કરી ઘેરી લીધો હતો,
તેને ઊગાવના તેની મદદે તે ગયો હતો તેની સેનાનુ રણુમાન સંભળાયુ
કે તરતજ તે માન્ય લોકો પરાયન કરી ગયા અને ઉત્તમભદ્રને આધીન
પ્રજા બન્યા સાથી તે પોશકરણી ગયો અને સા સ્નાન કરી ત્રણ હજાર
ગાયો તથા એક ગામ દાનમાં આપ્યું

બીજા લેખમાં એમ લખ્યું છે કે ઉચ્ચદાતે ૪૨ ના વર્ષમાં તે ગુફાનો

મઠ મારે દિશાઓથી સા આવતા છુદ્ધ ધર્મના સાધુ-

ઉશવદાતના
બીજા લેખો.

ઓના ઉપયોગ મારે અર્પણ કર્યો ગોવર્ધનમાં

વસતા વણુકરના સમાજને ત્યા તેણે બે હજાર કાશી-

પણુની રકમ દર વર્ષે એકસો કાશીપણુના વ્યાજે

મૂકી તેણે એમ આજ્ઞા કરી કે તે ગુફાના મઠમાં વર્ષાક્રમમાં જે વીશ

સાધુઓ રહે તે દરેકને પ્રતિ વર્ષે આ વ્યાજમાંથી વસ આપના બીજા

સમાજને સા એક હજાર કાશીપણુની બીજી રકમ વ્યાજે મૂકી જેનું વ્યાજ

૭૫ કાશીપણુ હતું આ વ્યાજમાંથી તે સાધુઓ મારેની બીજી વસ્તુઓ

આપવાની હતી આ આજ્ઞાઓ ગોવર્ધનના શહેરની સમસ્ત લોકસમાજમાં

જાહેર કરવામાં આવી હતી અને તે મદના દ્વાર ઉપર કોતરવામાં આવી

હતી, આ રીતે તેનો અમન યથાર્થ રીતે થાય તેની જોઈવણુ કરી હતી

૪૧ તથા ૪૦ ના વર્ષમાં દેવો તથા બ્રાહ્મણો મારે તેણે પૈસાની મોટી

રકમનું દાન કર્યું ત્રીજે લેખ જે દુકો છે તેમાં લખ્યું છે કે જે આવાસ

૧. ઉપરમાનો લેખ ન ૧૭

૨. ઉપરમાનો લેખોમાંથી ન ૧૮ તથા ૧૯ જે બને મળી એન્જ લેખ ૭

ઉપર આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે તે આનાસ ઉશનદાતની સ્ત્રી ૧૬ખ-
મિત્રાએ ધર્મમાં આપેલો છે. ચોથો લેખ ઘણો નાશ પામ્યો છે પણ
જેટલું રહ્યું છે તેથી જણાય છે કે ૨ ઉશનદાતના અન્ય દાનોનું વર્ણન તેમાં
કરવામાં આવ્યું છે કાર્વીની ગુફામાં એક લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે
વાલુરકની ગુફાના મહામા વસતા સાધુઓના પોપણ અર્થે કાજીક નામના
ગામનું દાન ઉશવદાતે કર્યું છે, અને તે સમયે તેની આલુબાલુનો પ્રદેશ
એ ૩ નામથી વિખ્યાત હતો તેના નાસીકના લેખોમાંના ૫ હેવામાં જણા-
વ્યા મુજબ આમાં પણ તેના ખીજ એવા ધર્મદાનોનું વૃત્તાંત છે જુનારના
એક લેખમાં એમ લખ્યું છે ૪ મહાન્ ઠાનપ નહાપાનના મ ની અયમે
એક તળાવ ખોદાવ્યું અને એક ૫ આવાસ બધા યો આ મ ની આશ્રણ
હાય એમ લાગે છે, કારણ કે તે વસ્તુગોત્રનો છે એમ લખેલું છે

તેથી અનુક્રમે ખીજ લેખો આવે છે જેમાં ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી

અને પુલુમાંથી નામના અમુક રાજાઓના નામ

નાસીકમાં ગોત આવે છે નાસીકમાંની રેકરીના એક છેડા ઉપર
મીપુત્ર શાતક- આવના ગુફામંદાના ચાર લેખોમાંથી લામાંના
ર્ણીના તથા પુલુ- લાખા એક લેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે ૭
માંથીના લેખો. વાસિદીના પુત્ર રાજ પુલુમાંથીના ગત્યના ઓગણીસમાં

વર્ષમાં આ ગુફા બનાવનામાં આવી હતી અને

રાજા શાતકર્ણી ગોતમીપુત્રની મા ગોતમીએ તે ગુફા ભદ્રાયણીય સ પ્રદાયના
શુદ્ધ સાધુઓના ઉપયોગાર્થે અર્પણ કરી હતી ત્યાં તેણીનું નામ “ તે
મહાન્ રાજાની માતૃથી તથા મહાન્ નાજની પિતામહી ” એવી રીતે

૧. ઉપરના લેખોમાંનો લેખ નં ૧૬ નો ચેહેરો ભાગ

૨. ઉપરના લેખોમાંનો લેખ નં. ૧૪

૩ કાર્વીના લેખોમાંનો નં ૧૩ નો લેખ આસ નં ૬ નં ૧૦ માં

૪ ઉપરના લેખમાંથી જુનારનો લેખ નં ૧૦૧

લખવામાં આવ્યું છે. “ગોતમી પુત્રને રાજધિરાજ, અને અશોક, અરમક, મૂલક, સુરાષ્ટ્ર, કુકુર, અપરાન્ત, અનૂપ, વિદર્ભ અને અંકરાવન્તીનો રાજ્યકર્તા જણાવ્યો છે. વિંધ્યાવત્, પારિયાત્ર, સલા, કૃષ્ણગિરિ, મલય, મહેન્દ્ર, શ્રેષ્ઠગિરિ તથા ચક્રોર એ પર્વતોનો તે રાજા હતો. તેની આજ્ઞાઓ ધણી રાજાઓ માનતા અને તે રાજાઓ તેના પાલનું સેવન કરતા. તેના ભારવાહી પશુઓ ત્રણ સમુદ્રનાં પાણી પીતાં. તેને આશ્રયે જનારા સર્વનું તે રક્ષણ કરતો અને પોતાની પ્રજાનાં મુખ દુઃખ પોતાનાં જ ગણતો. મનુષ્ય જાતિના ત્રણ હૃદેશો, -ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રણે પ્રતિ તે સરખું ધ્યાન આપતો અને દરેકને મારે યથારિયત કાલ તથા સ્થાન નિયમિત કરતો. તે વિદ્યાનું નિવાસસ્થાન, સત્પુરુષોનો આશ્રય, કીર્તિનું વાસભવન, વિનીતતાનું મૂલ, યાતુર્ધર્મમાં એકરત, તથા ધનુર્ધારી, વીરપુરુષ તથા બ્રાહ્મણોના રક્ષણકર્તાઓમા એકલો જ હતો. બ્રાહ્મણોને પોતાની જાતિની વૃદ્ધિ મારેનાં સાધનો તે આપતો, અને વર્ણસંકરતા થતી અટકાવતો. તેનાં પરાક્રમો રામ, કેશવ, અર્જુન અને બીમસેનની બરોબરી કરતાં અને તેનું વીર્ય નભાગ, તલુશ, જનમેજય, સગર, યયાતિ, રામ અને અભ્યરીશના બરાબર હતું. તેનો વંશ ધણી લાંબો અને તેમાં ધણી રાજા થઈ ગયા હતા. અસંખ્ય લગ્નાઈઓમાં તેણે તેના શત્રુઓનો પરાજય કર્યો હતો. શત્રુઓનો દર્પ તથા અભિમાન તેણે સમાવ્યો હતો તથા શક, ચવન અને પલ્લવ લોકોનો નાશ કર્યો હતો, ખગરાતની જાતિનો સમૂલ હચેડ કર્યો હતો,

૧. પુરાણોમાં અરમક તથા મોલીક એ દક્ષિણનાં દેશો છે એમ લખેલું છે.

૨. સુરાષ્ટ્ર એ દક્ષિણ લઢિયાણાં. કુકુર એ રજપુતસ્થાનનો એક ભાગ અને અપરાન્ત એ ઉત્તર કાંઠલુઃ અનૂપ એ પુરાણોમાં વિંધ્યાદ્રિની પાસે આવેલો એક પ્રદેશ એમ લખેલું છે. શકવંશ પ્રમાણે તે દેશ નર્મદા નદીના પૂર્વ પ્રવાહ આગળનો દેશ હતો અને તેની રાજ્યધાની માહિસાલી હતી. અંકરાવન્તી તે માળવાનો પૂર્વ તરફનો ભાગ હોવા એકલે.

અને સાતવાહન વંશની કીર્તિને પુનઃ સ્થાપન કરી હતી. તે લેખની છેલ્લી લીંટીમાં તે ગુફામહાના નિભાવ અર્થે એક ગામ ઇનામ આપ્યું હતું. એમ લખવામાં આવ્યું છે.^૧

આની નીચે નાના અક્ષરોથી કોતરેલા તે પછીના સમયના એક લેખમાં નવનરનો રાજધિરાજ વાસિષ્ઠીપુત્ર શ્રીપુલ્લ-
પુલ્લભાવીનું શા- આથી ગોવર્ધનમાંના પોતાના સૈન્યના સરદાર સર્વાક્ષ-
સન પત્ર. દલનને આજ્ઞા કરે છે. તેમાં તેને જણાવે છે કે
ધનકટના રાજધિરાજે (ગોતમીપુત્રે) ઉપર લખ્યા
પ્રમાણે બક્ષીસ આપેલું ગામ બદ્રાપણીયોને પચ્ચદ પડ્યું નહીં તેટલા
માટે તેમને આ શાસનપત્રથી બીજું નક્કી કરી આપવામાં આવે છે.

તે ગુફાના ઓટલાને ડાબે હાથે આવેલી ભીંત ઉપર બીજો લેખ છે.

૧ લેખ નં. ૨૬. ઉપર મુજબનો.

૨. પંડિત ભગવાનલાલ તથા શ. બુધ્ધર જેઓએ કરેલા નાસીકના લેખોના ઉતારા તથા ભાષાવર્તે હાલજ પ્રકટ થયા છે તેઓનામાં જે રાખેલો ઉપર મેં ભાવાર્થ બતાવ્યો છે તે રાખેલો " ધનકટસમનેદિ " છે અને તેનું સંસ્કૃત " ધનકટધમણી " છે, પરંતુ ધનકટ જે ઉત્તર કુખ્યા નદી ઉપર ધણા સૌ કાસ દૂર આવેલું છે ત્યાંના અમલો અથવા બુદ્ધ સાધુઓને, નાસીક પાસેનું ગામ ત્યાંના બદ્રાપણીય સાધુઓને ઇનામમાં મળે તે સાથે સો સંબંધ ॥ તેનો પ્રયાસ કરવો એ અસાધ્ય છે. માટે સંસ્કૃત તે રાખેલો " ધનકટ સ્વામિમિ " ને બદલે " ધનકટસ્વામિનેદિ " લેવા જોઈએ, અથવા નં. ૨૫ ના લેખના પ્રથમ ભાગમાં આવેલા " મહાસામિયેદિ " નેનું સંસ્કૃત મહાસ્વામિકૈઃ છે તે રાખેલોને મળતા " ધનકટસામિયેદિ રાખેલો લેવા જોઈએ "આત્મમિઃ" ને બદલે " અત્તનેદિ " તથા " રાજમિઃ " ને બદલે " રાજાનેદિ ની માફક તેની સરખામણી ઉપરથી " સામિનેદિ " એ ૨૫ વાપરવા માંડ્યું હશે

ગોતમીપુત્રનું
શાસનપત્ર.

તે એક આઠા દોઢ એમ છે, અને ગોવર્ધનની વિજયી સેનાની છાવણીમાંથી, ધનકટકના રાજધિ- રાજ ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ ગોવર્ધનમાંના પોતાના સૈન્યના સરદારને કરેલી આઠા છે. તેમાં તેને એમ જણાવ્યું છે, કે એક ખેતર જે અસાર મુઠી ઉદ્યમદાતના કબજામાં હતું તે ખેતર ૨૦૦ નિવર્તનના માપનું સાધુઓના નિભાવ અર્થે ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે. અત્રે કોતરેલું શાસનપત્ર અશ્વ ૧૮ માં વર્ષમાં, એટલે કે જે વર્ષમાં તે ગુફામઠ પુરા થયો અને અર્પણ કરવામાં આવ્યો તે વર્ષના પહેલાના વર્ષમાં, કાઢવામાં આવ્યું છે એમ તેમાં લખેલું છે.

ગોતમીપુત્રની
રાણીનું શાસન-
પત્ર.

ગોવર્ધનના સુખા આમકને ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીની રાણી જેને વળી રાજમાતા કહેવામાં આવી છે તેણે આપેલી આજ્ઞાના રૂપમાં છે. તે લેખમાં અગાઉ આપેલા ખેતર (એટલે ધણું કરીને ઉપરના શાસન- પત્રથી આપેલા ખેતર) ની વાત લખે છે અને કહે છે કે તેનું માપ એકસો નિવર્તન છે, અને રાજ્યનું એક ખેતર જે તેના બાપની મીલકતનું હતું તેમાંથી ખીજ એકસો નિવર્તન તે આ શાસનપત્રથી આપે છે. એમ દેખાય છે કે પ્રથમના શાસનપત્રથી બસો નિવર્તનોની બક્ષીસ કરવામાં આવી હતી, પણ ધણું કરીને એમ બન્યું કે એ ખેતર માત્ર એકસો નિવર્તનના માપનું થયું; તેટલા માટે ખીજ ખેતરમાંથી ખીજ એકસો નિવર્તનો તે રાણી પુરા કરી આપે છે. આ બક્ષીસનો કાલ ૨૪ ના વર્ષમાં છે એટલે પ્રથમના પછી છ વર્ષે તે કરવામાં આવી છે.^૧

આ ઉપરાંત નાસીકમાં બે લેખો છે જેમાં ખાનગી પુરોષોએ કરેલાં ધર્માદાયોની વાત લખેલી છે, અને તેની તારીખ શ્રી પુલી-

પુલુમાથીતું' નામ માયીના રાજ્યના વર્ષ ૨ અને ૨ ૭ ની છે. જેમાં આવે છે આ શીવાય ૩ કાર્ત્તીની ગુફામાં જે બીજા લેખો છે તેવા બીજા ખાન- અને તેની તારીખમાં તે રાજના રાજ્યનાં વર્ષ ૭ ગી લેખો. અને ૨૪ લખેલાં છે.

ગોતમીને એક રાજની માતા તથા એક રાજની પિતામહી તરીકે લખવામાં આવી છે, અને તેના પુત્ર ગોતમીપુત્ર ગોતમીની ગુફામાં શાતકર્ણીની રાણી તે પછી રાજની માતા તરીકે લખના લેખોમાં વર્ણવે- વામાં આવી છે, અને શાતકર્ણી શિવાય બીજા જે લાં રાજ તથા રાજતું' નામ તે લેખોમાં આવે છે તે પુલુમાથીતું' રાણીઓ વચ્ચેના છે, તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પુલુમાથી સમ્બંધ ઉપર લખેલી રાણીઓમાંથી પેટુલી રાણીનો પૌત્ર અને બીજી રાણીનો પુત્ર હોવાનો નોંધાયેલો. તેટલા માટે

તે રાજ પુત્ર અને તેની માતા વાસિષ્ઠી તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીની રાણી હોવી જોઈએ. બીજા લેખમાંનું 'શાસનપત્ર શાતકર્ણીએ ૧૮ મા વર્ષમાં પ્રકટ કર્યું. જે વર્ષ પુલુમાથી રાજના રાજ્યતું' ૧૮ મું વર્ષ હોવું જોઈએ, કારણકે તેનો રાજ્યનેજ લગતી તારીખ નાસીક અને કાર્ત્તીમાં માલુમ પડે છે, પણ ગોતમીપુત્રના રાજ્યની નહી. ગોતમીપુત્રનાં મહાન પરાક્રમે જેમાં વર્ણવેલાં છે તે ઉપર લખેલા મોટા લેખની તારીખ પણ પુલુમા-થીના રાજ્યની છે; અને તે લેખમાં તથા તે નીચેના લેખમાં ખતાવેલા આમની બક્ષીસ ગોતમીપુત્રે કરી હોય એમ દેખાય છે, કારણ કે ધનકટકના મહારાજ તરીકે તેને તેમાં લખવામાં આવ્યો છે, જો કે તેમાં લખેલો અર્થ સ્પષ્ટ થાય એવા સંદેશોના તે સિવાનો ભાગ કપાઈ ગયો છે. વળી તેમાં તે ગુફા ગોતમી અર્ધેણુ કરે છે એમ વર્તમાનકોળમાં લખેલું છે તે ઉપરથી

૨ ઉપરના લેખોમાંના લેખો નં. ૩ તથા ૨૭.

૩ નં ૧૪ તા. ૨૦ આ. સ. વે. ઈન્ડિયા નં ૧૭.

તે તે સમયે દયાત દરી એમ સમજતું જોઈએ. માટે એક જ સમયે પિતા તથા પુત્ર રાજ્ય કરતા હોવા જોઈએ એમ દેખાય છે, પુત્ર તે દેહની આ બાહ્ય તરફ, કારણકે લેખો તેના રાજ્યની તારીખના છે, અને પિતા ધનકટકમાં રાજ્ય કરતો હોય; જો ધનકટક મદ્રાસ પ્રદેશમાં આવેલા ગંતુર જિલ્લાનું ધરણી-કાટ હોયું જોઈએ, અને મહાન રાજાની માતૃશ્રી તથા મહાન રાજાની પિતામહી એમ ગોત્રીમાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે તે ઉપરથી આ વાત ખરી હોય છે. માટે ઉપર લખેલું તેનું વર્ણન એક જ વખતનું ન હોય, તો તે વર્ણન મુદા ૧ વગરનું ચર્ચ પડે છે. ૧૮ મા વર્ષમાં મએલા શાસન-

૧. આ સ એ વે. ઇન્ડીયા વા. ૪ પા ૧૧૦ માં ડૉ. બ્યુલર એમ ધારણા કરે છે કે મેં જે આ અનુમાન કર્યું છે તેનો આધાર ફક્ત આજ છે, અને તે ભૂલ છે એમ તે કહે છે. પણ સરે ૧૮૭૪ ની ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસના કોન્ફરન્સ-સમાના મારા લેખને ઉઠે આવેલી સીકામાં મેં 'બીલ્ડ' કાઢ્યો. આખ્યાં છે તે તેને ત્યાં મળી આવશે અને આ કથનની પણ આધાર તરીકે યત્ની કરી મળે છે, કારણકે તે લેખ લખનારનો હેતુ ગોત્રીને ખાસ માન આપવાનો હોય, તો તે હેતુ આમ ધારવાથી વધારે પાર પડે કે તેનો પુત્ર તથા પિત્ર એક જ વખતે મોટા રાજા હતા જો તેનો પુત્ર ગુજરી ગયેલો હોય, તો તે બાબતમાં એક વિધમાન મોટા રાજાની તે પિતામહી હતી તેનાથી જે અર્થ સરે તેના કરતાં વધારે સારો અર્થ તે એક ગુજરી ગયેલા રાજાની માતા હતી તેથી સરે નહીં, અને જ્યારે તે ગુજારે મડ અર્પણ કરવામાં આવે તો સમયે તે ગોત્રીપુત્ર ગુજરી ગયેલો હોય અને પુત્રમાંથી એકલો જ રાજ્ય કરતો હોય તે વાત સત્ય હોય, તો પુત્રમાંથીના પચકોટીનું વર્ણન તેમાં હોય એમ આશા રાખીએ, પણ તેના વખાણ બાબત એક પણ શબ્દ તેમાં નથી ગોત્રીપુત્ર પ-છીજ જો પુત્રમાંથી રાજ્ય થયો હોય, તો તે મહના અર્પણ થયા પૂર્વે ૧૬ વર્ષ ઉપર ગોત્રીપુત્ર ગુજરી ગયેલો હોય જોઈએ. તે મહના અર્પણ થતી વખતે એક ૧૬ વર્ષપર ગુજરી ગયેલા રાજાના આટલાં બધાં વખાણ લેખમાં શાવ અને તે સમયે સત્પત્તીનાં બીજકુવ થાય નહીં તે વાત હિંદુસ્થાનના લેખ લખનાર રાની-રીતિ રીવાજથી માહિતગાર માણસ કદી પણ ખરી ધારી શકે નહીં.

પત્રની પૂર્વ તરીકે ૨૪ મા વર્ષનું શાસનપત્ર વાસિષ્ઠીએ કાઢેલું છે, અને પેહેલું તેના પતિએ કાઢેલું છે. તે ઉપરથી એમ સંભવિત લાગે છે કે તે વચ્ચેના સમયમાં ગોતમીપુત્ર ગુજરી ગયો હશે, અને રાજ્યધાનીમાં રાજપ્રતિનિધિ તરીકે વાસિષ્ઠી રાજ કરતી હશે, અને દક્ષણ અથવા મહારાષ્ટ્રમાં પુલુમાયીનું રાજ્ય ચાલુ હશે. શાસનપત્રમાં આપેલાં વર્ષ પુલુમાયીનાં હોવાં જોઈએ, કારણકે જે મોટો લેખ છે તેની તારીખ પણ તેના રાજ્યના ૧૯ મા વર્ષની લખવામાં આવી છે. આ રાજ્યો સાત-વાહન વંશના હતા.

સ્પષ્ટ રીતે તેજ વંશના અન્ય બે રાજ્યોનાં નામ અન્ય લેખોમાં મળુમ પડે છે. યાજ્ઞા પાસે આવેલી કાન્હેરીની મઠરીપુત્ર ગુફાઓમાંની એકમાં મઠરીપુત્ર^૧ શકસેનના રાજ્યના આઠમા વર્ષમાં દાન અપાએલું છે એમ લખેલું છે. તેજ સ્થાનના ખીજ બે લેખોમાં રાજ્યકર્તા રાજનું નામ યજ્ઞામી “ગોતમીપુત્ર^૨ સીરીયન્ન શાતકર્ણી” (ગોતમીપુત્ર ત્રીયમ શાતકર્ણી) એમ લખવામાં આવ્યું છે. આ મધ્યેના એકમાં આપેલું વર્ષ સ્પષ્ટ નથી. પરંતુ તેના રાજ્યનું ૧૮ મું હશે એમ લાગે

૧ જ. જો. એ રો એ સો વા ૬ નો નં. ૧૯ મો લેખ, તથા વા. ૧૨ નું પૃ. ૪૦૬. પેહેલી પ્રતમાં નામ સ્પષ્ટ રીતે શક્યેન છે, પરંતુ ખીજે લેખ ને પંડિત ભગવાનલાલે લીધેલો છે તેમાં પ્રથમના બે વ્યંજનો ઉપર ‘ઈ’સ્વરના છુસાઈ મધેલા નિસાન જેવું મળુમ પડે છે. આ ઉપરથી પંડિત તેને “સિરિસેનસ” એમ વાંચે છે (અને તેનું સંસ્કૃત ‘શ્રી સેનસ્વ’ છે) પરંતુ તેમની પ્રતમાં પણ કં તો સ્પષ્ટ છે. ‘સિકિ’ નો કાંઈપણ અર્થ થતો નથી. માટે એમ લાગે કે પેહેલી પ્રતમાં જે અસ્પષ્ટ નિસાનો દેખાતાં નથી તે તે પત્થરમાં કાંઈ ક્ષાદને લીધે દૂરો. અને તે ‘ઈ’નાં નિસાનો નહીં હોય. ડો બાકીલ છ પણ તે નામ ‘શકસેન’ વાંચે છે. આજ ખૂબ તે પાછળથી જણાયો.

૨ નં. ૩ અને ૪ જ. જો. એ. રો. એ. સો. વો. ૬.

છે. નાસીકમાં એક અન્ય લેખ છે તે તે રાજના સાતમા^૩ વર્ષનો લખેલો છે.

દોલ્હાપુરમાં એક સ્થાન જે અગાઉ બુદ્ધસ્તુપ દરો એમ દેખાતું છે

તેમાંથી દોરેલા તાંબા તથા સીસાના ધણી

દોલ્હાપુરમાંથી મળી સીકકાઓ યોડા વર્ષ ઉપર જડી આવ્યા

આવેલા સીકકાઓ ઉપર છે. એજ સ્થાનની આલુઆલુ તેથી યોડા

રાજાઓનાં નામો. સમય પૂર્વે ખીજો ખળનો જડી આવ્યો

હતો. ઉપર લખેલા ગુફના લેખને ધણી રીતે

મળતા આવે છે તેવા અક્ષરોમાં આ સીકકાઓ ઉપર લેખ લખેલા છે. તે

નીચે પ્રમાણે છે.

“ રણ્ણો વસિઠીપુતસ વીર્લીવાયકુરસ ”

“ રણ્ણો ગોતર્ગીપુતસ વીર્લીવાયકુરસ. ”

“ રણ્ણો મઠરીપુતસ સેવલ્લકુરસ. ”

અહીંયાં પણ ઉપર લખેલાં જ નામો છે પરંતુ ‘વીર્લીવાયકુરસ’

તથા ‘સેવલ્લકુરસ’ એ શબ્દોનો અર્થ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીનવેત્તાઓ

માંના કોઈએ હજી સુધી કર્યો નથી. પૂર્વના એક પ્રસંગે મેં એવું અ-

નુમાન જાહેર કર્યું હતું કે દોલ્હાપુરની^૨ આલુ બાલુના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય

અધાપવાને રાજાઓએ મોકલેલા સુબાઓનાં તે નામ હશે, કારણકે આ

જે રાજાઓ તથા તેજ વંશના ખીજા યોડા રાજાઓના સીકકાઓ જુની

રાજધાની ધનકટકને સ્થાને આવેલા ગંતુર જીલ્લામાંના ધરપુકિટ પાસે

જડયા છે. આ સીકકાઓમાં ઉપરના લેખમાં લખેલા શબ્દો નથી, તેમ કો-

૩ ન. ૪. જ. બે. રો. એ. સો. વા. ૭ અને ૨૮ બે. ૬, ૧૮૪૪

૫, ૩૩૨. /

૧ જર્નલ, બે. બે. રો. એ. સો. વા ૧૩ ૫. ૩૦૫ તથા વા. ૧૪. ૫. ૧૫૩-૫૪

૨ જર્નલ. બે. બે. રો. એ. સો. વા. ૧૪ ૫ ૧૫૪

હહાપુરમાંથી જડેલા સીકાઓથી તે ભુદી જાતના છે. આ ઉપરથી મને એમ લાગ્યું કે આ ધરણી કાટવાળાસીકાઓ આ તરફના દેશમાં પાડવા માં આવ્યા હશે અને તેથી જે સુખાની સત્તાથી તે પાડવામાં આવ્યા હશે તે સુખાઓનાં નામો તેમના ઉપર હશે. આ અનુમાનની સત્યતા હું આગળ ઉપર સાબીત કરીશ.

આ રીતે, આ લેખો અને સીકાઓ ઉપરથી નીચે લખેલા રાજાનાં નામો આપણને મળી આવે છે; અને તેમાં લખેલા અક્ષરો ઉપરથી જે સમયાનુક્રમ દર્શિત થાય છે તેજ અનુક્રમમાં તે લખવામાં આવ્યા છે:—

કૃષ્ણરાજ.

શાતકર્ણી.

દ્વિહરાટ નહપાન અને તેનો જમાઈ ઉશવદાત.

ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી.

વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુમાંથી.

ગોતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞ શાતકર્ણી.

મદરીપુત્ર શકસેન.

આ ઉપરાંત સીમુક સાતવાહનનું નામ આપણને મળે છે, અને આ રાજા ઉપરની યાદીમાંના બીજા રાજાથી પૂર્વે રાજ્ય કરતો હતો. યાદીમાં આ રાજાને યોગ્ય સ્થાન હવે પછીથી આપણે આપીશું.

પ્રકરણ ૫.

લેખોમાં વર્ણવેલા દેશી તથા પરદેશી રાજાઓ.—આ રાજાઓ
પુરાણોમાંના આંધ્રભૂત્ય છે.

ઉપર આપેલી યાદીમાં જોતાં જે પ્રથમ બોખત
ઉપર કોઈનું પણ ધ્યાન આકૃષ્ટ થશે તે
નહપાન રાજા એ છે કે ‘ક્ષહરાટ નહપાન’ એ નામ
શક હતો. હિંદુસ્તાનમાંનું નથી પણ અન્યદેશીય છે. તેમજ
તે રાજના સંબંધમાં પાષરવામાં આવેલું “ક્ષત્રપ
અથવા મહાક્ષત્રપ” નું માનપદ પણ હિંદુસ્તાનનું નથી. જો કે તે અન્ય
દેશીય શબ્દ ધણું કરીને ઈરાની ભાષાના “સંદ્રપ” નું તે સંસ્કૃ-
તમાં લખેલું રૂપ હશે. ગોતમીપુત્રના લેખમાં લખેલું છે કે તે રાજાએ
ચક્રલોકો, ચવનલોકો, તથા પલ્લવ લોકોનો નાશ કર્યો તે ઉપરથી એમ
દેખાય છે કે તે સમયે આ દેશ ઉપર આવા પરદેશી લોકોના હુમલા
થતા હોવા જોઈએ. ચવન લોકો બાકટીઆના ઝીકલોકો હતા, પરંતુ
ક્ષહરાટ નહપાન એ નામ ઝીક હોય એમ દેખાતું નથી. માટે તે રાજા શક
અથવા પલ્લવ હોવો જોઈએ. વળી એમ કહેલું છે કે ખગારાટ અથવા
ખગારાટ જે નામ કાલી તથા જુનારના લેખોમાં લખ્યા પ્રમાણે ક્ષહરાટ
અથવા અહરાટ જ છે એમ દેખાય છે તે નીતિનો તેજો સમૂળ નાશ
કર્યો હતો. આ ઉપરથી એમ નીકળે છે કે ઉપરની
શક તથા પલ્લવ યાદીમાં લખેલા બીજા રાજા અને ગોતમીપુત્ર
લોકોને ગોતમી- શતકર્ણની વચ્ચેના સમયમાં શક અથવા પલ્લવ
પુત્રે હરાવ્યા. લોકો આ દેશના પતિ થયા હતા અને તેમને ગો-

તમીપુત્રે નસાડી દાઢયા હતા. આ રીતે ગે.તમીપુત્રે પોતાના વંશના હાથમાંથી ગયેલા પ્રદેશો પાછા મેળવીને, પોતાના શાત-વાહન વંશની કીર્તિ પુનઃ સ્થાપી. ઉપર કહેલા બીજા સર્વ રાજાઓ આજ વંશના હતા.

આ દેશમાં જે રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું તેની યાદ પુરાણોમાં છે. પ્રાચીન વંશ જેની સાથે હાથ આપણે સંબંધ છે પુરાણોમાંના તે વંશ ચંદ્રગુપ્ત રાજાએ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ માં વંશો. સ્થાપેલો મૌર્યવંશ છે; આ સમય મહાન એલે-આન્ડરની પછી ગાદીએ આવનાર તેના સરદારો-માંના એક નામે સેલ્યુકસ સાથેના તેના સંબંધથી નક્કી થાય છે. પુરાણો પ્રમાણે આ વંશે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ૧૩૭ વર્ષ પર્વત રાજ્ય કર્યું, અને તેના છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથને તેના એક સરદાર પુષ્પમિત્ર અથવા પુષ્પ-મિત્રે મારી નાંખ્યો. અને પોતાનો સગ વંશ સ્થાપ્યો. આ સગ વંશ ૧૧૨ વર્ષ પર્વત સત્તામાં રહ્યો અને તેની પછી ક્ષવવંશ આવ્યો જેણે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ક્ષવવંશના લોકોને સીમ્રક, સીધુક અથવા શીસુક નામના પુરો હરાવ્યા અને ત્યાં પુરો પુરાણોમાં લખ્યા પ્રમાણે આંધ્રભૂત્ય વંશનું સ્થાપન કર્યું. આંધ્રભૂત્ય એટલે આંધ્રજાતિના લોકો જેઓ એક સમયે દાક્ષ અથવા નોકરો હતા. તે સર્વ આધારો પ્રમાણે આ વંશનો બીજો રાજા કૃષ્ણ નામે થયો, અને ત્રીજો રાજા શાતકર્ણી અથવા વાસુપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રીશાતકર્ણી થયો અને ભાગવતમાં તેને બદલે શાંતકર્ણ એમ લખેલું છે. મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે રાજા કૃષ્ણ અને શાતકર્ણી વચ્ચે ત્રણ બીજા રાજા આવે છે અને વિષ્ણુપુરાણમાં તો મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે બીજો શાતકર્ણી આવે છે. વાસુ પુરાણ પ્રમાણે ગોતમીપુત્ર ૧૩ મો રાજા, ભાગવત પ્રમાણે ૧૫ મો, વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે ૧૭ મો અને મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે ૨૨ મો રાજા

હતો. વિષ્ણુ, ભાગવત અને મત્સ્યપુરાણો પ્રમાણે આ રાજાની પછી પુલીમત અથવા પુરીમત અથવા પુલોમત ગાદીએ આવ્યો. ઉપરના લેખો અથવા સિક્કાઓમાં લખેલા પુલુમાવીનું તે જોડું રૂપ દરો. વાયુપુરાણમાં તો આ નામ આવતું જ નથી. વિષ્ણુ અને મત્સ્ય પુરાણો પ્રમાણે આ રાજા પછી શ્રી શીવ આવ્યો, ભાગવત પ્રમાણે વેદશિરસ ધરો અને વાયુ પુરાણમાં તો આ છેજ નહીં. વાયુ પુરાણ વિના સર્વ પુરાણોમાં શિવશ્રી પછી યજ્ઞેશ્વર શિવસ્કંધની પછી યજ્ઞશ્રી આવે છે, અને વાયુપુરાણમાં તે જોતમીપુત્ર પછી આવે છે.

આ રીતે માલુમ પડશે કે શિવા લેખોમાં તથા સિક્કાઓમાં આવેલાં નામો તથા અનુક્રમ પુરાણોમાંના આદિભૂત્ય વંશના લેખોમાંના સાત- રાજાઓ સાથે બરાબર મળતા આવે છે; અને વાહુનો તેજ પુરા- એ એટલા બધા મળતા આવે છે કે તે બંનેમાં શ્લોકોમાંના આંધ્ર- લખેલા રાજાઓ એકજ છે એમ અનુમાન થઈ જાય. મઠરીપુત્ર શક્તેન એ નામ પુરાણોમાં આવતું નથી, અને આ રાજા તે વંશની એક શાખાનો હશે એમ લાગે છે. ઉપરની યાદીમાં તેનું સ્થાન આપણે હવે પછી નક્કી કરીશું. સીમુક, જેનું નામ નાનાપાટના શિવાલેખમાં આવે છે, અને જે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પુરાણમાંની યાદીમાંના ત્રીજા રાજ્યકર્તા રાજા શાતકર્ણના કરતાં અગાઉ રાજ્ય ઉપર હતો, તેજ તે વંશનો સ્થાપનકર્તા શીશુક હોવો જોઈએ. કારણ કે દેવનાગરી લીપીમાં ' મ ' અક્ષર એવો લખવામાં આવે છે કે ' સ ' વંચાય. આથી કરીને ખરૂં નામ શીમુક તે અપભ્રંશ થઈને શીસુક, શીસુક અથવા શીશુક સમય જતાં થઈ ગયું, તેવીજ રીતે વાયુપુરાણમાંનું સિધુક અને વિષ્ણુપુરાણમાંનું સીપ્રક આ પણ તેનાં વધારે અપભ્રંશ નામોજ છે. આ સર્વ એકજ જ એ વાત આથી સંબંધિત લાગે છે કે જે પુરૂષે તે ગુફા જનાવરાવી તથા પોતાનું

તથા નાના મુવરાજઓનાં પુતળાં કોતરાવ્યાં, તેણેજ પોતાના વંશને પ્રતિષ્ઠા આપવાને મારે પોતાના વંશનો સ્થાપનાર કે જે તેનાથી ફક્ત એકજ પેઢી ઉપર હતો તેનું પણ વર્ણન તેમાં આપ્યું હોય તે વાત વધારે માની શકાય છે. આ પ્રમાણે પુરાણોમાંની આંધ્રભૂત જાતિ તેજ ચિત્રાલેખોમાંનો શાતવાહન વંશ છે.

પ્રકરણ ૬.

આંધ્રભૂત્યોઃ અથવા શાતવાહનોનો સમયનિર્ણય.

આ પછી ખીજો પ્રશ્ન જે વિષે આપણે વિચાર કરનારો છે તે આ રાજાઓના સમય વિષે છે. નાસીકની ગુફાના નકશાના વંશ તે ચિત્રાલેખો વિષેના મારા ભાષણમાં ગોતમીપુત્ર ઉજ્જયિની તથા કા- રાજ્ય ઉપર આવવાની તારીખ ઇ. સ. ૩૧૬ ઠીયાવાહના સેદૂષા- ની મેં સ્વીકારી છે. પાટલીપુત્રમાં મૌર્યવંશની નો વંશ નહીં. સ્થાપના થઇ તેનું વર્ષ ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫ તું ગણી, તેની તથા ગોતમીપુત્રની વચ્ચે ૬૬૪ વર્ષ થઇ ગયાં તે ઉમેરતાં ઉપરની તારીખ આવે છે. કારણકે મૌર્યવંશનાં તથા તે પછીના વંશો દરમિયાન તેનાં વર્ષ તથા ગોતમીપુત્ર પૂર્વે જે આંધ્ર- ભૂત્યો થઈ ગયા તેનાં વર્ષો મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણેનાં આપેલાં તે સર્વ ગણતાં ૬૬૪ વર્ષનો સરવાલો આવે છે. ખગરાટની જાતિ જેનો ઉપર દ્વા પ્રમાણે ગોતમીપુત્રે નાશ કર્યો એમ નાસીકના એક ચિત્રાલેખમાં લખવામાં આવ્યું છે તે વંશ તથા ક્ષત્રવ્યો જેના ચિક્રાઓ ઠાઠીયાવાહમાં

જડી આવે. છે તે ક્ષત્રવેનો વંશ એક જ છે એમ હું ગણું છું, કારણકે મહારાટ અથવા ખગારાટ પણ એક ક્ષત્રવ હોતો અને પૂર્વ લખનારાઓ તેને તે વંશને મથાળે મુક્યો છે. તે સમયે જ્યાંએકા સિક્કાઓમાં છેલ્લા છેલ્લી તારીખ ૨૫૦ ની હતી, જે શક સંવત્સરની છે અને તેનું ઈ. સ. ૧૧૮૮ થી આવે છે. ગોતમીપુત્રની ઈ. સ. ૩૧૯ ની તારીખ એટલું બધું નજીક આ આવે છે કે તે બંને એક બીજાને આધાર થાય છે, પરંતુ આ અનુમાનની સામે પણ ધણી દરકતો છે, કે જે મ તે સમયે માલુમ પડી હતી:—(૧) ક્ષત્રવ વંશના શિક્ષાલેખો અ સિક્કાઓમાં અગાઉમાં અગાઉ તે વંશ ચલન સુધી જાય. અને તેની અગાઉ જતો નથી, અને આ ચલન અને નહિયાત વચ્ચે કાંઈ પણ સંબંધ હોતો એવું અવારિપર્યંત હકુ^૧ નથી (૨) કાઠિયાવાડની માફક મહારાટ્ટ ઉપર પણ આ ક્ષત્રવ અથવા સેટ્ટવ વંશની સત્તા આશરે ૩૦૦ વર્ષ પર્ચીત રહી હોય, તો તે દેશમાં તે વંશના ધણા ખરા રાજાઓના શિક્ષાલેખો અથવા સિક્કાઓ મળવા જોઈએ તે વાતની આપણે વિચારપૂર્વક આશા રાખીએ, પરંતુ અર્વાચીન સમયના પેઢાજ દક્ષ સિક્કાઓ કરાવની^૨ પાસેના એક ગ્રામમાં નીકળ્યા છે પણ શિક્ષાલેખ તો એક પણ નથી. (૩) રૂઢ દામન પોતાના લુના મદના એક શિક્ષાલેખમાં ચાતકણીને "દક્ષિણપથના મહારાજ" તરીકે લખે છે જે તે પોતે દક્ષિણના એક ભાગનો પણ રાજ્યકર્તા હોત તો તે આમ લખત નહીં. (૪) અને હાલ જડી આવેલા કેટલાક સેટ્ટવના સિક્કાઓમાં આખેલી તારીખો ૩૦૦ અને^૩ ૩૦૪ છે જે શક સંવત્સરો છે અને તેઓને મળતા ઈ. સ. નાં વર્ષો ૩૭૮ અને ૩૮૨ આ-

૧ જર્નલ ઇ. ઓ. એ. સોલા ૭ પૃ ૧૧

૨. ઇન્ડિયન એન્ટી. વા. ૬ પૃ. ૧૭ નોટ તથા જનરલ કનિંગહામનો આ રીપોર્ટ વાં. ૧૦ પૃ. ૧૨૭.

વે છે; એટલે એમ નીકળે છે કે પુરાણોમાં લખ્યા પ્રમાણે ગોતમીપુત્રના મરણની તારીખ જે. સ. ૩૪૦ ની હતી તેના પછી પણ ઘણા વર્ષો સુધી સેટ્રપોનું રાજ્ય હતું. આ કારણથી એમ દેખાય છે કે ખગારાટ અથવા નહપાનનો વંશ જેનો ગોતમીપુત્ર અંત આણ્યો અને જેનું રાજ્ય તેના પૂર્વે આ દેશમાં હતું તે વંશ સેટ્રપનો હાર્થ શકે નહીં (૫) વળી, મારા પૂર્વના મત પ્રમાણે ગોતમીપુત્ર અને નહપાનના સમય વચ્ચેનો અંતર આશરે ૨૦૦ વર્ષનો છે. પરંતુ ઉશવદાતના અને ગોતમી પુત્રના લેખો-માંના અક્ષરોના આકારો વચ્ચેનો તફાવત એટલો બધો નથી કે આટલો લાંબો વખત ગયો હોય એમ લાગે. મારે તે બંને રાજ્યો એક ખીજની પાસે થઈ ગયા હોય એણે ગણાવું જોઈએ.

ગ્રીક જુગોળકર્તા ટાલેમી ઉપરથી આપણને માલુમ પડે છે કે તેના સમયમાં પશ્ચિમ તરફના દીનારાની અંદરના દેશના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. આમાંથી ટાલેમીમાં લખેલો દેશના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. આમાંથી “શીરોપોલેમી- ઉત્તરના ભાગમાં સીરોપોલેમીઓસનું રાજ્ય હતું” એમ તેની રાજ્યધાની પૈદણ હતી, અને દક્ષિણના ભાગ ઉપર બેલીઓકુરોસનું રાજ્ય હતું અને તે બેલીઓકુરોસ રહેતો હતો. શિક્ષાલેખમાંના મીરીપુ- “બેલીઓકુરોસ લુમાયી અથવા પુલુમાયી જે પુરાણોમાંના પુલોમત તેજ “વીલી- અથવા પુલિમતને મળતો આવે છે તેજ આ સીરો બાયકુર” પોલેમીઓસ હોવો જોઈએ. પણ આ નામવાળા બે રાજ્યો હતા, એક તો શિક્ષાલેખમાં વર્ણવેલો ગોતમીપુત્રનો પુત્ર અને બીજો આંધ્રનૃત્ય વંશનો એક અગાઉનો રાજા આ હોલો. એટલે આંધ્ર- નૃત્ય વંશનો પુલુમાયી રાજા બહુ કીર્તિવાન થઈ ગયો હોય એમ લાગતું નથી. આ ઉપરથી એ પણ સંભવિત છે કે ટાલેમીએ જેને વિશે લખેલું તે ઉપર પહેલાં વર્ણવેલો પુલુમાયી હોવો જોઈએ. પણ દક્ષિણ

તરફના પ્રદેશોનો સુખો બેલીયોકુરોસ લખ્યો છે તેથી આ પ્રમનો પબોખરો નિર્ણય થઈ જાય છે. આપણે જોઈએ છે કે કોલ્હાપુરના સિકાઓ ઉપરના લેખમાં વીલીયાપુરને એ નામ પુણ્યાપી તથા ગો-તમીપુત્ર સાથે લખવામાં આવ્યું છે વીળીયાપુર તે તથા બેલીયોકુરોસ એકજ છે; અને શાતવાહનવંશના બે રાજાઓ સાથે તથા ક્રિષ્ણ કોલ્હાપુ-રના સિકાઓ ઉપરજ તેનું નામ શા કારણથી આવે છે, અને ઉત્તર-ગોદાવરીના પ્રદેશમાંથી જડી આવતા સિકાઓ ઉપર તે કેમ નથી માલુમ પડતું તેનું કારણ મારા મત પ્રમાણે ઉપર કયા મુજબ એ હોયું જો-ઈએ કે કોલ્હાપુરની આજુ બાજુના પ્રદેશમાં તે રાજાઓ તરફથી રાજ્ય કરનારો સુખો તે હશે. અને બેલીયોકુરોસના રાજ્યવાળો દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ જોઈને વર્ણન ત્રીક જૂઓળકર્તાએ કર્યું છે તેજ આ દેશ હોવો જોઈએ. તેટલામાટે ટાલેમીનો “ સીરોપોલેમીઓસ ” તેજ સિલાલેખના સિકા-ઓમાનો પુણ્યાપી છે.

ટાલેમી ઇ. સ. ૧૬૩ માં ગુજરી ગયો અને તેણે પોતાનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૫૧ પછી લખ્યું તેમ કહેવાય છે. મારે આ ઇ. સ. ૧૩૦ ના છેલ્લા વર્ષ પૂર્વે થેલા સમય અગાઉથી પુણ્યાપીનારી વર્ષમાં આશરે ઉપર હોવો જોઈએ. આ તારીખને આપણે સિલાલે-પુણ્યાપીના ખોખાં આપેલી તારીખો સાથે બધ બેસારવા હવે યત્ન રાજ્યનો આ કરીશું અને તે ઉપરથી પુણ્યાપીનું મારી ઉપર આ-રજ વર્ષ પછી વધારે સુક્ષ્મતાથી આપણે નિશ્ચિત કરી શકીશું. ઉલ્લેખિતનાં કેટલાંક ધર્મદાનો ૪૦, ૪૧ તથા ૪૨ ના વર્ષોમાં સ્થાપન થયાં હતાં અને નહવાન સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વથી છેલ્લી તારીખ ૪૬ ના વર્ષની છે અને તેના મંત્રી અ-યમના જીનારના સિલાલેખમાંની છે. હું મારું જુ કે આ વર્ષોસક સં-વત્સરનાં હોવાં જોઈએ. કારણકે આપણે જોઈએ છે કે ગોતમીપુત્રના સમય

પૂર્વે તે દેશમાં શક તથા ખીજી પરદેશી જાતિઓના દુમલા મતા હતા તથા સીધીયન લોકો અને શક લોકો એકજ હતા; તેઓએ ત્રીક જુગોળ-કર્તાઓના લખવા પ્રમાણે સંધિ તથા રજપુતરથાનમાં પણ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. શક એ નામથી જાણીતો યજ્ઞેલો સંવત્સર તથા અગાઉના સર્વ તામ્રલેખના દાનપત્રોમાં શક રાજાઓના સંવત્સર તરીકે વર્ણવેલો સંવત્સર, શક દુમલો કરનારાઓમાંથી સર્વથી બળવાન રાજા જેણે દેશમાં સર્વથી પ્રથમ જાણુનો પગ કર્યો તેણેજ સ્થાપ્યો હોવો જોઈએ, અને

૧ પ્રા. ચાલક્યજે એમ ધારે છે કે આ સંવત્સરનો સ્થાપનાર કનિષ્ક હતો. પણ આ તેનો મત ઠીક શકે તેવો નથી. કેમકે (૧) માત્ર ત્રણ રાજાઓના વંશ યીજ એક સંવત્સર હમણેનો થઈ શકે નહીં ગુપ્તનો વંશ જેમાં માહાનંદ્રાજા થયા હતા તેની સત્તા ૧૫૦ થી વધારે વર્ષ પર્વત ચઢી હતી. પરંતુ તેઓના સંવત્સરનો યોગ જ રાત્રીમાં સ્વાભાવિક અંત આવ્યો. (૨) કનિષ્કના શિક્ષણર્થેના અક્ષરો અને મુખ્યત્વે કરીને તેના પેહેલાં આવતા વ્યંજનની સાથે નિઠાશર રીતે આવતો જ અક્ષર પ્રથમના રાત્રીમાં જે માહુમ પડે છે તેના કરતાં પછીના સમયના છે. (૩) કનિષ્કનું રાજ્ય ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્રમાં હતું એમ માનવાનું કાંઈપણ કારણ નથી પણ શક સંવત્સર ધણાજ પૂર્વ સમયથી મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલીત થવાનો આરંભ થયો હતો. (૪) ગુપ્ત રાજાઓ જેઓના સોનાના સિક્કાઓ ઇન્ડોસીધીયન વંશના સિક્કાના તીવ્ર અનુકરણથી કરવામાં આવ્યા છે તે ગુપ્ત વંશનું છે. સ. ૩૨૯ માં રાજ્ય થયું. અને કનિષ્ક, કુષ્ક અને વાસુદેવ એ ત્રણ રાજાઓમાંથી એ પહેલાંનું રાજ્ય છે. સ. ૭૮ માં શરૂ થયું એમ આપણે ગણીએ તો, તે વંશનું રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ ચાલ્યું એમ ગણતાં તેમાંના છેલ્લા રાજાનું રાજ્ય છે. સ. ૧૭૮ માં પુરું થયું હશે. વાસુદેવની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ ૮૯ છે. જો આમ હોય તો ઇન્ડોસીધીયન રાજાઓના છેલ્લા રાજા અને ગુપ્ત વંશના પેહેલા રાજા વચ્ચે ૧૪૦ વર્ષનું અંતર ગણું હોવું જોઈએ. પરંતુ સિક્કાઓ ધણાજ મળતા આવે છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવું જરૂરનું છે કે તે અંતર તેથી મધ્યું થોડું હોવું જોઈએ. એટલીનીએ કહ્યું છે કે ગુપ્ત સંવત્સરના આરંભની તારીખ ૨૪૧ શક

નહપાન અને ચંદન તથા તેનો ચિતા તે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન અને માળ-
વામાં રાજ્ય કરવાને તેણે નીમેલા મેક્રોપો હોવા જોઈએ. આ ધારણા ઉપરથી
નહપાનની સર્વથી અર્વાચીન તારીખ ઇ. સ. ૧૨૪ સાથે મળતી આ-
વથી જોઈએ. મારે તે વર્ષ પછીજ આ દેશનો કબજો ગોતમીપુત્ર અથવા
પુલુમાવીએ મેળવ્યો હશે. પુલુમાવીની સર્વથી પ્રથમ તારીખ જે તેના
શિક્ષાલેખોમાં માલુમ પડે છે તે તેના રાજ્યનું ખ્રીસ્તું વર્ષ છે, અને તે
સમયે નહપાન અથવા તેના પછીનો રાજા ગાદી ઉપર હોય તો તે શિક્ષા-
લેખ ઉપર તે તારીખ હોય નહીં, મારે એ સ્પષ્ટ છે કે તે રાજાઓના
પરજન્ય પછીજ પુલુમાવીએ રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું. વળી ટાલેમીના પુસ્તક
ઉપરથી આપણને માલુમ પડે છે કે જે સમયે તેણે પોતાનું પુસ્તક લખ્યું
તે સમયે ઓક્ટેનમા દીએરટીનીસ રાજ્ય કરતો હતો, મારે આ રાજા પુલુ-
માવીના જ વખતમાં થયો હશે. હું મારૂં છું કે આ દીઆરટીનોજ તેજ
ચંદન એ વાત નહીં થઈ છે. પરંતુ ઉપર લખેલા જુનાગઢના શિક્ષાલેખ

એટલે ઇ. સ. ૩૧૬ હતી તે વાત કેટલાક પ્રાચીનવેત્તાઓએ નાખ્યું હશે કે
આ બાબત માટે તથા સંસ્કૃત તારીખો માટે પરિશિષ્ટ આ લેવું.

(૨) પ્રો. ઓક્ટેનબર્ગ એમ ધારે છે કે ચંદન એ ગોતમીપુત્ર, નીમેલો
એક સેટ્રપ હશે, પણ આ ધારણા ટકી શકે એવી નથી, કારણકે ગોતમીપુત્ર
જેવા રાજા જેની ધારણા પરદેશીઓને નસાડવા તથા નાસ કરવાની હતી, તે ચંદન
જે તેના નામ ઉપરથી પરદેશી દેખાય છે તેને સુખા નરીકે નીમે નહિ, તેમ તેને
પરદેશનો હોદ્દો પણ વાપરવા કે નહીં કારણકે તે રાજા અથવા તેના પુત્રનો
સુખો, બેળીયાપુત્રોસ હોય તે પણ તે હોદ્દો લખતો નથી. ચંદનના પોત
શબ્દમાંને જુનાગઢના શિક્ષાલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે, સુવિસાખ નામના એક
ચંદનને સુરાષ્ટ્ર તથા આનંદ દેવો ઉપર સંન્યવલ્લાવવા સુખો નીમ્યો હતો. આ
સુવિસાખ કુલેપને પુત્ર હતો માટે આ હકીકત ઉપરથી જે હકીકત ખીલ
સ્થાનેથી આપણને મળી છે, તેજ હકીકત ખરી છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અને
તે એક આ વરા પરદેશી મુલમાંથી લેવાના થએલા રાજાઓનો હતો અને
તેમણે હીંદુ રીવાજ તથા નામો ધારણ કર્યા હતાં અને દેશમાં વસ્યા હતા.

મુજબ ચંદ્રનો પૌત્ર રૂદ્રામન ૭૨ મા વર્ષમાં રાજકર્તા રાજ હતો. જે વર્ષ શક સંવત્સરનું ગણતારું ઇ. સ. ૧૫૦ આવે છે. માટે ઇ. સ. ૧૫૦ માં ચંદ્રન તથા પુલુમાયી એકજ સમયના હોવા જોઈએ નહીં. માટે ટાલે-મીએ, આપેલો વૃત્તાંત તેથી વધારે અગાઉના સમયનો હોવો જોઈએ, એટલે કે ઇ. સ. ૧૩૨ ને લગતો હોવો જોઈએ, કારણ કે જ્યારે ચંદ્રન ગાદી ઉપર હતો તે બાબતની તેની હકીકતના સમયની વચ્ચે અને તેના પછી તેનો પુત્ર જયદામન ગાદીએ આવી ગયા પછી ઇ. સ. ૧૫૦ માં તેનો પૌત્ર ગાદીએ હતો તે સમય વચ્ચે આશરે ૧૮ અથવા ૨૦ વર્ષનો અંતર થઈ ગયો હોવો જોઈએ. વળી જુનાગઢના શિક્ષાલેખમાં લખ્યા મુજબ, જે દેશો રૂદ્રામને જીતીને તે ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું તે દેશોના પશ્ચાત્તર દેશો, નાસીકના મોટા શિક્ષાલેખ પ્રમાણે પુલુમાયીના ૧૯ મા વર્ષમાં ગોતમીપુત્રના કબજામાં હતા. તે શિક્ષાલેખમાં લખેલી ૭૨ મા વર્ષની તારીખ તે લેખને શીઘ્ર ઉપર ક્રાંત્યો તેની નથી, પણ તેની અંદર લખેલા સરોવરની એક બાજુએ આવેલી પાળ વાવાઝોડા અને ઘણા વર્ષાદયી તણાઈ તૂટી ગઈ તે બાબતને લગતી છે. માટે રૂદ્રામને આ પ્રદેશો ૭૨ મા વર્ષ પૂર્વે જીતા કે ૭૨ મા વર્ષ પછી અને લેખ ક્રાંતરાયા પૂર્વે, તે વાત શંકાસ્પદ છે. ૭૨ મા વર્ષ પૂર્વે એ જીતા એમ ધારીએ તો પુલુમાયીનું ૧૯ મું વર્ષ ઇ. સ. ૧૫૦ પૂર્વે ના ઓછામાં ઓછા બીજા મા ત્રીજા વર્ષને મળતું આવવું જોઈએ, એટલે પુલુમાયીએ મોડામાં મોકુ ઇ. સ. ૧૩૦ ના વર્ષમાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું હોવું જોઈએ. આથી વધારે પછીના સમયમાં તે ગાદી ઉપર આવ્યો તેમ થઈ શકે નહીં, કારણકે ચંદ્રન જે પુલુમાયીનો સમકાલીન હતો તેની અને તેનો પૌત્ર રૂદ્રામન જે ઇ. સ. ૧૫૦ માં રાજ્ય કરતો હતો તેની વચ્ચેનું સમયાંતર પછું જ ટુંકું થઈ જાય, માટે નહપાન અથવા તેના પછી ગાદી ઉપર આવેલા રાજાનો ધરાજ્ય ગોતમીપુત્રે અથવા પુલુમાયીએ તેની મો-

ડામાં મોટી મોઢાએથી તારીખ એટલે ઇ. સ. ૧૨૪ પછી વધારેમાં વધારે આશરે પાંચ કે છ વર્ષ પછી કરેલો હોવો જોઈએ.

આ સર્વ રાજ્યોના સબધેનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે હોય એમ લાગે છે. નહંપાન્ એ મહારાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કરનારો નહંપાન્, સ્થપ્ત સેટ્રપ હતો. તેની રાજ્યધાનીનું સહેર જુનાર હતું તથા શ્રદ્ધામન્ કારણકે તે નગરના શિવામેજો ઉપરથી દેખાય છે કે સાથેજાતમીપુત્ર તે સમયે તે નગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતું તથા તેના અને પુલ્હમા- પ્રધાને કરેલા દાનની મોઢ પશુ ત્યાં છે. તે ચક્ર ૪૬ થીનો સંબંધ. એટલે ઇ. સ. ૧૨૪ પછી તુરતજ મરી ગયો હશે.

જાતમીપુત્ર અને પુલ્હમાથી પોતાના કુટુંબમાંથી ગમેતા પ્રદેશો પાછા મેળવવા માટે અગ્નિકોણની દિશામાંથી આવ્યા, તેમણે નહંપાન્ની પછી ગાદીએ આવેલા રાજાને હરાવ્યો, (પછી તેનું નામ ગમે તે હોય), તેના સર્વ વારસોને મારી નાંખ્યા અને તે દેશની આ બાજુએ પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થાપી, નાસીકના શિલાલેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે ખગાશઠની જાતિને જાતમીપુત્રે નિર્મૂલ કરી નાખી અને પોતાના કુટુંબની કીર્તિ પુનઃ મેળવી, એનોજ અર્થ ઉપર કાનું તેજ. ઉત્તરપિનીમાં રાજ્ય કરનાર સેટ્રપોના અન્ય વંશને સ્થપ્તે સ્થાપ્યો અથવા તે વંશનો તે હતો. જુનાગઢના શિલાલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે સર્વ વર્ણના લોકો શ્રદ્ધામન્ પાસે ગયા અને પોતાના રક્ષણ સાર તેને પોતાના મહારાજ તરીકે પસંદ કર્યો. અને તેના વિષે એમ લખ્યું છે કે જોએલુ^૧

૧. સર્વ વર્ણે મિગમ્ સજ્જર્મ પતિતે કુને એ સખ્દો લખેલા છે. ઉન્ડીયન એડીકવરીઝ વા ૮ પૃ. ૨૬૦ લી. ૬.

૨ ઉન્ડી. એન્ડી. નામ. ૭ માં પઢિલ સજ્જર્મવાને આપેલા ઉતારામાં " મ્રટ રાજ મતિકાજ્ઞેન " એવો પાઠ છે. પણ નીચેની કુટોનામાં ડો બ્યુલર એમ કહે છે કે આમાં "નુત્તમ" ને બદલે "રાજ્ય" હોવું જોઈએ. એ લેખની

રાજ્ય તેણે પુનઃ સ્થાપ્યું, મહાન ક્ષત્રપનું પદ પોતેજ ધારણ કર્યું, અક-
રાવન્તી, અનુપ, સુરાષ્ટ્ર, અપરાન્ત વીગેરે કેટલાક દેશો જે ગોતમીપુત્રના
હતા તે અને કેટલાક વધારે તેણે જીતી લીધા, અને દક્ષિણપથના મહા-
રાજા શાતકર્ણુને બેનાર તાબે કર્યો, પરંતુ દુરના સંબંધને લીધે તેનો
નાશ કર્યો નહીં આ બંધાનો અર્થ એવો દેખાય છે કે—ગોતમીપુત્ર

ડો. બાઉદાજીની પ્રતિમા 'ચળ' સ્પષ્ટ છે; જ જો બે રે. એ. સો. ૮' વા
■ પૃ ૧૧૮. ડો. બાઉદાજી તથા પડિત બગવાનલાલજી આનો તરજીમો એમ કહે
■ કે:—બ્રહ્મ યએવા રાજાઓને પુનઃ રાજ ઉપર સ્થાપીને ધણા પરાક્રમેની કીર્તી
મેળવી (જ. બા. એ. રે. એ. સો. વા. ૭ પૃ ૨૦) તથા બ્રહ્મ યએના રાજાઓને
જેણે માદી પાળી આપી તે " (૪ સે. વા. ૭ પૃ. ૨૧૦ એ) જે 'રાજ' એ
પાઠ હોય તેા આ અર્થ ખરો છે, પણ 'રાજ્ય' હોય તેા અર્થ ધણા બંધ બેસા-
ડવા જેવો છે. જે ગણેશ રાજ્ય રક્ષકમને પુનઃ સ્થાપ્યું તે પોતાના શીવાય
ખીલતું હતું તેહું બતાવવા અને કાઠ નથી, મઠિ તેણે પોતાનું ગણેશ રાજ્ય
પુનઃ સ્થાપ્યું એવો અર્થ કરવો એ વધારે સ્વાભાવિક છે.

૧ " સર્વાશ્વદૂરવા " આવો પાઠ છે. આમાં " ત " ઉમેરી શકાય
એમ છે, અને પાઠ " સર્વાશ્વદૂરવા " થાય છે, પણ " શ્વદૂર " નો અર્થજ
ખીવડુવ ન થતો હોય, તે સિવાય, તેને બદલે " શ્વદૂર " જ એમ લેવું
અને તેનો અર્થ તે લેખના બાપાતર કર્તાઓના કયા પ્રમાણે તદન ઉવટો
કરવો અને આવા રાજા બરેવા બાપાતર ઉપર પ્રિ. બાઉડન બર્ગે કર્યું છે
તેમ ઇતિહાસનું અનુમાન સ્થાપવું એમ કરવા આપણને કાંઈ સત્તા
નથી આ લીટીમાં આવે છે તેમ " ચિન્ત્ય " (એટલે જીવીને) ને બદલે
" જાનૈદય " ની, માફક " જિ " ને સ્થાને " જા " ઉપસર્ગ આ લેખમાં લખ-
નારાએ લખ્યો હોય એમ દેખાય છે એટલે શ્વદૂર એટલે વિદૂર એટલે
" દૂર " આ રીતે અર્થ પણ સારો થાય છે. કારણકે શાતકર્ણુના રાજ્યના
દેશો પોતાનાથી દૂર હતા તેથી તે રાજા રચો કે તેનો નાશ થયો એ બા-
બતની દરકાર તેણે રાખી નહોતી.

શાતકર્ણીએ નહપાન અથવા તેની પછી ગાદીએ આવનાર રાજાને ના
 કર્યા પછી ઉત્તરવિનિમાં રાજ્યકરતા અન્ય પરદેશીઓના વંશ તર
 પોતાની સેના મોકલી. અથવા ઉત્તરવિનીના ક્ષત્રપ રાજ ચઢતે, અથવા
 તેના પુત્ર જયદામને, ગોમતીપુત્ર અથવા પુલુમાપી જેણે રાજકર્તાઓના
 પોતાના સંબંધના વંશનો અંત આણ્યો હતો તેમની વધતી જતી સત્તા
 જોઈને, તે અટકાવવાની ઇચ્છાથી, હુમલા ઉપર હુમલો કર્યો હતો. ઉત્તર-
 વિનીના એક રાજાએ પૈદ્યુના શાલિવાહન ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેમ
 તે હાર્યો આવી જનવાર્તાઓ ચાલે છે તેનું મૂળ ઉપર બતાવેલી વાત
 હોય છે. સાત વાહનનો ઉચ્ચાર અન્ય રીતિએ કરીએ તો સાલિ-
 વાહન થાય. અને પુલુમાપી અથવા ગોતમીપુત્ર શાલિવાહન વંશનો એક
 રાજા હતો. ઉત્તરવિનીનો રાજકર્તા હાર્યો અને વિજયી ગોતમીપુત્ર તેના
 પોતાના રાજ્ય સુધી તેની પાછળ પડ્યો, જ્યાં જઈ ગોતમીપુત્રે અવન્ટી,
 અનુપ, અને સુરાષ્ટ્ર તાબે કર્યા અને જયદામને ગાદી ઉપરથી
 હટાડી મુક્યો. થોડાક સમય સુધી ચઢતના પ્રદેશો ઉપર તેણે સત્તા
 રાખી, પરંતુ પછીથી રૂદ્રદામને પોતાના અનુયાયીઓ એકઠા કર્યા, તે
 એજ કે જેમના વિષે લેખમાં એમ લખવામા આવ્યું છે કે તેમણે તેને
 પોતાનો અધિરાજ પસંદ કર્યો, અને ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીને નસાડી મુક્યો.
 પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવીને તથા પોતે મહા ક્ષત્રપ તરીકે રાજ્યપદ ધા-
 રણ કરીને પછી તે જીતો કરવા નીકળ્યો, અને ગોતમીપુત્ર પાસેથી તેના
 રાજ્યના કેટલાક પ્રદેશો લીધા. આ રીતે દક્ષિણપથના મહારાજા જેને
 તેણે જીત્યો તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી હતો. પરંતુ તે રાજાના રાજ્યના
 પ્રદેશોની મધ્યે તેની પાછળ જવાને તે સક્તિમાન થયો નહીં તેનું કારણ
 લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે તે દૂર હતો તેથી, અથવા પોતે તેટલો બળવાન
 નહીં તેથી. પુલુમાપીના રાજ્યના ૧૯ મા વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૪૯

પછી રૂદ્રદામનની ચઢતી અને જીતો ચઢ. ગ્રીક પુસ્તકકારોમાંથી મેળવેલો જુજ વૃત્તાંત તથા શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને જનવાર્તાઓમાંથી એકઠો કરેલો વૃત્તાંત, તેમજ તારીખો અરસપરસ બંધબેસતી કરી શકાય એ આજ રીતે કરી શકાય છે.

પરંતુ ગોતમીપુત્રની આ રીતે મેળવેલી તારીખ મત્સ્યપુરાણ ઉપરથી

નીકળતી તારીખની સાથે મળતી આવતી નથી.

પુરાણોમાં આપેલા મારે આપણે હવે પ્રયત્ન કરવાનો છે તે એ છે, કે વૃત્તાંતો ઉપરથી ન- ઉપર નિશ્ચિત કરેલા અનુમાન સાથે કોઈ પણ ક્ષી થતી આંધ્રભૂત્ય- પુરાણો મળતાં આવતાં નથી કે કેમ તે નક્કી કરવું, ની તારીખો. અને જો કોઈપણ પુરાણ તેને મળતું આવે તો તે

પુરાણ તથા મત્સ્ય અને ખીન્ન પુરાણો વચ્ચે જે ફેર

પડે તેનું કારણ શોધી કાઢવું. મેં ઉપર પૂર્વે બતાવ્યું તેમ પુરાણોમાં આંધ્રભૂત્ય વંશના સંબંધમાં મળતાપણું પણું થોડું છે. આપણા પુરાણના સાહિત્યનું મૂળ આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞની સભામાં એકલા થએલા ઋષિઓને કોઈ દંતકથાકારે અમુક બાબતનું વૃત્તાંત પઘમાં આપેલું હશે. તે વંશપરંપરા મુખદ્વારા ચાલી આવેલું, અને યોગ્ય સમય પછી આ વૃત્તાંત લખવામાં આવેલું. પછીનાં સમયનાં પુરાણો જે અમુક એક દેવતાને જ ઉચ્ચ પદ આપવા મારે તથા અમુક મતો પ્રચલિત કરવા મારે જ રચવામાં આવ્યાં હતાં, તે પુરાણોમાંનાં વૃત્તાંતો પ્રાચીન સમયમાં લખા- એલાં પુરાણોમાંથી લીધેલાં અને દંતકથા ઉપરથી નહીં. આ વર્ગના પુસ્તકો જેનો હાથ આ હેતુથી હું મુકાબલો કરું છું તેમાં સર્વથી પ્રાચીન વાયુપુરાણ દેખાય છે અને તે પછી મત્સ્યપુરાણ. વિષ્ણુપુરાણ તેથી પછી ના સમયનું અને ભાગવત પુરાણ તો સર્વથી છેલ્લા સમયનું છે. પ્રાચીન પુરાણોના પાઠ ધીમે ધીમે અપભ્રંષ થતા ગયા અને તેથી ત્યાર પછીના સમયનાં પુરાણોના કર્તાઓએ તે જૂલભરેલા પાઠોથી દોરવાઈ જઈ

પડ્યા, સારે ૪૦૫ વશે સર્વ સત્તા લઈ લીધી અને અર્વાચીન સમયમા પેશાની પેઠે રાજ્ય ચલાવ્યું, એમ્હે પોતાના ધણીની સત્તા સમૂચ ઉઠેડ કરી નહીં પરંતુ નામના રાજાઓની સ્થિતિમાં તેમને મુક્યા, અને પેશા ઓની પેઠે તેઓ પણ બ્રાહ્મણ હતા અને ક્ષત્રિયો નહોતા તે ઉપરથી આ અનુમાનને ટેકા મળે છે આ રીતે આ વંશોનું રાજ્ય એક વખતે આનંદ, માટે દત્તમ્યા પ્રમાણેના સગ વંશનાં રાજ્યનાં ૧૨ વર્ષમાં ૪૯૫ વંશના ૪૫ વર્ષ આવી ગયા માટે સગ વંશના રાજાઓનું ઉન્નમન કર્યું અને આંધ્રભૂતનો વંશ ઈસ પૂ ૭૩ મા સત્તામા આવ્યો આંધ્રભૂત વંશના સામાન્ય રીતે આ વંશના રાજાઓની સખ્યા વાયુ રાજાઓનો કાલ વિષય અને ભાગવત પુરાણોમા ૩૦ ની અને મત્સ્ય પુરાણમા ૨૮ની આપી છે, અને વાયુપુરાણમા આ સર્વ રાજાઓના વર્ષ ૪૧૧ નિબદ્ધ અને ભાગવત પુરાણમા ૪૫૬ વર્ષ, અને મત્સ્ય પુરાણમા ૪૬૦ વર્ષ આપવામા આવ્યા છે, આ બધા વચ્ચેનો આ તફાવત મોટો નથી માટે ૩૦ રાજાઓ તથા ૪૫૬ વર્ષની દત્તમ્યા ખરી છે એમ સ્વીકારી ચકાવ પરંતુ આ સામાન્ય હકીકત તથા વિશેષ વીગતવાર હકીકત જે પાછળ આવે છે તે વચ્ચેનો ફરક, તથા પાછળની વીગતવાર હકીકતની બાજતમા ધણાખરા પુરાણોમા પડતો તફાવત બહુ મોટો છે તે આ નીચે આપેલા કોષ્ટ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે —

૨ ચત્વાર શુભ મૃત્યાસ્તે નૃપા કાળવાયના દ્વિજા ॥

વાયુપુરાણ

વાયુપુરાણ		મત્સ્યપુરાણ		શિવપુરાણ		ભાગવતપુરાણ	
નામ	કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું	નામ	કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું	નામ		નામ	
સિંધુક	૨૩	સીસુક	૨૩	શિમ્રક		નામ નથી પણ વૃશભ અથવા શદ્ર છે એમ વર્ણવ્યું છે.	
કૃષ્ણ	૧૦	કૃષ્ણ મહાકર્ણી પૂર્ણાત્સંગ સ્કંધસ્તંભી	૧૮ ૧૦૩૧૮ ૧૮ ૧૮	કૃષ્ણ શ્રી સાતકર્ણી પૂર્ણાત્સંગ		કૃષ્ણ સાતકર્ણી પાણીમાસ	
સાતકર્ણી	૫૬	સાતકર્ણી લંબોદર	૫૬ ૧૮	સાતકર્ણી લંબોદર		લંબોદર	
અપિલવ	૧૨	અપીટક મેધસ્વાતી સ્વાતી સુદસ્વાતી મૃગેન્દ્રસ્વાતી કર્ણી કુતલસ્વાતી સ્વાતિકર્ણી	૧૨ ૧૮ ૧૮ ૭ ૩	ધવીલક મેધસ્વાતી		હીવીલક મેધસ્વાતી	
પતિમાવી	૨૪	પુલોમાવી	૩૬	પનુમત્		અતમાન	
નેમિકૃષ્ણ	૨૫	ગૌરિકૃષ્ણ અથવા નૌરિકૃષ્ણ	૨૫	અરિષ્ટકર્મન		અનિષ્ટકર્મ ન	
હાલ સપ્તક અથવા મંડવક	૧ ૫	હાલ મંડુલક	૫ ૫	હાલ મટલક		તલક	

અસહ્ય વૃત્તાંતથી તદ્દન જૂદી પડતી હકીકત લખવાની જૂલો કેટલાક દહીં
 તોમાં કરી. હવે ઉપર કહેલાં ચાર પુરાણોમાં ઉપર કહેલી ધણીખરી
 હકીકત તે વંશે બાબતમાં સામાન્ય રીતે આપે છે; એટલે કે દરેક વંશમાં
 થએલા રાજાઓની સંખ્યા તથા તે કેટલા વર્ષ રહ્યો તેનાં વર્ષ આપે છે,
 તથા તે રાજાઓનાં વધારે વિગતવાર નામો પણ આપે છે, અને વાયુ
 તથા મત્સ્ય પુરાણો તો દરેક રાજાએ કેટલાં વર્ષો રાજ્ય કર્યું તે પણ
 આપે છે. સામાન્ય હકીકત તથા વિગતવાર હકીકત એ બંને વચ્ચે ધણી
 વાર ફેર પડે છે. મહાન અલેક્ઝાન્ડરના ૧૬ીં માહીએ આવનાર રાજા-
 ઓની સાથે ચંદ્રગુપ્તે જે સંબંધો રાખ્યા હતા તે ઉપરથી ઉપજતી
 કાઠેલી ચંદ્રગુપ્તની તારીખ જે ડૉ. મેશન્યુઅરના કહેવા પ્રમાણે હિંદુ-
 સ્તાનના ઇતિહાસનું આધારબિંદુ છે તે ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલા મૌર્યવંશ
 સર્વ પુરાણો પ્રમાણે ૧૩૬ વર્ષ ચાલ્યો. વાયુપુરાણમાં આખા પ્રમાણે
 આ વંશમાં રાજ્યકર્તા રાજાઓ નવ થઈ ગયા અને બાકીનાં પુરાણો
 પ્રમાણે દશ. પરંતુ માત્ર વિષ્ણુ પુરાણમાં ગણાવેલા નામો દશ છે, અને
 વાયુ પુરાણ તથા ભાગવત પુરાણમાં નવ અને મત્સ્ય પુરાણમાં માત્ર
 ચારજ નામો છે. વાયુપુરાણમાં દરેક રાજાના વર્ષોનો સરવાળો કરતાં
 કુલ ૧૩૩ વર્ષ થાય છે, માટે ચાર વર્ષનું એક નાનું રાજ્ય તે પુરાણના
 પાકમાંથી રહી ગયું હશે એ સંભવિત છે. આ રીતે દસ રાજાઓ તથા
 ૧૩૭ વર્ષ વિષેની સામાન્ય હકીકત ખરી છે એમ દેખાય છે, અને
 મત્સ્યપુરાણનો પાક આ બાબતમાં ઘણો દુષિત થએલો છે તે સ્પષ્ટ છે
 એમ લાગે છે આ રીતે ડૉ. કર્નની સાથે એકમત થઈ મૌર્ય વંશની
 સ્થાપનાનું વર્ષ ઇ. સ. પૂ. ૧૨૨ નું લઈએ, તો તેનો
 સંગ વંશના અંત તથા તે પછીના સંગવંશનો આરંભ ઇ. સ.
 રાજાઓનો કાલ. પૂ. ૧૮૫ માં વર્ષમાં થએલો હોવો જોઈએ. સર્વ પુરા-
 ણોમાં સામાન્ય રીતે સંગવંશમાં દસ રાજાઓ થઈ

ગયા અને તેઓએ ૧૧૨ વર્ષ પેર્યત રાજ્ય કર્યું, જે કે ભાગવત પુરાણમાં આમ સ્પષ્ટ લખ્યું નથી, પણ સો વર્ષથી વધારે રાજ્ય કર્યું એમ લખેલું છે. રાજાઓની ગણનામાં મત્સ્યપુરાણમાં બે અને ભાગવતમાં એક રાજા મુકી દીધો છે, અને વાયુપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તે સર્વ રાજાઓનાં વર્ષનો સરવાળો ૧૧૨ વર્ષથી વધારે થાય છે. મારે આમાં કહીક જૂલ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પરંતુ તે સામાન્ય હકીકતનેજ પરંપરાથી ચાલી આવેલી ખરી તરીકે માનીએ, તો તે વંશ ઈ. સ. પૂ. ૭૩ માં નાશ

પામ્યો. તે પછી આવતો વંશ કણ્વ અથવા કાણ્વાયનોનો

કણ્વ વંશના છે. આ વંશમાં ચાર રાજા હતા અને તેઓએ ૪૫ વર્ષ

રાજ્યઆ. રાજ્ય કર્યું, જે કે ભાગવતમાં તો જૂલ જે હવે પછી

કહેવામાં આવશે, તેને લીધે ૩૪૫ વર્ષ લખાએકાં છે.

આની પછી આદિભૂત્ય વંશ આવ્યો. પરંતુ આં બાબતમાં વાયુ તથા

મત્સ્યપુરાણોમાં એક હકીકત લખેલી છે જેના જેવી હકીકત બીજા વંશના

ઈતિહાસમાં જેવામાં આવતી નથી. આદિભૂત્ય વંશનો સ્થાપનાર વાયુપુરાણ

પ્રમાણે સીમુક અને મત્સ્ય પુરાણ પ્રમાણે સીમુકના વિષે એમ કહેવામાં

આવ્યું છે, કે તેણે કણ્વ વંશનું ઉન્મૂલન કર્યું એટલુંજ નહીં પણ સંગ

વંશની જે શેષ સત્તા રહી હતી તે પણ નાશ કરી. અને કણ્વ સોદ્ધિને

ખાસ કરી તે સંગભૂત્યો અથવા સંગના નોકરો તરીકે કહેવામાં આવ્યા

છે. મારે એમ સંભવિત દેખાય છે કે સંગ વંશના રાજા બપારે નબળા

૧ કાણ્વાયનસ્ત (નંત) તો મૃત્યુઃ સુશર્માણે પ્રસહ્યતમ્ ॥

શુદ્ધગાનાં ચૈવ યચ્છેપં ક્ષપયિત્વા ચલં તદા ॥ સિંધુકો હ્યન્ધ્રજા-

તીયઃ પ્રાપ્સ્યતીમાંં વસુંધરામ્ ॥ વાયુ પુરાણ—“ આદિ ભૂતિના એક

નોકરે કણ્વ વંશના સુશર્માને જળથી નષ્ટ કરીને, તથા સંગ વંશની જે સત્તા

અવરોધ રહી હતી તેને પણ નષ્ટ કરી, પૃથ્વીનો કબજો એળવશે. ” મત્સ્યપુરા-

ણમાંની હકીકત પણ આવીજ છે.

वायुपुराण		भस्वपुराण		विष्णुपुराण	भागवतपुराण
नाम	कटवा वर्ष रा- न्य कथं	नाम	कटवा वर्ष रा- न्य कथं	नाम	नाम
पुरीकशाय	२१	पुरीदसेन	५	प्रविन्दसेन	पुरीशभीष्ट
शातकर्ण	१	सुंदरस्वातीकर्ण	१	सुंदर	सुन दन
अक्षर शातकर्ण	०॥	अक्षर स्वातीकर्ण	०॥	अक्षर	अक्षर
शिवस्वाती	२८	शिवस्वाती	२८	शिवस्वाती	शिवस्वाती
गौतमीपुत्र	२१	गौतमीपुत्र	२१	गौतमीपुत्र	गौतमीपुत्र
		पुलोमत	२८	पुलोमत	पुरीमान् (भन)
		शिवश्री	७	शिवश्री	भेदशिरस्
		शिवस्कंद	७	शिवस्कंद	शिवस्कंद
यश श्री शात- कर्ण	२८	यश श्री शात- कर्ण	२८, ८ अथवा २०	यशश्री	यश श्री
विजय	६	विजय	६	विजय	विजय
दंड श्री शात- कर्ण	३	यश श्री शात- कर्ण	१०	यशश्री	यशश्री
पुलोमावी	७	पुलोमविन्	७	पुलोमायिस्	सुलोमधि

આ રીતે વાયુપુરાણમાં ૧૭ રાજ્યો અને ૨૭૨૧ વર્ષ આવે છે; અને મત્સ્ય પુરાણ ૩૦ રાજ્ય અને ૪૪૮૧ વર્ષ, વિષ્ણુપુરાણ ૨૪ નામ અને ભાગવતપુરાણ ૨૨ નામો આપે છે. છેલ્લા એટલે ભાગવતપુરાણમાં ધણાંખરાં નામો દ્વિપિત થએલાં છે, અને વિષ્ણુપુરાણમાંના અરિષ્ટ કર્મનું ની સાથે 'હાલ'ને ભૂલથી 'ભેળવી' દષ્ટ, તેને બદલે " અનિષ્ટ કર્મનું હાલેય " એમ લખેલું છે, વળી વિષ્ણુપુરાણમાંના પાંચમા રાજ્યનું નામ તેમાં મુઢી દેવામાં આવ્યું છે. મત્સ્યપુરાણમાં આપેલી વીગતો સામાન્ય દંતકથાને ધણી મળતી આવે છે અને તેથી તે સ્વલ્પ દૂર છે. સારે હવે આ વિગતો તથા વાયુપુરાણમાં લખેલું છે તે વચ્ચે જે ધણો મોટો તફાવત છે તેનું કારણ વાયુપુરાણનો પાઠ ધણો દ્વિપિત થયો છે એમ માનવું ?

જે કે ત્રણ નામો આ રીતે રહી જાય, પરંતુ તેર આંધ્રભૂત્ય વંશ કેટલાં નામ ઓછાં હોય તથા આખાં સધળાં વર્ષોમાંથી વર્ષો મુઢી ચાલુ રહ્યા ૧૭૬ વર્ષો ઓછા લખાય એ ભૂલથી કે દ્વિપિત તે બાબતની બે દંત-ચવાથી બની શકે નહીં પણ તેનું કારણ ખીન્નું કથાઓ—૪૫૬ તથા હોલુ જોઇએ. ૪૫૬ વર્ષોની દંતકથા ઉપરાંત ૩૦૦ વર્ષો. વાયુપુરાણમાં એક નીચે લખેલા શ્લોકમાં એમ

હકીકત છે કે " આંધ્રજાતિની પાસે આ પૃથ્વીનો કમળે ૩૦૦ વર્ષ રહેશે; " આથી કંઈક ખીજી વાત સમજાય છે. આવી એક દંતકથા ચાલુ હતી એ વાત એ ઉપરથી જણાય છે કે ભાગવતમાં કણ્વજાતિના લોકોનાં ૩૪૫ વર્ષ ભૂલથી આપેલાં છે.

આ પુરાણના કર્તાએ જે અસલ હકીકત જોએલી તેમાં કણ્વવંશનાં ૪૫ વર્ષ લખેલાં અને ૩૦૦ વર્ષ તે પછીના એટલે આંધ્રભૂત્ય વંશનાં લખેલાં હશે એ સંભવિત છે. પણ આંધ્રભૂત્ય વંશનાં ખીન્ન વર્ષો પણ

૧ અંધ્રા મોહ્યન્તિ વસુધાં શતે દ્વે ચ શતં ચૈવ ॥ વાયુપુરાણ.

એટલે ૪૫૬ વર્ષો આપવામાં આવેલાં, તેથી તે પુરાણકર્તાએ તે ત્રણસો વર્ષ આગળનાં ૪૫ વર્ષ સાથે એકત્ર કર્યા અને કલ્પવંશને ૩૪૫ વર્ષ આપ્યાં. ત્યારે હવે જે રીતે આ બંને દંતકથા એક બીજા સાથે બંધ બેસતી આવે તે એમ અનુમાન કરવાથી કે, અધિબૃત્ય વંશની જુદી જુદી શાખાઓના સર્વ રાજાઓનાં રાજ્યોનાં વર્ષ એકત્ર કરવાથી ઉપર લખેલો લાંબો કાલ આવે છે. ત્યારે આપણે શિક્ષાલેખોને ટાલેમીએ આપેલી હકીકત સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે નાની શાખાના રાજાઓ પછીવાર પૈંદણમાં રાજ્ય કરતા અને મોટી શાખાના ધનકંઠકમાં રાજ્ય કરતા હતા. મુખ્ય રાજધાનીની ગાદી ખાલી થઈ, ત્યારે પૈંદણના રાજાઓ તે ગાદીએ આવ્યા. પરંતુ કેટલાક રાજાઓ પોતાના મોટી શાખાના રાજાઓ કરતાં વેઢેલા ગુજરી ગયા અને ધન-

હુકો સમય— કટકના રાજા કદી થયા નહીં. ડૉ. બર્ગેસને બન-તે વંશની મુખ્ય વાસીમાંથી હાથ આવેલા એક શિક્ષાલેખ ઉપરથી શાખાને લગતો છે. એમ સ્પષ્ટ થાય છે, કે તે વંશની બીજી શાખા કનારામાં રાજ્ય કરતી હતી. વાયુપુરાણમાં આપેલા ૧૭ રાજાઓનાં નામોની યાદી તથા ૩૦૦ વર્ષનો કાલ ધણું કરીને મુખ્ય શાખાના સંબંધમાં લખેલાં હોવાં જોઈએ. મત્સ્યપુરાણમાં સર્વ શાખાઓના રાજાઓને એકત્ર કર્યા હોય એમ દેખાય છે અને આ રીતે તેમની સંખ્યા ૩૦ કરી છે. વાયુપુરાણમાં સર્વ રાજાઓનાં વર્ષોનો સરવાળો ૨૭૨૩ થાય છે, અને તેનો પાઠ દ્વિપિત થઈ ગયાને લીધે આશરે ૨૮ વર્ષનું એક અથવા બે રાજ્યો બૂલથી રહી ગયાં હોય, તો આખો સરવાળો ૩૦૦૩ વર્ષોનો થાય. આ રીતે ત્યારે વાયુ તથા મત્સ્યપુરાણ દરેક ખરે વૃત્તાંત આપે છે. પરંતુ જુદી જુદી બાબતોનો. વિષ્ણુપુરાણ જેમાં ૨૪ રાજાઓ આવે છે તે વાયુપુરાણ જેટલું વિશ્વાસને પાત્ર નથી. તે તે સમય પછીનું પુસ્તક છે અને તે પુરાણકર્તાનો હેતુ ખાસ તેમજ સંબંધી

હોવાથી, હકીકતની ખાસ વિગતોની સૂક્ષ્મતા ઉપર તેણે ધ્યાન આપેલું નહીં, અને તેથી દરેક રાજ્યનાં વર્ષો પણ આખ્યાં નથી. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ભાગવતમાં તો તેથી પણ વધારે ખામી ભરેલું છે.

ત્યારે હવે વાપુ પુરાણમાંનો વૃત્તાંત તે વંશની મુખ્ય સાખાને લગતો છે અને તેથી તે સામાન્ય રીતે ખરો છે એમ

ગોતમીપુત્રના સ્વીકારીએ, તો સાતવાહનો અથવા આંધ્રભૂત્યોના રાજ્યના આરં- ઉત્કર્ષના સમય અને શિવસ્વાતીના રાજ્યના અંત ભનીતથા તેની વચ્ચેના સમયમાં ૨૦૬ 'વર્ષો' થયાં. ઉપર કહ્યા પ્રમશ્ણ તારીખો. માણે તે વંશ ઇ. સ. પૂ. ૭૩ માં સ્થાપન થએલો હોવો જોઈએ, મારે શિવસ્વાતીના રાજ્યનો અંત અને

ગોતમીપુત્રનું રાજ્યારંભણુ ઇ. સ. ૧૩૩ માં થએલું હોવું જોઈએ. આપણે જોઈએ છે કે પુલુમાયી જેની રાજ્યધાની યેલેમીના કહેવા મુજબ પૈઠ-ણમાં હતી અને જે દેશના આ બાજુના ભાગનો રાજ્ય હતો તથા તેના પિતાની સાથે પણ જે રાજ્ય ગાદી ઉપર હતો એમ શિલાલેખો ઉપરથી દેખાય છે તે પુલુમાયીએ પૈઠણમાં ઇ. સ. ૧૩૦ આશરે રાજ્ય કરવા માંડ્યું હોવું જોઈએ. તે પિતાપુત્રે દખણમાંથી પરદેશીઓને હાકી કાઢ્યા, અને પાછા જીતી લીધેલા પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય તરિકે પુત્રને સ્થાપ્યો અને ગોતમીપુત્ર તો તે વંશની અસલ રાજ્યધાનીમાં ગાદીએ આવવાની આશા રાખી બેઠો. પુરાણોમાં ક્રમ્બા પ્રમાણે ગોતમીપુત્રે ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું મારે ઇ. સ. ૧૫૪ માં તેનો કાલ થએલો હોવો જોઈએ. ઉપર કહ્યા મુજબ પુલુમાયીના અઢારમા વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૪૮ માં તથા ગુફા મંદીરને અર્પણ કર્યું તે વર્ષમાં એટલે ૧૯ મા વર્ષમાં પણ તે હયાત હતો અને ઉપર કહેલા ને શિલા લેખો પ્રમાણે તે ૨૪ મા વર્ષમાં એટલે

૧ ઉપરના કોષ્ટકમાં આપેલા આંકડાનો સરવાળો કરવાથી આ સંખ્યા આવશે.

ઇ. સ. ૧૫૪ માં હયાત હતો નહીં. પુલુમાયી વીરે રાલેખીએ જે દખા-
લુ કર્યું છે તે ૧૩૨ ના વર્ષને લગતું છે એમ મેં પૂર્વ કહેલું છે. મારે
આ ઉપરથી તેમજ નાસીકવાળો ગોતમીપુત્રના તથા
શિક્ષા લેખોમાં પુલુમાયીના શિક્ષા લેખોમાંથી તથા જુનાગઢવાળા
વર્ણવેલા બીજા રદદાખતના શિક્ષા લેખમાં લખેલું વર્ષ સક સંવત્સરનું
રાજ્યોની ઠિ એમ માની તે ઉપરથી નીકળતી તારીખ તથા
તારીખો. પુરાણોમાંથી નીકળી આવતી તારીખો એક બીજાને
મળતી છે એમ દેખાડી શકાય. મારે તે શિક્ષા લેખોમાં
જે સર્વ રાજ્યોનાં નામો વર્ણવ્યાં છે તે રાજ્યોની તારીખો નીચે પ્ર-
માણે ગોઠવી શકાય:—

સીમુકે ઇ. સ. પૂ. ૭૩ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું અને ઇ. સ. પૂ.
૫૬ માં તેનું રાજ્ય પુરૂ થયું.

કૃષ્ણે ઇ. સ. પૂ. ૫૦ માં શરૂ કરી ઇ. સ. પૂ. ૪૦ માં પુરૂં કર્યું.
શાતકર્ણીએ (વાલુપુરાણુમણિ ત્રીણે) ઇ. સ. પૂ. ૪૦ માં શરૂ કરી
ઇ. સ. પૂ. ૧૧ માં પુરૂં કર્યું.

નહપાન ક્ષેત્રરાટ.

ગોતમીના રાજ્યનો આરંભ ઇ. સ. ૧૩૩ માં અને અંત ઇ. સ.
૧૫૪ માં થયો.

મરત્ત પુરાણમાં લખેલાં પુલુમાયીના રાજ્યનાં ૨૮ વર્ષ ગોતમીપુત્ર-
ના મરણથી ગણીએ, તો તેણે ધન કટકમાં ઇ. સ. ૧૫૪ માં રાજ્ય કરવું
શરૂ કરેલું હોવું જોઈએ, અને ઇ. સ. ૧૮૨ માં તે બંધ થયેલું હોવું
જોઈએ. તેણે પૈણ્ણમાં ઇ. સ. ૧૩૦ થી ૧૫૪ સુધી
પુલુમાયીની રાજ્ય કર્યું એટલે આશરે ૨૪ વર્ષ, અને નાસીક
તથા કાલ્હીના શિક્ષા લેખોમાં લખેલું તેના રાજ્યનું છે-
લામાં છેલ્લું વર્ષ ૨૪ મું છે. મારે સમજું મળીતેલું

રાજ્ય ૧૨ વર્ષ ચાલ્યું. પણ પૈદલુમા તેણે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે સમય ઉપર કહેના ૨૮ વર્ષમા આની જાન તો ઇ સ ૧૫૮ મા તેનો કાલ થએલો હોવો જોઈએ આ અનુમાન પણ સંભરિત લાગે છે તેની પંજી શિવશ્રી ગાદીએ આવ્યો હતો, જેના સિકાઓ તૈયગણના પ્રદેશમાંથી જડી આવેના છે અને તેનું વર્ણન મી રોમસે

પુલુમાયોની પ- ઇન્ડીયન એન્ગીકરરી વા ૯ ૫ ૬૪ એ કરેલું છે તે છોના રાજાઓ પુલુમાયોનો ભાઈ હતો એમ લાગે છે, કારણ કે તેને ની તાદીઓ પણ સિકામા 'વાસિધીપુત્ર' એટલે વાસિધીપુત્ર અથવા વાસિધીનો દીકરો લખેલો છે, તેનું રાજ્ય સાત

વર્ષનું હતું અને તે ઇ સ ૧૬૫ મા ગુજરી ગયો હશે તે પછી રાજા શિવસ્કંધ થયો જેનું રાજ્ય પણ સાત વર્ષ ચાલ્યું

યજ્ઞશ્રી

દેશના આ બાબુના ભાગમા આ બને રાજાઓનું નામ નિશાન જડતું નથી પણ તે પછીના રાજા યજ્ઞશ્રીનું નામ

ગિયાલેમો તથા સિકાઓમા જોના મુજબ વારવાર આવે છે મારે પૈદલુમા પુલુમાયો પછી તુરતજ ગાદીએ તે આ પો હશે એમ દેખાય છે. તેનું પુર નામ " ગોતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણી " હતું મેઘપુરમાંથી જડી આવેલા સિકાઓમા પણ એના છે કે જેમા ગોતમીપુત્રનું નામ છે, તે આ રાજા હોવો જોઈએ અને મોરો ગોતમીપુત્ર નહીં, કારણ કે પૈદલુમા તેનું રાજ્ય નહોતું, મત્સ્યપુરાણની કેટલીએક પ્રતોમા તેના રાજ્યના ૨૯ વર્ષ આપેના છે, બીજી કેટલીએકમા નર અને કેટલીએકમા ૦૦ અને વાયુ પુરાણમાં ૦૯ અને અઘ્નાડ પુરાણમા તો ૧૯ વર્ષ આપેના છે મારે પણ કરીને એ સંભવિત છે કે મહારાષ્ટ્રમા તેણે ૧૮ કે ૧૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે કારણ કે તેની છેલ્લામા છે વી નોધાએલી તારીખ તેના રાજ્યનું ૧૮ મુ વર્ષ છે, અને ધનકટકમા તેણે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે, કારણ કે આપણા ધાર્યા મુજબ વાયુપુરાણમા ધન

કટકની શાખાનું વૃત્તાંત આવે છે અને તેના સિક્કાઓ તૈયમણુમાં માલુમ પડે છે. આ બાબત આપણે જે ઉપર કહ્યું છે તેથી સ્પષ્ટ કરે છે. પુલુખા-
યોએ ધનકટકમાં ચાર વર્ષ અને તેની પછીના બે રાજ્યોએ ૧૪ વર્ષ
રાજ્ય કર્યું. આ સંઘના વર્ષો સુધી એટલે ૧૮ વર્ષ સુધી તે મહારાષ્ટ્રને
રાજા હતો. મારે આ પ્રમાણે છેલ્લા દેશમાં તેણે આશરે ૬. સ.
૧૭૨ માં રાજ્ય કરવું બંધ કર્યું હશે અને આશરે ૬ સ.
૨૦૨ માં ગુજરી ગયો હશે, વાણુ પુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તે
પછીના ત્રણ રાજ્યો ૧૬ વર્ષ આજ્યા આમાના એકેનું નામ નિ-
શાન દેશની આ બાણુના ભાગમાં માલુમ પડ્યું નથી, પણ મૂળ રાજ્ય
ધાની પાસે ચંદ્રગ્રીના સિક્કાઓ માલુમ પડે છે, અને મી ટોમસે ઉપર
સંજેવા પોતાના નિનધમાં આમાના બે સિક્કાઓનું વર્ણન આપ્યું છે.
આ રીતે આદ્યભૂતની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ ૬. સ. ૨૧૮ છે. કાનેરીના

શિવાલેખમંત્રો મઠરીપુત શકસેન, તેજ કાલ્હાપુરના
મઠરીપુત શકસેન. સિક્કાઓમંત્રો મઠરીપુત તે પુલુખાચીની પછી માદીએ
આવનાર શિવશ્રીજ છે એમ પડિત ભગવાનવાયે
કહ્યું છે અને હું પણ એક સમયે તે મતને મગતો હતો પણ હું ધાર્
હુ કે આ વાત ટકી શકે એવી નથી. કારણ કે મેં ઉપર કહ્યું છે તે
ગુજળ શકસેનને બદલે પડિત ભગવાનવાયે શ્રીસેન વામ્પુ હતું તેમ વાચી
વાચી શકાય એમ નથી ધરણીગટની પાસે આવેલા અમરાવતીમાંથી
મળેલા અગ્નીઆર સિક્કાઓનું વર્ણન મી ટોમસે આપ્યું છે જેના ઉપર
“ શકસકસ ” એમ લખેલું છે કે એમ તે કહે છે, પણ ઘણું કરીને આ
શબ્દ “ શકસનસ ” એટલે “ શકસેનનો ” એમ હોવો જોઈએ. વળી
આપણે જોઈએ છીએ કે વાસિઠીપુત તથા ગોતમીપુતના કાલ્હાપુર વાળા
સિક્કાઓ ઉપર જે બીજું નામ આવે છે તે એક જ છે એટલે કે “ નીલી-
વાયકુરસ ” એ નામ છે, પરંતુ મઠરીપુતના સિક્કાઓમાં “ સેવકુરસ ”

એમ છે જે મઠરીપુત તે પુલુઆથી પછી તુરત જ ગાદીએ આવેલો હોત, તો આમ બનત નહીં. બને રાજના સિક્કાઓમા એકજ સુખાનુ નામ આવે છે તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે બનેમનિ એક, બીજાની તુરતજ પાછળ ગાદીએ આવેલો હોવો જોઈએ, અને મઠરીપુત જેનો સુખો બીજે જ માણસ હતો તે બનેની વચ્ચે ગાદીએ હોય નહીં પડિત ભગવાનવાચ ઇદ્રજીએ વાચેના એક સિક્કા ઉપર ગોતમીપુત તથા મઠરીપુત એ બને નામો છે, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેના ઉપર અસલ એક નામ છાપેલું હશે અને તેના ઉપર ફરીથી બીજું નામ છાપવામા આવ્યું હશે મી ટામસ એમ ધારે છે આ સિક્કો અસલ મઠરીપુતનો હશે, હું ધારું છું કે તે ગોતમીપુતનો હશે, કારણ કે બીજા સિક્કાઓ આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે માલુમ પડે છે કે તેમા એવી રીતે છાપ મારવામા આવી છે કે લેખ તથા કોર વચ્ચે જગા મુકવામા આવી છે. આ સિક્કામા આ ખાલી જગાનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે, અને કોરની છેક પાસેજ મઠરીપુતનું નામ છાપવામા આવ્યું છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પાછળથી કરવામા આવ્યું છે માટે ગોતમીપુત યશશી ગાતક-ણીની પછી મઠરીપુત શકસેન ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ પણ પુરાણમા લખેલા તેની પછી ગાદીએ આવનારા ત્રણ રાજાનું તે ઉપનામ નથી અને ‘શકસેન’ આ નામના જેવું નામ આદિલૂલ વશની આખી ગાદીમા કદી આવતું નથી, તો પણ મી ટામસના “શકસક” એ શબ્દો “શકસેન” જ છે એ મારું અનુમાન ખરું હોય તો, આ રાજાએ ધન કટકમા રાજ્ય કર્યું હશેજ મત્સ્યપુરાણમા એમ કહેલું છે કે “અસલના આદિલૂલ વશના નોકરોમાથી ઉત્પન્ન થના એના સાત રાજાઓ તે વશ નિર્મૂન થયા પછી સત્તા^૧ ભોગવશે ” વાયુપુરાણમા પણ આવુંજ લખાણું છે પણ તેના પાક દ્રવિત થએલો છે,

૧ આન્ધ્રાણાં સસ્થિતા (તે) રાજ્યે તેષાં મૃત્યાન્વયે નૃપા ॥
સસેવાન્ધ્રા મચિખ્યંતિ.

પણ એમ દેખાય છે કે આંધ્રભૂત વંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલા એવા આજ વંશ વિશે તે લખાણ છે અને કદાચિત્ તે વંશ આંધ્રભૂતની અનૌરસ શાખા હશે. મારે પણ કરીને આપણે મઢરીપુત્ર સકસેન આ શાખાનો હશે. પુરાણમાં લખેલા યજ્ઞશ્રીની ૫છી ગાદીએ આવેલા રાજાઓનું નામ નિશાન દેશની આ બાજુના ભાગમાં નથી, તેથી મઢરીપુત્ર તેની ૫છી તુરતજ ગાદીએ આ ભાગમાં આવ્યો હશે એ સંભવિત છે. તેણે કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે આપણે જાણતા નથી, પણ આપણે જોઈએ છે કે કન્હેરીના એક સિંચા લેખમાં તેના રાજ્યના આઠમા વર્ષની તારીખ છે અને તે તારીખ પણ કરીને ઇ. સ. ૧૮૦ ને મળતી આવે છે. મારે ૫છીથી આવેલા સાતવાહન વંશના રાજાઓની તારીખ નીચે પ્રમાણે છે:—

મહારાષ્ટ્રમાં.

પુલુભાધી	...	...	ઇ. સ. ૧૩૦	ઇ. સ. ૧૫૪
યજ્ઞશ્રી	...	...	" ૧૫૪	" ૧૭૨
મઢરીપુત્ર	...	...	" ૧૭૧ ૧૮૦ માં ગાદીએ હતો.	

તૈલંગાણામાં.

પુલુભાધી	...	...	ઇ. સ. ૧૫૪	ઇ. સ. ૧૫૮
સિવશ્રી	...	...	" ૧૫૮	" ૧૬૫
શિવરકંઠ	...	...	" ૧૬૫	" ૧૭૨
યજ્ઞશ્રી	...	...	" ૧૭૨	" ૨૦૨
વિજય	...	...	" ૨૦૨	" ૨૦૮
ચંદ્રશ્રી	...	...	" ૨૬૮	" ૨૧૧
પુલોમાવી	...	...	" ૨૧૧	" ૨૧૮

આ રીતે આંધ્રભૂત અથવા સાતવાહન વંશના રાજાઓએ દખણ ઉપર ઇ. સ. પૂ. ૭૩ થી આશરે ઇ. સ. ૨૧૮ સુધી એટલે આશરે

તથા શત્રુ સુધી રાજ્ય કર્યું. થોડા સમય સુધી સક જાતિના પરદેશી-
ઓએ તેઓનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું. આ લોકો કેટલા સમય સુધી સત્તામાં
રહ્યા તે નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલીનું કામ છે. પરદેશી રાજ્યો દેશ ઉપર જીતે
મેળવીને શક સંપત્તિ સ્થાપેલા હોય, અને તેના સંદર્ષ નહિયાનને અથવા
તેના પછીનાને નહિયાનની હેઠલામાં હેઠલી તારીખ એટલે ૪૬ પછી
■ અગર સાત વર્ષ પછી જોતમીપુત્ર અથવા પુલુભાષીએ હરાવ્યો હોય,
તો માત્ર ૫૩ વર્ષ પર્યંતજ તે પરદેશીઓના કબજામાં આ દેશ રહ્યો
હોવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૭.

સાતવાહન અથવા શાલિવાહન વંશના રાજાઓની રાજ્ય-
સંબંધી અથવા સાહિત્ય સંબંધી દંતકથાઓ.

જે સમયમાં સાતવાહન અથવા શાલિવાહન વંશના રાજાઓએ મહા-
રાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કર્યું તે સમય તે દેશના ઇતિહાસમાં ઉત્કૃષ્ટ હોવો
જોઈએ. મારે આ વંશના કેટલાએક રાજાઓના સંબંધમાં ઘણી દંત-
કથાઓ સ્વયંવાર્ધ રહી છે. પરંતુ શાલિવાહન અથવા સાતવાહન એ વંશ
નું નામ હતું તે વિસ્મૃત થએલું છે, અને તેજ વંશના જૂદા જૂદા
રાજાઓ વિશે ઘોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે અને કેટલાક રાજાઓનું નામ તે
હતું એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી હેમચંદ્ર પ્રેતાના દેશી-
કાશમાં એકજ માણસનાં નામો તરીકે શાલિવાહન, શાલન, હાલ, અને
કુંતળ આપે છે, પરંતુ ઉપર આપેલી યાદી ઉપરથી આપણને માલુમ
પડે છે કે છેલ્લાં બે નામો તો જૂદાં જૂદાં રાજાઓનાં હતાં, અને તે બંને

શાલિવાહન વંશના હતા. પોતાના વ્યાકરણમાં તે સાતવાહનનો પ્રાકૃત અપભ્રંશ શાલિવાહન આપે છે. અર્વાચીન સમયમાં શકસંવત્સરને શાલિવાહને સ્થાપેલો એટલે શાલિવાહન સંવત્સર કહેવામાં આવે છે. આ સંવત્સર ખરોખર તે રાજાનોજ ક્યારથી કહેવાવા લાગ્યો તે નિશ્ચય કરવું અઘરું છે. અગીયારમા શતક સુધીના સર્વ તામ્ર લેખોમાં આ સંવત્સરને " શકનૃપકાલ " એટલે શકરાજાનો સંવત્સર અથવા " શકકાલ " એટલે શકનોકાલ કહેવામાં આવ્યો છે; અને બાદમાંના એક શિક્ષાલેખમાં તેને " શકરાજાના રાજ્યારોહણથી " શરૂ થતો સંવત્સર કહેવામાં આવ્યો છે. પાછળથી " શકે " એટલે શકના વર્ષમાં એ સાદુ નામ વપરાયું અને તે પછી " શકે " એટલે ' શકમાં ' એ વપરાયું. આ રીતે શક શબ્દનો મૂળ અર્થ વિસ્મૃત થયો અને " શક " એ શબ્દ સામાન્ય રીતે સંવત્સરના અર્થમાં વપરાયો. એને કાંઈ મહારાજાના નામ સાથે એ સંવત્સર જોડવો જોઈએ, મારે શાલિવાહન રાજા જેને ઇતકથામાં એક અઠાનુરાજ તરીકે કહેવામાં આવ્યો હતો તેના નામની સાથે એ સંવત્સર જોડાયો. આ પ્રમાણે શાલિવાહન શક એ નામ આપણે હાલ વાપરીએ છીએ, જેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ કાંઈ નથી પણ તે તો ફક્ત બે રાજાઓનાં નામ જ છે. ચાલુ ઇતકથા એવી છે કે શાલિવાહન એક બ્રાહ્મણની પુત્રીનો પુત્ર હતો. આ બ્રાહ્મણની પુત્રી પૈશ્વમાં રહેવા આવી શાલિવાહનની હતી અને પોતાના બે ભાઈઓ સાથે એક કુંભારના ઘરમાં રહેતી હતી. એક સમયે તે ગોદાવરી નદી ઉપર નહાવાને ગઈ, તે વખતે સર્પનો રાજા શેષ તેનાથી મોહિત થઈ ગયો, અને પુરંપનું રૂપ ધારણ કરી તેને આલિંગન કર્યું. થોડા સમય જતાં શાલિવાહનને તેણે જન્મ આપ્યો અને તેને એક કુંભારના ઘરમાં ઉછેર-

૧ આ બાળકી અને તેના સર્પે આશકની વાતો કથા સરિતાગરમાં છે અને તે બાળકીના દીકરા સુપ્રસાદેયના સંબંધમાં કહેલી છે. સાતવાહનની ઉત્પત્તિ પુરી રીતે આપવામાં આવેલી છે.

વામાં આવ્યો. યોડા સમય પછી ઉત્તરિનીના રાજા વિક્રમાદિત્ય જોને કોઈ દેવતાએ એમ કહ્યું હતું કે જે વર્ષની બાળકીના પુત્રને હાથે તારૂં મૃત્યુ થવાનું નિર્માણ થયેલું છે તેણે પોતાના વેતાળને આવો છોકરો કહોં પણ હોય તો તેને શોધી કાઢવા મોકલ્યો. વેતાળે શાલિવાહનને પોતાની બાળકી માતા સાથે રમતાં જોયો અને તે વાતની વિક્રમાદિત્યને ખબર આપી. એ ઉપરથી એ રાજાએ પૈંણ ઉપર એક મોટી સેના સાથે ચઢાઈ કરી, પરંતુ શાલિવાહને હાથી, ઘોડા તથા માણસોનાં માટીનાં બનાવેલાં પુતળાં-માં પોતાના પિતા સર્પ રાજાએ આપેલા મંત્રવડે જીવ મુક્યો, અને તે વડે વિક્રમાદિત્યના સામે થયો અને તેને હરાવ્યો. ઉત્તરિનીના રાજાની પૈંણ ઉપરની આ ચઢાઈ વિશે મેં પૂર્વે સૂચન કરેલું છે અને તેનો ખુલાસો પણ કરવાનો યત્ન કર્યો છે; આ દંતકથામાં કહેલો શાલિવાહન પુલુમાયી હોવો જોઈએ, જોણે પોતાના પિતા સાથે મળીને આ દેશને શક સોંકાથી છુટા કર્યો, અને ચંદ્રન અથવા જ્યેષ્ઠામન તથા રુદ્રામન જેની રાજ્યધાની ઉત્તરિની હતી તેમ લાગે છે તેમની સાથે લડાઈ કરી. શકવંશના રાજાઓ તથા તેમના સેટ્રપો સાથેના પુલુમાયી શાલિવાહનના સંબંધોની કેટલીએક ઝાંખી રચિત રહેલી તેનું પરિણામ એ થયું કે તે રાજાનું નામ તેના શત્રુઓએ જે સંવત્સર અશ્વલ વાપરેલો તે સંવત્સર સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

સાતવાહન અથવા શાલિવાહનના નામ સાથે જોડાએલી એવી કેટલીએક સાહિત્ય સંબંધી દંતકથાઓ પણ છે. પ્રાકૃ-

બૃહત્કથાના સંતનું એક રૂપ જોને પૈશાચી અથવા પિશાચની બાપા બંધમાં સાત-કહે છે તે બાપામાં લખાએલું બૃહત્કથા નામનું એક વાહનનું નામ. પુસ્તક છે એવું દંડીએ પોતાના પુસ્તક કબ્જાદર્શીમાં વર્ણવેલું છે. કથાસરિતસાગરના કર્તા સોમદેવે તથા

બીજા બૃહત્કથાના કર્તા ક્ષેમેન્દ્રે પોતાની વાર્તાઓ આ પૈશાચી બૃહત્કથા-માંથી લીધી છે એમ તેઓ કહે છે. આમાં લખેલી વાર્તાઓ ગુણાદય જે

સાતવાહનનો કેટલાએક સમય સુધી પ્રધાન હતો તેને પ્રાણશ્રુતિ નામના પિશાચે કહેલી છે. આ વાતો લોહીથી લખાએલી હતી અને તેનાં સાત પુસ્તકો હતાં. તે ગુપ્તાદયે રાજા સાતવાહનને આપી પરંતુ લોહીથી લખાએલું આવું ભયંકર પુસ્તક જે પૈશાચી ભાષામાં લખેલું હતું તે લેવાની તે રાજાએ ના પાડી, જે ઉપરથી ગુપ્તાદયે તેમાંનાં છ પુસ્તકો બાંધી ત્રી-પચાસ થોડાએક કાલ પછી આ વાર્તાઓ ઘણી મનોહર હતી એમ રાજા સાતવાહનને માલુમ પડવાથી તે ગુપ્તાદય પાસે ગયો અને તે માગી. પરંતુ છેલ્લે એટલે સાતમું પુસ્તક ફક્ત રહેલું હતું અને આ પુસ્તક રાજાએ તેના શિષ્યો પાસેથી તેની રચયીર મેળવ્યું.

પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં લખાએલું સંપન્નતી નામનું એક પુસ્તક છે, જેમાં આર્યાષ્ટકમાં ગાથાઓ અથવા શ્લોકો ઘણું હાસિની સંપન્ન કરીને પ્રેમની બાબતના એક સંગ્રહ તરીકે છે. આનો શતી. કર્તા તેના ત્રીજા શ્લોકમાં લખ્યા પ્રમાણે હાલ હતો અને તેને સામાન્ય રીતે શાલિવાહન તરીકે કહેલો છે. બાપુ પોતાના હર્ષચરિતની પ્રસ્તાવનામાં એક શ્લોકમાં તેને વિશે " શા-લિવાહને એલી સારી ઉક્તિઓનો ઉત્કૃષ્ટ અને અક્ષય ભંડાર છે " એમ કહે છે. તેમાંના શ્લોકો દશરૂપક ઉપરની, ધનિકની ટીકામાં સરસ્વતી-કંદામરણ્ય અને કાલ્યપ્રકાશમાં આપેલા છે. એમ માલુમ, પડશે કે આં-પ્રભૂત્ય વંશની યાદીમાં હાલ નામનો એક રાજા છે; આ રાજા તે પુસ્તકના કર્તા હશે અથવા રાજ્યકવિએ તે રાજાને તે પુસ્તક અર્પણ કરેલું હશે એમ સંભવિત છે. આ દંતકથાઓ ઉપરથી હું ધારણું કે આપણે સેહેવા-ધર્મી એક અનુમાન કરી શકીએ કે આંધ્રપ્રભૂત્ય વંશના રાજાઓના રાજ્ય-મા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ થયો હતો, અને પ્રાકૃત અથવા બોધવામાં આ-

૧ મૂતમાપ્યામયી પ્રાદુરદ્મુતાર્યા ઘૃહત્કથામ્ ।

૨ કપાસારિત્સાગ્ર ભા. ૨ પ્ર. ૮.

વતી ભાપાઓ અને મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રી ભાષા સાહિત્યના કામો
 સ્વાઈ પ્રથમજ તે સમયે વપરાઈ એ સંબંધિત છે. 'વાસ્ત્યાનકૃત કામસં-
 વમાં એમ કહેલું' છે કે કુન્તલ શાતકર્ણી સાતવાહને
 કુન્તલસાતકર્ણી. મલયાવતી જેને મહાદેવી કહેવાય છે, તેથી જે તેની મુ-
 ખ્ય રાણી હોવી જોઈએ, તેને પ્રભુચક્રીકામાં કાતરાયી
 મારી નાંખી. મત્સ્ય પુરાણમાં આપેલી યાદીમાં કુન્તલનું નામ આવે છે,

મકરણ ૮.

આંધ્રબૃત્ય અથવા શાનવાહન વંશના રાજાઓના સમયમાં
 મહારાષ્ટ્રની ધાર્મિક, સામાજિક તથા આર્થિક સ્થિતિ.

આ સમયે જૌહર ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતો. રાજાઓ અને સર-
 દારો પોતાને મહાભોજ અથવા મહારથી કહેતા, વ્યા-
 ધર્મ કાર્યોના પાત્રો (નૈયમો), મોનીઓ (સુવર્ણકારો), સુતારો
 સ્થાપનારાઓ (વર્ધકો), દાણાના વેપારીઓ (ધાન્યક્રમેણીઓ),
 ગાંધીઓ (ગાંધીકો) અને સામાન્ય ગૃહસ્થો પોતાને
 ખરેખરે પર્વતમાંથી મંદીરો તથા મંદો કાતરાવતા અને તે ધર્મના અનુયા-
 યીના ઉપયોગમાં આપતા. એમ કહેવામાં આવેલું છે કે આ સમયના
 પ્રથમ ભાગમાં તેદેશ ઉપર પરદેશી જેમ કે ચવનો એટલે બાકદ્રીપન ગ્રી-
 ક લોકો, સકલોકો અને ચલ્લવ લોકોના હુમલાઓ ચતા હતા. આ લોકો

૧ કર્તવ્ય કુન્તલ: શાતકર્ણી શાતવાહનો મહાદેવી મલયાવતી
 (જઘાન) ગ્રે. એફેના કતારામાં (એ. ડે. પૂ. ૨૧૭ લી) માં મલયાવતી
 એ નામ નથી; અને આગળના વાક્યમાંથી ગમ્મિક એ શબ્દ એ ત્યાં મુકે છે. પણ
 અભિકાને મહાદેવી કહેવાય નહીં.

પાછળથી આ દેશમાં વસ્યા અને ભૌદ્ર ધર્મ સ્વીકાર્યો. કારણ કે જે દાન કરનારો તથા ધર્મ કાર્ય કરનારાઓનાં નામો ગુફાઓના શિલા લેખોમાં ઘણીવેલાં છે તેમાં ઘણા શક તથા યવનોનાં નામો આવે છે. જે ચૈત્યોમાં ભૌદ્રની કોઇ સ્મૃતિની વસ્તુ ઘાટવામાં આવતી હતી તેના અનુકરણ પ્રમાણે આ મંદીરો પણ ચૈત્યો હતાં અને આની પુજા થતી હતી. ભૌદ્ર ભિક્ષુઓ અથવા ફરતાફરતા ભૌદ્ર સાધુઓ મારે રહેવાનાં સ્થાન તરીકે નિયમિત કરેલી ઘણી કોટડીઓ તે મઠમાં હતી. આ ભિક્ષુઓ આખું વર્ષ દેશમાં ફરતા ફરતા અને યોગાસાના ચાર મહીના આવા મઠોમાંના એકાદમાં રહેતા. આવળુ માસમાં આ સાધુઓ યો-

ફરતા ભૌદ્ર
ભિક્ષુઓ.

પાક બદલવાની ક્રિયા કરતા, જે સમયે જૂનાં વસ્ત્રો કાઢી નાંખી નવાં પહેરતા. આવાં નવાં વસ્ત્રો આ સાધુઓને પૂરાં પાડવાના હેતુથી ધાર્મિક પુરોષો આ-

પણે જોયું છે તેમ, કેટલીએક સમાજોને ત્યાં પૈસાની રકમો યાપણ તરીકે મુકતા, એવા નિયમથી કે તેના વ્યાજમાંથી નવાં વસ્ત્રો ખરીદવાં અને સાધુઓને આપવાં. આ ધાર્મિક સંસ્થાઓના નિભાવ મારે રાજાઓ અને તેમના કારભારીઓ મામો આપતા. આ ભિક્ષુઓ ઘણીવાર સમુદ્ર માર્ગે પર્થવન કરતા, અને આથીકરીને કોંકણની ઘણીખરી ખાડીઓને માથે તે લોકોને મારે યોજાએલી ધર્મશાળાઓ તરીકે વાપરવાના ગુફામઠો આપણે જોઈએ છીએ. આવી ગુફાઓ ડાબોલની ખાડી ઉપર આવેલા ચિપલુનમાં, બાણકોટની ખાડી ઉપર આવેલા મહાડમાં તથા રાજપુરી ખાડી ઉપર આવેલા કુડેમમાં મળુમ પડે છે. જે સાધુઓ મુખાઈના બંદરને માથે એટલે થોડાબંદરે ઉતરતા તેમને મારે કાન્હેરીની ગુફાઓ હતી.

ભૌદ્ર ધર્મની સાથે સાથે બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતો.

નાસિકની ગુફાનો શિલાલેખ જેમાં ચારે તરફના ફ-

બ્રાહ્મણ ધર્મ રતા સાધુઓના ઉપયોગ માટે પોતાના ખરચે કોતરા-
તેમજ બૌદ્ધધર્મ વેલી ગુફા ઉશવદાત અર્પણ કરે છે તે લેખમાં આ-
બંને સરખો પથ્રે જોયું છે કે તે બ્રાહ્મણો તરફના પોતાનાં ધણું
રીતે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મદાનો વિશે જાણે છે. તે બાબતોમાં આ સમયમાં
સ્થિતિમાં હતા. જે વિચારો ચાલે છે તેજ તે સમયે ચાલતા. આશરે

વિશાએક વર્ષ ઉપર સી ધીયા મહારાજે બ્રાહ્મણો જ-
માડ્યા હતા, તેની જ રીતે ઉશવદાતે એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડ્યા હતા.
આ સમયની પેઠે તે સમયે પણ પોતાના ખરચે બ્રાહ્મણોને પરણાવી આ-
પવા તે મોટા પુણ્યનું કામ ગણાતું હતું બૌદ્ધોઓને માટે કરેલું ધર્મકાર્ય
જેમાં નોંધવામાં આવ્યું છે તેજ શિલાલેખમાં ગોતમીપુત્ર નિશે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે, કે બ્રાહ્મણોનો એકલો એક રક્ષણ કરતી તે હતો અને
ઉશવદાતની પેઠે તેમને પરણાવી પણ આપતો આ રીતે નાના અને
મોટા રાજાઓ બંને ધર્મના અનુયાયીઓને ઉત્તેજન આપતા અને તે
બંને ધર્મ વચ્ચે ખુલ્લી દુષ્મનાવટ હતી એવું કાંઈ પણ ચિન્હ કોઈ
પણ શિમાલેખમાંથી માલુમ પડતું નથી.

આ પ્રાચીન સમયમાં વ્યાપાર તથા રોજગાર પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં
હોવો જોઈએ. પૈરીપ્લસના કર્તાના કહેના પ્રમાણે
વ્યાપાર તથા પશ્ચિમના દેશો તરફથી વહાણો અરગાજા અથવા ભ-
રોજગાર. રૂકચ જે આ સમયનું ભર્યું છે લા આવતા અને
તેમાં આવેલો માવ લા થઈને અદરના દેશોમાં લઈ
જવામાં આવતો.

પૈથુમાંથી ધણું રત્નો તથા સાધારણ સુતરનો માવ, મલમલ, ર-
ગેલો સુતરાઉ માવ અને ટગારામાં ઉત્પન્ન થતો તથા
હિંદો તથા જનતો સ્થાનિક માવ સપણ ગાર્ડમાં અરગાજામાં લઈ
તાં નગરોનાં જવામાં આવતું. અને લાથી પશ્ચિમ તરફના દેશમાં
સ્થાન. તે મોકલવામાં આવતું અરગાજાથી દક્ષિણમાં વીસ.

દીવસની મુસાફરીને છે પૈણુ હતું એમ પૈરીખસનો કતારી કહે છે, અને દક્ષિણથી બદલ અથવા દક્ષિણપથમાં મોટામાં મોટું શહેર તે હતું અને ટગારા શહેર ^૧ પૈણુથી પૂર્વમાં દસ દીવસની મુસાફરીને છે હતું. આ છેલ્લું શહેર કીયું તે હજી નિશ્ચિત થયું નથી. એનું નામ કોઈ પણ ગુફાના શિલાલેખોમાં આવતું નથી, પણ સાતમાં ઇતકના પૂર્વાર્ધના તામ્ર લેખના બક્ષિસપત્રમાં તે માલુમ પડે છે. અને શિક્ષાદાર નામના વંશના રાજાઓ પોતાને પોતાના સર્વ દાનપત્રોમાં “ ઉત્તમમાં ઉત્તમ શહેર ટગારા ” ના મહારાજાઓ કહેતા. કેટલાએક કહે છે કે તે દેવગિરિ છે અને બીજાઓ જુનાર કહે છે, પરંતુ આ બંને વાતમાં મીઠા ભૂગોળકર્તાઓએ આપેલાં અંદરો પ્યાનમાં લેવામાં આવ્યાં નથી. આ બાબત મેં અન્ય સ્થાને વાદવિવાદ લખ્યો છે, અને એમ કહ્યું છે કે નીચામ સરકારના રાજ્યમાં આવેલું ધાર તે પ્રાચીન શહેરનું સ્થાન છે. પૈરીખસમાં વર્ણવેલાં અન્ય અંદરોમાં સુપારા, તે હાલનું સુપારેમ અથવા સુપારા જે વસાઈ પાંચે આવ્યું છે તે અને ચિત્રા લેખો તથા પુરાણોમાંનું સોર્પારક નામ આગળ ધણી અગત્યની બાદ ધર્મની જૂની વસ્તુઓ મી. કૅમ્પબેલ તથા પાંડિત ભગવાનલાલે બોદો કાઢી છે તે, કાલીએન એટલે હાલનું ^૨ કંપાણુ જે ધણીજ વ્યાપારના સ્થાન તરીકે બહુ જ અગત્યનું શહેર હોયું જોઈએ, કારણ કે કાન્હેરીની ગુફાઓમાં કોતરેલા ધર્ણાએક દાન આપનારાઓ તથા જુનારની ગુફાઓમાં વર્ણવેલા કેટલાંએક નામો વાળા દાન આપનારાઓ કંપાણુમાં વસતા વ્યાપારીઓ હતા તે, સેમુઅલ જેને કેટલાએક હાલનું ચેન્નુર અને કેટલાએકો ચોલ કહે છે તે, મંડગોર એટલે ધણકરીને હાલનું માંડાદ તે અસંશ્નું મંડગદ જે ગુફાઓ પાસે

૧ ઇન્ડિયન બિન્ડીકપરી પા. ૮. પૃ. ૧૪૩-૧૪૪.

૨ જર્નલ ઓ ઇ. રે. એ રો. ૧. ૧ તથા આ. સ. વે. ૪. મં. ૧૦ માં ના શિલાલેખોમાં એવું.

આવેલા કુડેમ પાસેની રાજપુરી ખાડી ઉપર આવ્યું છે તે; પલાઇપ-
ટમાઇ જે મહાડ પાસે આવેલું પાલ ધણુંકરીને હશે તે; મેલીજગર, જેનો
છેલ્લો શબ્દ જયગઢ છે એમ તુરતજ ઓળખાઇ આવે છે અને તે માટે
તે તેજ શહેર હોવું જોઇએ, પછી તેનો પ્રથમનો શબ્દ મેલીનો અર્થ ગમે
તે હોય; બેનરશન અને બીજાં શહેરો. બેનરશન તે ચિલા લેખોમાંનું
૧ વૈજયન્તી ધણુંકરીને હોવું જોઇએ, પરંતુ તે હાલનું કીધું શહેર તે નિ-
શ્ચિત કરવું ધણું અપરૂ કામ છે. મી. ૨ તેલંગે ભાષાંતર કરેલા કદમ્બના
તામ્ર લેખોમાં વૈજયન્તી આવે છે, અને ધણુંકરીને ઉત્તર કાનડામાંનું તે
સ્થાન હતું. વિજયનગરના રાજ્યવંશના એક દાનપત્રમાં એમ લખેલું છે
કે રાજા હરિહરના મહાન્ મંત્રી નામે માધવને જયંતીપુરના મુખ્યા ત-
રીકે નીમ્યો હતો. તેણે પછી ગોવા છૂતી લીધું અને ત્યાં પોતાની રાજ્ય-
ધાની ૦ કરી. જયંતીપુર તે બનવાસીનું બીજું નામ છે એમ કહેવાય છે.
મહાભારતના સભાપર્વમાં બનવાસી એક દેશનું નામ હોય એમ લખેલું
છે, અને તેના પછી તુરતજ જયંતી એક શહેર હતું એમ લખેલું છે.
ત્યારે હવે જયન્તી તથા વૈજયન્તી એ બંને એકજ નામનાં રૂપ હોય,
તો વૈજયન્તી હાલનું બનવાસી હોવું જોઇએ, અથવા વિજયદુર્ગ હોવું
જોઇએ, કારણકે કાર્લી આગળના એક લેખમાં તેનું નામ આવે છે અને
વંજી ગ્રીક ભૂગોળકર્તાઓ કીનારા ઉપરનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનો ગણાવતાં

૧ કાર્લી નં. ૧ આ. સ. વે. ઇ ૧. ૧૦.

૨ જ. બે. એ. રા. બે. સો. વા. ૧૨ પૃ ૩૧૮ તા ૩૨૧.

૩ જ. બે. એ. રા. એ. સો. વા ૪ પૃ, ૧૧૫.

૪ અધ્યાય ૩૧, શ્લો. ૬૬-૭૦ મુન્નાકની આશ્રિતિ શ્લો ૬૬ ને અતે લ-
ખેલા “ બનવાસી ” તે બનવાસી દેસ અથવા શહેરને લાગુ પડે છે અને ખરી
રીતે “ બનવાસીધન ” હોવું હવે જોઇએ. પુરાણોમાં પણ બનવાસીક એ લોકોનું
નામ આપેલું છે.

જયગઢથી એકદમ ઉત્તરકાનડાની દક્ષિણ હદ સુધી પહોંચી જાય નહીં. પરંતુ આ હરકતો ધણી મહત્વની નથી.

જે સમય વિશે આપણે વાત કરીએ છીએ તે સમયે સમુદ્રના કીનારાની અંદરનાં દેશમાં આવેલાં જે સર્વ શહેરો કીનારાની અંદરનાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતાં તે નિશ્ચિત કરવાં શક્ય નથી. શહેરો.

પૈણ્ડ અને દગારા સિવાય, નાસીક હતું, જેનું

નામ ત્યાં આગળ આવેલી એક ગુફાના લેખમાં તેમ જોડામાં પણ મળુમ પડે છે. એ શહેરની આજુબાજુના પ્રદેશનું નામ ગોવર્ધન હતું. જુનાર એક ખીલું ઉત્કૃષ્ટ શહેર હતું કારણ કે ત્યાં આગળના ગુફામંદીરની સંખ્યા ધણી છે તેથી તે સાબીત થાય છે. જુનાર જુનાર, જૂર્ણનગર, અથવા જુર્ણનગર એટલે જુનું શહેર, આ સર્વ નામો તેની અગત્યતા ગયા પછી તેને આપવામાં આવ્યાં હશે. તે નહપાનની રાજ્યધાની હતું એવી મારી માન્યતા મેં પૂર્વે દર્શાવી છે. નહપાનના વંશનું ઉન્મૂલન કંઈકરનાર પુલુમાધીને એક નાસીકના શિલાલેખમાં “ નવનર ” ના મહારાજનું પદ આપવામાં આવ્યું છે. આ નવનર એટલે નવનગર અથવા નવું શહેર. તે રાજ્ય પૈણ્ડમાં રાજ્ય કરતો હતો તે વાત આપણને ટોલે-મીમાંથી મળુમ પડે ■ તેમજ શાલિવાહન વિશેની ધણી દંતકથાઓમાં તે નામના રાજાએ તે શહેરના હતા એ ઉપરથી પણ તેજ મળુમ પડે છે. મારે ત્યારે પુલુમાધીએ પોતાના વંશનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું ત્યારે શિલાલેખમાં લખેલું નવનર નામ તે શહેરને તેણે આપ્યું હશે, અને તેના મુકાબલામાં નહપાનની રાજ્યધાનીનું શહેર “ જુનુનગર ” એમ કહેવાતું હશે. અથવા પૈણ્ડના જુના શહેરને પુલુમાધીએ વિસ્તારીને મોટાડું કર્યું હશે અને નવા ભાગને નવનર કહ્યું હશે. કાલી આગળની ગુફાઓ તથા તેની આજુબાજુના સ્થાનો પાસે કીયાં શહેરો આવેલાં હતાં તે આપણે જાણતા નથી. પરંતુ તે ગુફા મંદીરા સંખ્યામાં લખવામાં આવેલા સ્થા-

નતું નામ એક શિલાલેખમાં વાલુરક^૧ હતું એમ નીકળે છે, અને જે પ્રદેશમાં તે આવ્યું હતું તે પ્રદેશનું નામ મામલાહાર^૨ એટલે મામલ અથવા હાલનો માવળનો પ્રદેશ હતું. તેથી વધારે દક્ષિણમાં કર્ણાટક એટલે હાલનું કર્ણાટક નામનું રોહર હતું જેનું નામ કુડે^૩મના એક શિલાલેખમાં અને મહાભારતમાં પણ આવે છે. તે સમયમાં કાલ્હાપુર પણ એક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું રોહર હોવું જોઈએ, કારણ કે આગળ ઉપર આપણે જણી ગયા છીએ તેવા સિક્કાઓ વાળા બૌદ્ધ સ્તૂપ અને બીજી ધણી જૂની વસ્તુઓ ત્યાં આગળથી મળી આવી છે. તે રોહરનું પ્રાચીન નામ જલુવામાં નથી. કર્ણાટક અથવા કાલ્હાપુર ટાલેમીનું હીપોકુરા હોવું જોઈએ, કારણ કે કાલ્હાપુરના સિક્કાઓનો વીલીવાયકુર જે ટાલેમીનો બેલીયોકુર-સજ હતો એમ આપણે નિશ્ચિત કર્યું છે તેનું આ સ્થાન હતું એમ તે કહે છે.

વ્યાપાર તથા રોજગારમાં રોકાએલા માણસોએ ધણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું એમ દેખાય છે. કાલ્હીના મોટા ચૈત્યની ગુફા વૈજયન્તીના વ્યાપારની સમાજો, એક રોડે બનાવરાવી હતી, અને અન્ય સ્થાનોમાં પણ, અને મુખ્યત્વે કરીને કાન્હેરીમાં, તેઓની બક્ષીસો ધણી કીંમતની હતી. તે સમયે વ્યાપારીઓની સમાજો હતી જેવી કે, વણકરોની, ગાંધીઓની, ઘણા વેચનારાઓની, તેલીઓની ઈલાદિ. તેઓની ધટના પૂર્ણ અને પાકી હતી, કારણ કે પૂર્વે આપણે જોયું છે તેમ પૈસાની જાળુની અનામત રકમો તેઓ રાખતા અને તે ઉપર વ્યાજ વંશ પરંપરા આપે જતા. આવી સમાજો તથા ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ દ્વારા સ્વરાજ્ય હતું

૧ નં. ૧૪ કાલ્હી આ. સ. વ. ઇ.સ. ૧૦.

૨ ઉપરનામાંનો નં. ૧૯.

૩ કુડાની ગુફાઓનો નં. ૧૦. આ. સ. વ. ઇ. સ. ૧૦.

૪ ઉપર લખેલે સ્થાને જોવું.

અને, દેશની રાજ્ય વ્યવસ્થાના આ એક મહત્વનો ભાગ હોય છે. ઉચવ-
દાતના એક નાસીકના શિલાલેખમાં એક નિગમસભા એટલે શહેરના
લોકોની સભાનું પણ નામ આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તે પ્રાચીન
સમયમાં હાલની સુધારા ખાતા જેવી સંસ્થાઓ
વ્યાજનો દર. વિદ્યેભાન હતી. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે
કે ઉચવદાતે થાપણ મુકેલા ૨૦૦૦ કાર્યોપણનું
વાર્ષિક વ્યાજ ૧૦૦ કાર્યોપણ હતું અને ખીન ૧૦૦૦ નું વ્યાજ ૭૫
હતું, એ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે હાલના સમયના જેટલા વ્યા-
જનો દર વધારે નહોતો, પણ દર વર્ષે દર શતકે પાંચથી સાડાસાત ટકાની
વચ્ચે હતો. જે વ્યાજના દરનો આધાર સલામતી ઉપર રહેતો હોય, અને
તેનું પ્રમાણ રાજ્યની સુવ્યવસ્થિતિથી ઉપરે દરજ્જે હોય, તો આ ઉપ-
રથી એમ દેખાય છે, કે જે કે દેશમાં રાજ્ય સબધી ફેરફાર થતા હતા
તોપણ દેશનો રાજ્ય કારભાર સારી રીતે ચાલતો હતો. સુવ્યવસ્થિત લૌ-
કિક સંસ્થાઓ જેનાં વિશે આપણે ઉપર બોલી ગયા છીએ અને જેના ઉપર
કાંઈ વંશના બદલાવાથી કાંઈ પણ અસર થતી નહોતી, તેનાથી કરીને
ઉપર કહેલો સારો રાજ્યકારભાર ધણે અંશે ચાલ્યો હોવો જોઈએ.

જૂના જૂના જુલાઓ સાથે એક ખીનનો સંબંધ પણ તે સમયે
સુસ્કેલ હતો એમ દેખાતું નથી. વૈજ્યંતી અથવા
દેશના જૂના જૂના જનવાસીમાં અને સુધારક અથવા સોપારામાં રહે-
લાઓ વચ્ચેના નારા લોકોનાં દાનોની નોંધ કાર્જીની ગુફામાં લખ-
વામાં આવી છે, નાસીકના વ્યાપારીના દાનની નોંધ
જેડસામાં છે, ભરૂચ અને કસ્યાણના કેટલાક રહે-
વાસીઓનાં દાનોની નોંધ જુનારમાં છે, ઉત્તર દિલ્હીસ્થાનના તથા મે
અન્ય રથજો દેશાવ્યા મુજબ દક્ષિણ સિંધમાં આવેલા દાતામીત્રી સ્થાનના
રહેવાસીઓનાં દાનોની નોંધ નાસીકમાં છે, અને કર્હાટક અથવા કર્હાડના

એક હુહારના દાનની નોંધ કુડમમાં છે. તેથી ઉલટું નાસીક અને કહાડના રહેવાસીઓના દાનોની નોંધ બારહુલજે જગલપુર અને અહીં^૧ હાબાદની મધ્ય મધ્યાને આવેલું છે ત્યાં આગળના સ્તૂપમાં છે. આ સર્વ મથળો વચ્ચે વારં વારનો સંબંધ ન હોત, તો એક સ્થાનના રહેવાસીઓ અન્ય સ્થાનમાં ધાર્મિક દાનો કરે એ શક્ય નથી.

પ્રકરણ ૯.

આંધ્રભૂત્ય વંશના નાશ અને ચાલુક્ય વંશના ઉત્કર્ષ
વચ્ચેના સમયનો સંલ્પિત ઇતિહાસ.

આંધ્રભૂત્ય વંશના રાજાઓના સમૂહ નાશ પછીના આશરે ત્રણ શતકોમાં જે જે વંશોએ તે દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું તે બ્રાહ્મણની ખરી વીગતવાર હકીકત આપણને મળી નથી. મત્સ્ય અને વાયુ પુરાણોમાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે તે વંશ પછી તેની એક શાખાના સાત રાજાઓ આવે છે અને શિલાસેખ તથા સિક્કાઓમાં અગાઉ આવી ગએલો મઠરીપુત્ર તે વંશનો એક રાજા હતો તેમ માનવાનાં મારા કારણો મેં આપ્યાં છે.^૧ આ દેશનો તમામ વિસ્તાર જેના ઉપર તે પેઢલાંના વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું તે સઘળાં આ શાખાના કબજામાં હતાં. કહાડની પાસેના એક ગામમાં તે પછીના સમયના ક્ષત્ર્ય રાજાઓના કેટલાએક સિક્કાઓ જડી આવ્યા છે તે અગાઉ કહી ગએલી વાતને આ દેશ ઉપર તે સમયે તેમનું રાજ્ય હતું એ બ્રાહ્મણના પુરાવા તરીકે માનીએ અને માત્ર વ્યાપાર સંબંધી સંસર્ગને લીધે તેમ બન્યું હોય તેમ ના માનીએ, તો આપણે એમ માનવું જોઈએ કે શાતવાહન વંશ

પછી ઝોલામાં ઝોલો દબાવના યોગ્ય એક ભાગનો કળને ક્ષત્રપ વંશને
 થએલો હોવો જોઈએ. આ રાજાઓમાં પ્રથમ વિજયસાહ^૧ (સેન) છે
 જેની તારીખ ૧૪૪૨ છે, જે વર્ષને શકસંવત્સરનું ગણતાં ઇ. સ. ૨૨૨
 ને મળતું આવે છે, અને શાતવાહન વંશના રાજાઓની છેલ્લામાં છેલ્લી
 નિશ્ચિત થએલી તારીખ ઇ. સ. ૨૧૮ ની છે. છેલ્લો રાજા
 જેના સિક્કાઓ કર્દાડ પાસે માલુમ પડ્યા છે તે વિશ્વસાહ (સેન) છે,
 જેના એક સિક્કા ઉપર ૨૧૪ અને બીજા ઉપર ૨૧૮ ની તારીખ છે.
 આ વર્ષો ઇ. સ. ૨૬૨ તથા ૩૦૨ ને મળતાં આવે છે. આ સમયની

લગભગમાં આબીર (એટલે બરવાડ) વંશના રાજાઓ
 આબીરો. સત્તામાં આવેલા હોવા જોઈએ. પુરાણોમાં તેમના દસ
 રાજાઓ ગણાવ્યા છે. નાસીકની શુદ્ધમાં દમરી અને શિ-
 વહત્ત^૪ આબીરના પુત્ર વીરસેન આબીરના નવમા વર્ષની તારીખનો
 એક શિલાલેખ છે. તેના અક્ષરો જો કે પછીના સમયના આંધ્રભૂત્ય
 વંશના રાજાઓના લેખોથી વધારે જૂદા પડતા નથી, તોપણ તે વધારે
 અર્વાચીન સમયનો છે એમ ગણવું જોઈએ. તેની ભાષા સંસ્કૃત છે, જે
 ઉપરથી હું એમ ગણું છું કે તે તે પછીનો સમય દર્શાવે છે. ત્યારે લો-
 કામાં બોલાતી ભાષા પાલીથી જૂદી થઈ, અથવા પાલી ભાષા ઝોલી
 પવિત્ર થઈ, સારે ધર્મદાનોની નોંધ કરવા જેવાં કામો માટે લોકો મૂલતી
 સંસ્કૃત ભાષા ફરીથી વાપરવા લાગ્યા. અને આ રીતે તે પછીના સમ-
 યના સર્વ દાનપત્રોમાં સંસ્કૃત ભાષા વપરાએલી આગળને માલુમ પડે
 છે, અને અસોઠ રાજાના સમયથી તે આંધ્રભૂત્ય વંશના રાજાઓના

૧ જ. બા. મે. રો. એ. સો. વા. ૫. ૫. ૧૭.

૨ સંસ્કૃત ૫. ૨૮ (નં. ૧૦)

૩ સંસ્કૃત નં. ૧૫

૪ જ. બા. મે. રો. એ. સો. વા. ૫. ૫. ૧૬ કાવેરીના લેખની પ્રતો.

નાશના સમય સુધી જે ભાષા વાપરવામાં આવેલી હતી તે પાલી હતી, અથવા વધારે સફળતાથી કહીએ તો તે સમયની એક અથવા વધારે પ્રાકૃત હતી. વયુપુરાણ પ્રમાણે આબીર રાજાઓ ૬૭ વર્ષ સત્તામાં રહ્યા. આ દેશ ઉપર ખીજા ઘણા વંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું એમ કહેલું છે, પરંતુ તે પૂર્વના વંશોની હકીકત આપેલી છે તેના કરતાં આ બાબતની તેમાં આપેલી હકીકત વધારે ગુપ્તવાદા ભરેલી છે. એમ દેખાય છે કે હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગો ઉપર એકજ સમયે જે જે વંશો રાજ્ય કરતા હતા તેમને એકત્ર કરી દેવામાં આવ્યા છે, અને જે તેમની પછી રાજ્યમાં આવ્યા તેમની સાથે તેમને ભેળી દેવામાં આવ્યા છે, આથી કરીને તેઓના સમય સંબંધી નિર્ણય કરવો એ બાબત મદદ વિના શક્ય નથી.

કાન્હેરીની ગુફાઓની એક ગુફામાંના ચૈત્યમાંથી મળેલા તામ્રલેખો ઉપરના એક લેખમાં અમુક એક વંશના રજપ માં અક્કૂટો અથવા વર્ષની તારીખ છે. જે અક્ષરો બરાબર છપાયા હોય તાક્કૂટો. એમ માનીએ તો આ વંશનું નામ અક્કૂટ છે. પરંતુ

તે લેખની પ્રકટ થયેલી પ્રત ડૉ બર્ડના સમયમાં થયેલી છે, અને અસલ તામ્રલેખો હાલ ફરી તપાસ માટે મળી શકતા નથી પણ ગુફાઓના શિલાલેખો ઉપરથી આપણે જોયું છે કે પોતાને ભોજ, રાઠી, રાષ્ટ્રીક કહેવરાતી ક્ષત્રિયોની જાતિઓ આ દેશ ઉપર સર્વ સત્તાવાન હતી. દખ્ખુના ઉત્તર તરફના ભાગમાં એટલે મહારાષ્ટ્રમાં આ લોકો પોતાને “ મહારાઠી એટલે મોટારાઠી ” અથવા પ્રાચીન મરાઠાઓ કહેતા, પરંતુ અન્ય ભાગોમાં વંશરાતુ નામ રાઠી અથવા રાઠ હતું, ધરણ કે દક્ષિણ મરાઠા દેશમાંના ઘણા અર્વાચીન રાજાઓ જેઓ પોતાને તે નામથી કહેવરાવતા તે આપણે જાણીએ છીએ. રાઠ જાતિઓની કેટલી એક જાતિઓનો એક સમૂહ (કૂટ) બનેવો હોવો જોઈએ, અને તેનું નામ તેઓએ “ રાઠુડ ” અથવા તે પછીના સમયમાં “ રાઠોડ ” જેનું મૂલ સંસ્કૃત

નામ રાષ્ટ્રકૂટ છે તે પાટણું હોયું જોઈએ. આદિજૂલ વંશના રાજાઓની સત્તા ચાલતી હશે તે સમયે જે આવા દેશી રાજાઓ આ દેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હશે તેમને આદિજૂલોએ વશ રાખ્યા હશે અને તે પછીના કાળમાં પ્રભુ તેમ કર્યું હશે. પણ તે વંશો તદ્દન નિર્મૂલ થયા પછી આ લોકો પાછા સ્વતંત્ર થયા હશે. આદીજૂલની સત્તા યોગ્ય એક સમય પર્યંત અને દેશના માત્ર કેટલાક ભાગ - ઉપર હતી, કારણ કે ગવળી અથવા ભરવાડ રાજાઓની દંત કથા જે આ રાજાઓ વિશેની હોવી જોઈએ તે માત્ર નાસિક અને ખાનદેશ જીલ્લાઓમાં માત્રમ પડે છે. મારે રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પણ પહોં કરીને આબીરોની સત્તાની સાથે જ થઈ હશે. કાન્હેરીની મુકનો " અકૂટ " ગણે પણ કરીને " રાષ્ટ્રકૂટ " નો અર્થ બંધ હશે અને જો એ અકૂ હોય તો, જે સમયે તે શિક્ષાલેખ કોતરવામાં આવ્યો તે સમયે તે વંશના રાજાઓ ૨૪૫ વર્ષ સુધી સત્તામાં રહેલા હોવા જોઈએ. અહીંના ૩૫ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે લેખો પાંચમા સતકના ઉત્તર ભાગમાં અથવા છઠ્ઠા સતકના પ્રથમ ભાગમાં કોતરવામાં આવ્યા હતા, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે તે વંશની સ્થાપના ત્રીજા સતકના અંતમાં થઈ હશે. અને ચીરબના લેખો જે મી. ૧૬૫૦ પ્રથમ પ્રકાશમાં આપ્યા, અને ચેવુરનો લેખ જે સર ચૌહાટર ૧૮૬૫૨ પ્રથમ પ્રકાશમાં આપ્યો તે બંને લેખોમાં એમ લખેલું છે કે દખ્ખણમાં ચાલુક્ય વંશનો સ્થાપનાર જયસિંહ હતો તેણે રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા કૃષ્ણના મુત્ર ધ્વજને હરાવીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. હવે પછી કહેવામાં આવશે તે મુજબ, ચાલુક્ય વંશની સ્થાપના ઇસવીસનના છઠ્ઠા સતકના આરંભમાં થઈ. મારે એમ નીકળે કે આસરે ત્રીજા સતકના અંતથી તે છઠ્ઠા સતકના આરંભ સુધી દખ્ખણ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું, આટલું આપણે મેળવી શક્યા છીએ. એ સમયને લગતી આથી વધારે વિગતવાર હપ્પીકત મળી શકતી નથી.

મકરણ ૧૦

પ્રથમના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓ.

હવે આપણે ચાલીક્ય, ચલુક્ય અથવા ચાલુક્ય વંશના રાજાઓનું વૃત્તાંત હાથમાં લઈશું. તામ્રપટ્ટો અને શિલાપટ્ટ ઉપરના જનકથા પ્રમાણે લેખાથી આ વંશનો ઇતિહાસ બહુ પ્રકાશિત છે. ઉત્પત્તિ, ચએલો છે. વિક્રમાંકદેવચરિત નામનું પુસ્તક જેમાં પાછળના અથવા પુનરુત્થપાએલા ચાલુક્ય વંશના એક રાજા વિક્રમાદિત્યનું જીવન વૃત્તાંત આપવામાં આવેલું છે તે પુસ્તકના કર્તા ખ્રિદ્દલુએ આ વંશની સામાન્ય જનકથાથી ચાલી આવેલી ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપી છે. એક પ્રસંગે ત્યારે બ્રહ્મદેવ પોતાના પ્રાતઃ નિત્ય કર્મમાં ત્યાપ્ત થએલા હતા, ત્યારે ઈદ્ર તેમની પાસે ગયા અને પૃથ્વી ઉપર બહુ પાપકર્મો થયાની ફરીયાદ કરી કહ્યું કે કોઈ પણ મનુષ્ય યજ્ઞ-યાગાદિક કરતું નથી, તેમ દેવતાઓને બળિઓ આપતું નથી. બ્રહ્મદેવે પોતાનું નિત્યકર્મ કરતાં કરતા હાથમાં આયમન વિગેરે માટે ધરેલી હથેલી એટલે પોતાના સુલુક તરફ નજર કરી, અને તેમાંથી એક મહાન ચોખ્ખો ઉમન્ન થયો, જે પુરુષ ચાલુક્ય વંશનો ઉદાદક થયો. થોડા સમય પછી તે વંશમાં હારીત અને માનવ્ય નામના બે મોટા વીરો ઉમન્ન થયા, અને તેમણે તે વંશ બહુ પ્રખ્યાતિમાં આણ્યો. તે વંશનું મૂળ સ્થાન અયોધ્યા હતું અને સમય જતાં તેની એક શાખા દક્ષિણમાં સ્થાપન થઈ.

સર્વ તામ્રપટ્ટના ઘનના લેખોના આરંભની લીટીઓમાં કલા પ્રમાણે ચાલુક્ય વંશના રાજાઓનું ગોત્ર માનવ્ય હતું, અને તેઓ હારીતી-

ની પ્રભા દત્તા. તેમની કુત્રદેવતા સાત માતાઓ હતી અને કાર્તિકેય રહે તેમને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં આપવા હતા. તેઓને નારાયણ પાસેથી વ-
રાહના ત્રિવ્રજાઓ એક ધ્વજ મળ્યો, અને તે ધ્વજ (વાવટા) ની
નીચે લટકતાં તેઓ સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરવાને યક્તિમાન થયા. ઉ-
પર કહેલા ચેતુરના ધિશાસેખ તથા મીરજના લેખો, તે વંશનું મુલ
સ્થાન અર્થાત્ હવું તે બાબતમાં નિઃશંકના પર્ણનને મળતા આવે છે.
પરંતુ આ લેખો બધાંખરા તે કવિના સમકાલિન હતા, તેથી આ ત્ર-
ણોમાં અગીયારમા સતકમાં જે વૃત્તાંત પ્રચલિત હતો તેજ કહે છે. આ
વંશનો પ્રથમ રાજા જોએ દક્ષિણમાં આ વંશની કીર્તિ પ્રચારી તેજ્યસિંહ
હતો. તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાઓ સાથે તેણે ધર્મ
પહેલો રાજા કુદો કર્મા, અને ચેતુરના લેખ ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ
જ્યસિંહ. તે તેમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ પૃથુ હતા અને
આ રીતે તેણે આ દેસનું રાજ્ય મેળવ્યું. તેના પછી
રણરાગ નામે રાજા થયો. આ રાજા બહુ ચરવીર હતો અને તેનું ચરીર
બલ્ય અને બહુ મોટાનું હતું. તેની પછી તેનો પુત્ર
પુલકેશી પહેલો, પુલકેશી આવ્યો જોએ મોટો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, અને તે
આ દુનીયા તથા બીજી દુનીયા બનેલી બાબતો ઉપર
સરખું બક્ષ આપતો. તેણે વાતાપિપુર નામના નગરને પોતાની રાજ્યધાની
કરી, આ નગર તે કલાદગી જીલ્લામાં આવેલું હાલનું બાદામી એમ નિ-
શ્ચિત થાય છે. તે વંશનો તે પહેલો મહાન રાજા થયો એમ દેખાય છે,
કારણકે તેના પછીનાં સર્વ ધનપત્રોમાં વંશાવળીનો તેનાથી આરંભ
માય છે. તેનું પુરુષાર્થ નામ “ સત્યાગ્રય શ્રી પુલકેશી વક્ષમ મહારાજ ”
હતું, આ “ વક્ષમ ” એ શબ્દ આ વંશના સર્વ રાજાઓનું પદ હતું.
કેટલાંએક સ્થાને “ વક્ષમ ” શબ્દની પૂર્વે “ પૃથ્વી ” શબ્દ પણ આવતો
અને તે શબ્દોનો અર્થ “ આખી પૃથ્વીનો ધર્મી ” એમ છે. “ સત્યાગ્રય ”

એટલે સત્યનેજ આશ્રય આપનાર. એ પદ તેના પછીના સમયના કેટલા-
એક રાજાઓએ પણ વારસામાં મેળવ્યું છે. પુલકેશીની
કીર્તિવર્મા. પછી તેનો પુત્ર કીર્તિવર્મા ગાદીએ આવ્યો. તેણે નહ

નામના વંશના રાજાઓને તાબે કર્યા, પણ આ વંશના
રાજાઓનું રાજ્ય મધ્ય પ્રદેશ ઉપર હતું તે જણાવ્યું નથી. તેણે મૈથ
વંશના રાજાઓને પણ તાબે કર્યા. ઐહલનો^૧ શિલાલેખ જેના ઉપરથી
આ સર્વ વૃત્તાંત લખવામાં આવ્યો છે તે લેખના વર્ણન ઉપરથી એમ
દેખાય છે કે તે ઉત્તર કોંકણના રાજા હતા. તે રાજાએ વળી ઉત્તર કાનગ-
માંના બનવાસીના કદમ્બ વંશના રાજાઓને પણ હરાવ્યા.

કીર્તિવર્માને ઓછામાં ઓછા ત્રણ પુત્રો હતા જે સર્વ તેના મરણ

સમયે નાહાના હતા. મારે તેના પછી તેનો ભાઈ મં-

મંગલીશ. ગલીશ ગાદીએ આવ્યો. ચેદી નામના દેશ ઉપર રાજ્ય

કરનાર કલચુરી નામે વંશના રાજાઓ જેની રાજ્ય-

ધાની ત્રિપુર એટલે જબલપુર પાસે આવેલું તેવુર હતું તેમને મંગલીશે
હરાવ્યા. તે પોતાની સેનાઓ પૂર્વ તેમ પશ્ચિમ એ બંને સમુદ્રો સુધી
લાઈ ગયો હતો એમ કહેવાય છે. પશ્ચિમ સમુદ્રને કીનારે આવેલો “રેવતી
દ્વિપ” એટલે રેવતીનો ખેટ તેણે જીત્યો. આ દ્વિપના એક સુબાનું તામ્ર
પદનું^૨ કાનપત્ર ગોવા^૩ પાસે જડી આવ્યું હતું, જે ઉપરથી એમ દેખાય
છે કે વેન્ગુર્લાની દક્ષિણે થોડાંએક ગાઉ ઉપર આવેલા રેડીનું^૩ એ રેવતી
મણ કરીને જાંનું નામ હતું. બાલમીની ગુહાના મંદીરના એક શિલાલે-
ખમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ મંદીર^૪ મંગલીશે કોતરાવ્યું હતું.
તેણે તેમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ પધરાવી, અને તેની પ્રતિષ્ઠા સમયે એક ગામ

૧. ઇ. એ. વા. ૮. પૃ. ૨૪૧.

૨. જ. એ. એ. સો. એ. સો. વા. ૧૦. પૃ. ૩૬૫-૬.

૩. રેવતીનું સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે અપજ્ઞય, રેવડી અથવા રેમડી અને
તેનું રેડી મધ્ય. ૪. ઇ. એ. વા. ૮ પૃ. ૩૭૫.

ઈનામમાં આપ્યું જેની ઉપજમાંથી નારાયણજીવિની ક્રિયા કરવાની હતી અને સોળ બ્રાહ્મણો દરરોજ જન્માડવાના હતા અને તે કરતાં જે વધે તે રકમ સાધુઓના પોપણ અર્થે વાપરવાની હતી. જ્યારે શક સંવત્સરનાં ૫૦૦ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં તે સમયે જે કોઈ રાજ્ય હતું તે રાજ્યના બારમા વર્ષની આ શિલાલેખ ઉપર તારીખ છે. જે રાજ્યના બારમા વર્ષમાં આ ગુફાના મંદીરની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે મંગલીયતુ હતું એમ સ્ત્રી-કારીએ, આ અનુમાન પ્રમાણે મંગલીશે શકસંવત્સર ૪૮૯ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું. પણ મંગલીગ એટલા બધા વેઢેલા સમયે ગાદીએ આવી શક્યો નહીં હોય તે બતાવવાને ધણી મજબૂત દલીલો મારા માનવા પ્રમાણે મેં અન્ય^૧ સ્થળે આણી છે, અને આ મારી ટીકા ઉપર જે એક ટીકા^૨ મેં લખે છે તે મને ધણી અસંતોષકર્તા લાગે છે. અને તેથી તો ઉપર મારી ટીકાઓ સત્ય કરે છે. મારે જે રાજ્ય વિશે ઉપર લખેલું છે તે રાજ્ય કીર્તિવર્માનું છે, અને જો તેનું બારસું વર્ષ શક. ૫૦૦ માં આવ્યું તો કીર્તિવર્મા શક ૪૮૯ એટલે ઇ. સ. ૫૬૭ માં ગાદીએ આવ્યો હશે. એ લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે મંગલીય પોતાના ધર્મકૃત્યોનું સર્વ પુણ્ય આદિત્ય તથા અમિદેવોની સમક્ષ તથા એકાદ થએલા સર્વ લોકોના સમૂહની સમક્ષ પોતાના બાધને આપે છે, અને પોતાના બાધની નિમ-કહ્યાથીથી ચાકરી કરવાથી ઉત્પન્ન થતું ફલ માત્ર પોતાનું છે એમ કહે છે. ઉપર લખેલા ત્રેવતીના તામ્રપટ્ટના દાનપત્રમાં શક ૫૩૨ નું વર્ષ લખેલું છે અને આ વર્ષ એક રાજના રાજ્યનું ત્રીસમું વર્ષ છે. એમ પણ લખેલું છે, તે સ્થાને આપેલાં તે રાજનાં માનપદો ઉપરથી તથા એ સમયે ધણું કરીને મંગલીશે તે દિવસથી હતા તે વાત ઉપરથી તે રાજ ચાલુક્ય વંશનો હોવો જોઈએ. તે રાજ કીર્તિવર્મા તો નજ દોઈ શકે,

૧. જ. બે. જ. સે. બે. સો. ૫. ૧૪ ૫. ૨૪ ૨૫

૨. બે. લા. ૧૦ ૫. ૫૭. ૫૮.

કારણ કે તેના સમયમાં તે દ્વિપ હતાએલો નહોતો; તેમ વળી તે મંગ-
લીશના પછીનો રાજા પણ હોઈ શકે નહીં, કારણ કે મંગલીશને તો શક
પર મોં ગાદી મળી. માટે તે રાજા મંગલીશ પોતેજ હોવો જોઈએ, અને
જો શક પર મોં વર્ષ તેના રાજ્યનું વીસમું વર્ષ હતું, તો તેણે શક
પર મોં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું હોવું જોઈએ. આ રીતે કીર્તિવર્માનું
રાજ્ય શક. ૪૮૯ એટલે ઇ. સ. ૫૬૭ થી શક ૫૧૩ એટલે ઇ. સ.
૫૬૧ સુધી એટલે ૨૪ વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

મંગલીશ પોતાના રાજ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં પોતાના પછી પોતાના
ભાઈનો પુત્ર ગાદીએ ન આવે અને પોતાનાજ પુત્રને
મંગલીશને: ગાદી મળે એ બાબતનાં કાવત્રાં કરવામાં વ્યાપ્ત હોતો
મરણ કાલે. તેમ કાગે છે, પણ પુલકેશી જે મોટી ઉમરમાં થઈજ
ઉઠ્યું હોવાનો કથો હતો તેણે તેનાં સર્વ કાવત્રાં
નિષ્ફળ કર્યાં, અને જે સંધના લાભ મંગલીશ રાજ્ય પોતાને કબજે લી-
ધાથી મેળવ્યા હતા, તે સંધના લાભ પોતાની સકિત તથા સંવાદથી
વ્યર્થ કર્યાં; અને મંગલીશ પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપવાના પ્રયત્નમાં
પોતાનો જીવ તથા રાજ્ય બંને જોયાં.

કીર્તિવર્માનો પુત્ર પુલકેશી તેની પછી ગાદીએ આવ્યો. તેનું પુર-
નામ " સત્યાશ્રય શ્રી પૃથ્વીવલ્લભ મહારાજ " હતું,
પુલકેશી બીજો: શક સંવત્સર ૫૩૫ માં અને તેના રાજ્યના ત્રીજા
વર્ષમાં લખાએલા તામ્રલેખ ઉપરથી એમ માલમ
પડે છે કે તે શક ૫૩૩ એટલે ઇ. સ. ૬૧૧ માં ગાદીએ આવ્યો હશે.
જે સત્યમે મંગલીશના પરાક્રમથી તેને તાબે રહ્યા હતા તેઓ તેના મ-
રણ પછી ચારે બાજુથી. બળવો કરી ઉઠ્યા, અપાધીક નામનો એક

રાજા તથા ગોવિંદ નામનો બીજો રાજા જેના કુટુંબની વસાયતીમાં રાષ્ટ્રકૂટ નામ પછીવાર આવે છે તે ઉપરથી જે ધણુ કરીને તે વસતો હતો, તે બંને રાજાઓએ તે નવા ચાલુક્ય રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી પુલ કેશીની બળવાન સેના સામી થઈ તેથી બચવા માંથી અપાયિક રાજા જેની પાસે સેનામાં ઉત્તર સમુદ્રમાંથી આવેલા ધોડાઓ હતા, તે નાસી ગયો, અને ગોવિંદ રાજા તેને શરણે ગયો, અને તેનો મિત્ર થયો, તેથી તે રાજાએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને ઇનામ આપ્યાં. પછી તેણે પોતાની સેના કદમ્બ ભોધા ઉપર મોકલી તેઓની રાજ્યધાની બનવાસીને પોતાના બળથી લીધી અને તામે કરી હાથના મૈસુર પ્રદેશની આજુ-બાજુનો દેશ જે તે સમયે ચેરાદેવ^૧ કહેવાતો હતો તેના ઉપર રાજ્ય કરનાર ગાગ વંશનો રાજા, અને અલુપ^૨ નામનો રાજા જેના કબજામાં મલખાર દેશ ધણુ કરીને હતો તે બંને રાજાઓ તેના મિત્ર થયા. પછી તેણે પોતાની સેના કોકણના મૈય^૩ ભોધા તરફ મોકલી અને તેઓને વગર મુશ્કેલીએ હરાવ્યા પુરી^૪ નામની નગરી જે પશ્ચિમ સમુદ્રની રાણી હતી તેના ઉપર હજારો વહાણોનો એક કારણો કરી તેણે ચઢાઈ કરી અને તેને તામે કરી લાટ, માલવ, અને ગુર્જરના રાજાઓનો તેણે પરાજય કર્યો અને પોતાને તામે કર્યા આ સમયે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એક બળ

૧. ઇ. એ. ધા. ૮૫૨ રાજાની લી. ૮ ચ. એકેન તા. અપરેણ આ રાજા ઉપરથી રૂપક છે કે જે સખસો હોવા બેઠે પછી મી. ફનીડ પોતાના ભાષાતરમાં બે ને બદલે એક લખે છે. માટે તે ભાષાતરનો અર્થ બરોબર સમજી શકાતો નથી.

૨. ઇ. એ. ધા. ૧૫૩ અને ધા. ૭૫ ૨૬૮

૩. મલખાર દીનારા ઉપર આવેલા 'અલુપાઈ' નામના ઢાલ આવેલા શહેર અને રાજાના વસતુ નામ જળવાઈ રહ્યું છે.

૪. આ નગરને પશ્ચિમ સમુદ્રની લક્ષ્મી કહેવામાં આવે છે. ધણુ કરીને તે કોકણના મૈય રાજાની અને પાણી સીબીદાર રાજાની રાજ્યધાની હતું.

વાન રાજા હતો જેનું નામ હર્ષવર્ધન હતું. તે કનોજનો રાજા હતો, પણ સમય જતાં ઉત્તરમાં તે સર્વનો ઉપરી રાજા થયો. પછી તે રાજાએ પોતાની સત્તા નર્મદાની દક્ષિણે પ્રસારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ પુલ્હકેશી તેની સામે થયો, તેના પણા હાથી મારી નાંખ્યા અને તેની સેનાનો પરાજય કર્યો. તે સમય પછી પુલ્હકેશીએ શરમેશ્વર અથવા સાર્વભૌમ રાજાનું પદ ધારણ કર્યું, અથવા તેને મળ્યું. તે વંશના તે પછીના રાજાઓએ પુલ્હકેશીના આ પરાક્રમને સર્વથી મહાન ગણ્યું અને તેઓના તામ્રલેખોમાં બીજા પુલ્હકેશી રાજાના વર્ણનમાં આ એકલા પરાક્રમનેજ લખવામાં આવ્યું છે, પોતાની હઠના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવા સારૂ નર્મદાના કીનારા ઉપર એક બળવાન સેના પુલ્હકેશીએ રાખી હતી એમ દેખાય છે. આ રીતે પોતાની રાજ્યનીતિ તથા પરાક્રમથી તે ત્રણે દેશનો સાર્વભૌમ મહારાજા થયો. આ જણુ દેશનું નામ મહારાષ્ટ્રક હતું અને તેમાં નળ્યાણું હલાર ગામો હતાં. કોસલ અને કલિંગના^૧ રાજાઓ તેના આવવાથી ધ્રુજતા હતા અને તેને તાબે થયા. થોડા સમય પછી કાંચીપુર અને કાંજીવરમના રાજાની સામે તે એક મહાન સેના લઇને ગયો અને તે શહેરને ઘેરા દાખ્યો. પછી તેણે કાવેરી નદી ઓળંગી ચોક્કસ, પાંડ્ય અને કેરલ દેશો ઉપર ચડાઈ કરી, પણ આ રાજાઓ તેના મિત્ર થયા હોય એમ દેખાય છે. આ રીતે આખા દક્ષિણમાં પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપીને પોતાની રાજ્યધાનીમાં તે આવ્યો અને શાંતિથી રાજ્ય કર્યું. જે લેખમાંથી આ હકીકતનો મોટો ભાગ લેવામાં આવ્યો છે તેની તારીખ સક ૫૫૬ એટલે ઇ. સ. ૬૩૪ છે, તેથી પુલ્હકેશીના વિજયોનો સમય ઇ. સ. ૬૩૪ પૂર્વે જાંઘ થયો હતો,

હેવોનસંગ નામનો ચીનાઇ યાત્રાળુ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો તે આજ રાજ્યમાં આવ્યો હતો. આ દેશમાં તેના પ્ર-

૧. આ દેશોના સ્થાન માટે પૃ. ૧ જોવું.

‘દ્વોનસંગ’ વાસ દરમ્યાન તે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો, જે દેશને તે
 ‘ખો-હો-લ-ચ’ કહે છે. તેણે પુલકેશીને જોયો હતો અને
 ‘તેનું વર્ધન આ પ્રમાણે તે કહે છે:—“તે ત્સ-ટ-લી (શત્રિપ) જાતિનો છે;
 તેનું નામ પુ-લો-દી-શી. છે. તેના વિચારે મહાન અને ગંભીર છે અને
 પોતાની કૃપા તથા ધર્મધનો તે બહુ વિસ્તારે છે. તેની પ્રભુ પૂર્ણ ભક્તિ-
 થી તેને સેવે છે.” હર્ષવર્ધનના બળની સામે પુલકેશી ટકી રહ્યો
 હતો, જે વાત પૂર્વે આપણે સિદ્ધાંતેજો ઉપરથી કહી છે તે વિશે દ્વો-
 નસંગ આ પ્રમાણે લખે છે:—આ સમયમાં રાજા સિદ્ધાંતિય (હર્ષવર્ધન)
 પોતાની વિજયી મેનાને પૂર્વથી પશ્ચિમમાં લઈ જાય છે, તે દૂરના લોકો
 ને પોતાને તાબે કરે છે, અને પાસેના લોકોને પોતાનો ભય દેખાડે છે.
 પરંતુ આ રાજ્યના લોકો એકલા તેને તાબે થયા નથી. પાંચે હિંદ-પ્ર-
 દેશાની સર્વ એકત્ર સેનાના સેનાની તરીકે તે વારંવાર જતો, જે કે તેણે
 સર્વ રાજ્યોમાંથી સર્વથી શૂરવીર સરદારોને બોલાવ્યા છે, અને જે કે
 તેઓને શિક્ષા કરવાને તે પોતે ગએલો છે, તો પણ તેના સામેની
 સેનાને તે અઘાપિપર્થત હરાવવાને શક્તિમાન થયો નથી.
 આ ઉપરથી આપણે તેઓની રણધીર પ્રકૃતિ તથા આચારનો
 ખ્યાલ કરી શકીશું.” પૂર્વોક્ત ચીનાઈ યાત્રાળુ આસરે ઈ. પુ. ૬૩૬
 માં એટલે ઉપરનો લેખ કોતરાયા પછી પાંચ વર્ષે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો
 હતો. તેના લખવા પ્રમાણે તે રાજ્ય ઘેરાવામાં ૬૦૦૦ લી એટલે ૧૨૦૦
 માધ્યમ હતું, અને તેની રાજ્યધાની ઘેરાવામાં ૩૦ લી હતી, અને ને પ-
 શ્ચિમ તરફ મોટી નદીની સમીપમાં આવેલી હતી. મહારાષ્ટ્રની જમીન
 તથા હવા પાણી તથા ત્યાંના લોકોની વર્તણૂક અને સામાન્ય રિયતિનું
 વર્ણન તેણે આ પ્રમાણે કર્યું છે:—“તે જૂમિ સત્તવાન (કસવાળી)

૧. ઇ. એ. વા. જ પૃ. ૨૬૦.

૨. ઇ. એ. વા. જ પૃ. ૨૬૧.

અને કૃષ્ણપ છે અને બહુજ ધાન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. હવાં ગરમ છે. રીત ભાત સાદી અને પ્રમાણિક છે. તે દેશનાં લોકો ઉંચા, અને પર્ત્વિક્ષકમાં ગર્વિષ્ઠ અને અતિ ઉદ્વેગ છે. જે કાંઈ તેઓનું કામ કરે તેમના ઉપર તેઓ ઉપકાર કરે છે, પરંતુ જે તેઓને અસંતુષ્ટ કરે તેઓ તો તેમના દ્વેષમાંથી બચી જવાના નહીં. જો કાંઈ તેઓનું અપમાન કરે, તો તે અપમાન દૂર કરવા સાંઝ પોતાના જીવને પણ જોખમમાં નાખવાના. જો કોઈ પોતાની આપત્તિના સમયે તેમની મદદ માગે, તો તેની મદદે જવાને પોતાની જાતની પણ સંભાળ લેવાનું તેઓ શૂલી જવાના. જો કોઈપણ અપરાધનું વેર લેવાનું તેઓને હોય, તો તેઓ તે બાબતની પોતાના શત્રુઓને અગમચેતી આપ્યા વિના રહેવાના નહીં, જે પછીજ દરેક પોતાનું અખર પહેરે અને હાથમા પોતાનો ભાલો લે. યુદ્ધમાં નાસી જનારની પાછવાડે તેઓ જાય છે પરંતુ જોઓ શરણે આવે તેને તેઓ મારી નાખતા નથી. જ્યારે સેનાનો કોઈ સરદાર યુદ્ધમાં હાર્યો હોય, તો તેને દેહની શિક્ષા કરવાને સ્થાને, સ્ત્રીના કપડા પહેરાવે છે, અને આથી તેની પોતાની જાંદગીનો ભોગ આપવાની તેને દરજ્જા પાડે છે. અસ્ખલિત ધૈર્યવાળા પણા હજારો યોદ્ધાઓનો સમૂહ રાજાના છે. યુદ્ધ માટે તે તૈયાર થાય છે તે દરેક સમયે કંઈ આવવા સાંઝ તેઓ મદિરા પીએ છે, અને આ રીતે એક યોદ્ધા હાથમા માત્ર ભાલો લઈને દશ હજાર શત્રુઓની સામે આવી શકે છે. રસ્તામા મળેલા કોઈ પણ માણસને તે મારી નાખે, તો કાયદાથી તેમને શિક્ષા થઈ શકતી નથી. જ્યારે જ્યારે સેના યુદ્ધનો આરંભ કરે છે, ત્યારે આ વીરપુરુષો સેનાની પાછળના ભાગમા દોડના અરાજક અનુસરીને ચાલે છે. વળી તેઓ સ્વભાવે પણાજ વિદ્વાજ એવા હજારો હાથીઓને પણ કંઈ ચડાવે છે. ખરેખરી લડાઈ શરૂ થતા ના સમયમાં તેઓ બહુ ક્રોધી મદિરા પીએ છે. દરેક વસ્તુને પોતાના પગ નીચે ચગદીને એક સમૂહ રૂપે તેઓ દોડે છે. તેઓની સામે કોઈ પણ

નાગવર્ધન બાલેગ્રામ નામનું ગામ કાપાલિકેશ્વર^૧ નામના દેવની પુજાને માટે અર્પણ કરે છે. આ ગામ ઈગતપુરીથી ધંશાનમાં આશરે બાર માઈલ દૂર આવેલું હાલનું બેલગામતર્હાળા છે એમ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રદેશમાં તે ગામ આવેલું હતું તેનું નામ તે લેખમાં ગો-

પરાષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે. એવીજ રીતે પુલકેશીનો

ચંદ્રારિત્ય, મોરો પુત્ર ચંદ્રાદિત્ય સાવંતવાડી જીલ્લો છે તે પ્રદેશ

ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. એક શિક્ષા લેખમાં ચંદ્રાદિ-

ત્ય જેને પૃથ્વીવલ્લભ તથા મહારાજ એ પદવીઓ લગાડવામાં આવી છે, તેની રાણી નામે વિજયભટ્ટારિકાએ, વેન્શુર્ધામની ઉત્તરે આશરે સાત માઈલ દૂર કિનારા ઉપર કોચરેમ નામના ગામની ખજાન (એટલે ખાજાન એટલે પાણીનાં ખાખોચીયાંવાળી) જમીન તેની પાસે આવેલા એક ખેતર સાથે અમુક બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી છે, એમ લખેલું છે. તેજર આગળ મળી આવેલા ખીજા દાનપત્રમાં પોતાના સ્વરાજ્યના પાંચમા વર્ષમાં બીલું એક ખેતર તે રાણી દાનમાં આપે છે. આ દાન પત્રમાં લખેલાં દાનો જેવાં દાનો, રાજ્યની તોકરી અથવા હકોની પેઠે, રાજ્ય કરનાર રાજાજ એકલો આપી શકે એ આવશ્યક નથી. આવાં દાનોથી ઉત્પન્ન થતાં પુણ્યની ઇચ્છા પુરૂષો તેમ સ્ત્રી પણ રાખે છે. મારે વિજય-ભટ્ટારિકા જેવી રાણી પોતાના પતિની હયાતીમાં ખેતરનું દાન કરે. તેણે આ પ્રમાણે દાન કર્યું તે વાત ઉપરથી પણ ધારે છે તેમ એમ નથી કરતું કે આ દાનો તેણીએ આખ્યાં તે સમયે તે રાજ્ય ઉપર હોવી જોઈએ. તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાની તે પટરાણી હતી એટલુંજ ધારી શકાય છે. કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રાના સંગમ પાસેના પ્રદેશ ઉપર પુલકેશીનો અન્ય પુત્ર નામે આદિત્યવર્મા રાજ્ય કરતો હતો.

૧. જ. બો. એ. સો. એ. સો. વા. ૧ પૃ. ૪. આનો તરજીમો પ્રથમ બાલ રાક્ષીએ કર્યો છે અને પણ મેં કર્યો છે (જ. બો. એ. સો. વા. ૧૪) અને ઉત્તરે મી. ફ્લીટિ કર્યો છે. (ઇ. એ. વા. ૬. પૃ. ૧૨૩)

ચાલુક્યવંશની ત્યાં સ્થપાઈ. વિક્રમાદિત્યે એ પ્રદેશ પોતાના એક ના-
 એક શાખા નાજાઈ જ્યસિંહ વર્મા જે આ રીતે પુલકેશી^૨ ખી-
 દક્ષિણ ગુજરાત બનેા ખીજો પુત્ર હોવો જોઈએ તેને આપ્યો. જ્યસિં
 માં, સ્થપાઈ. હના પુત્ર વિનયાદિત્ય યુદ્ધમદ્યે શકે ૬૫૩^૩ માં જ-
 મીન ઇનામમાં આપી. અને તેજ રાજાના ખીજા પુત્ર
 શ્યામ્રય, શિવાદિત્યે ૪૪૧^૪ માં તે નવસારીમાં રહેતો હતો તે સમયે એક
 ગામ ઇનામમાં આપ્યું. આ વર્ષ ક્રીયા સંવત્સરનું હતું તે તે દાનપત્ર
 માં લખેલું નથી. પણ તે સમયે ગુજરાતમાં ગુપ્ત સંવત્સર પ્રચલિત
 હતો તેનું એ વર્ષ છે એમ ગણવાથીજ એ બંને ભાઈઓને સાથે લાવી
 શકાય છે, કારણકે ગુપ્ત વર્ષ ૪૨૧ તે શકે ૬૬૨^૧ ને મળતું આવે છે.
 શ્યામ્રયને યુવરાજ કહેતા જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે દેશના
 રાજ્યમાં તેના ભાઈ સાથે તે પણ રાજ્યમાં સામેય હતો. ખેડામાં મળી
 આવેલું ગુજરાતના ચાલુક્યોનું તાત્ર લેખનું દાનપત્ર જેનું ભાષાંતર
 પ્રો. ડાઉસને કર્યું છે તેમાં ત્રણ રાજાઓના નામ આવે છે, એટલે જ્ય-
 સિંહરાજ, યુદ્ધવર્મારાજ અને વિજયરાજ^૨ વિકાનો તથા પ્રાચિનવેત્તાઓ
 એમ સમજે છે કે આમાંના પહેલો રાજા તે તથા દક્ષિણમાંના ચાલુક્ય

૨. જ. સો. એ. સો. વા ૧૬ પૂ ૨.

૩. તેજ પુસ્તકનું પૂ ૫.

૪. તેજ પુસ્તકનાં પૂ ૨-૩

૧. ત્રિસિંહ ૨૧. એ. ૩

૨. જ. સો. એ. સો. વા. ૧ પૂ ૨૬૮.

૩. માર્ગ-કાલો આ પ્રમાણે છે—(૧) તેની પદ્ધતિ ચાલુક્યોના દા-
 નપત્રને મળતી નથી. (૨) વારાહાવતારની સ્તુતિ ખીજા સર્વમાં હોય છે તે આ
 નથી. (૩) તેમાં ફક્ત ત્રણ ગ્રામોજ જે સખીઓમાં આવે છે તેજ આપે
 છે (૪) ત્રણ રાજાઓનાં નામોને છેડે એક સરખોસખદ રાજા આવે છે, જે ખરા
 ચાલુક્ય દાનપત્રોમાં નથી. (૫) જેમ સર્વ ચાલુક્ય વંશના રાજાને પદવીઓ હતી
 તેમ આમાં કાંઈ પદવીઓ નથી.

વંશનો સ્થાપન કરનાર જયસિંહ એ એકજ છે. પણ હું ધારું છું કે જે રાજા રિશે તે લખવામાં આવ્યું છે તે વિક્રમાદિત્ય પહેલાનો ભાઈ અને તે વંશની ગુજરાતની શાખાનો સ્થાપનાર જયસિંહવર્મા છે. કારણ કે પૂર્વ સમયના આલુક્ય વંશના રાજાઓને ગુજરાત સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હતો એ દર્શાવનાર કાંઈ પણ હાથ લાગ્યું નથી. મને તો આ દાનપત્ર જોઈને ઉભું કરેલું દેખાય છે. તેમાં લખેલો જુદવર્મા, જો ખરે-ખરે થઈ ગયો હોય તો, તે ઉપર લખેલા જયસિંહવર્માના બે પુત્રો રીવાય અન્ય પુત્ર હોવો જોઈએ, અને તે અને તેના પુત્ર વિજયરાજે ગુજરાતના ખીલ ભાગ ઉપર રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ. જો આ દાન-પત્ર ખરું છે એમ ગણીએ તો ૭૯૪ નું વર્ષ ક્યામયના દાનપત્રની પેઠે ગ્રાંથ સંવત્સરનું છે, એમ ગણવું જોઈએ.

વિક્રમાદિત્ય પહેલા પછી ગાદીએ તેનો પુત્ર વિનયાદિત્ય આવ્યો. તેના એક દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૧૧ છે જે તેના રા-
વિનયાદિત્ય જયનું^૧ દશમું વર્ષ છે, બીજા દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૧૪ જે અગીયારમું અને ત્રીજાની તારીખ શકે ૬૧૬ એટલે તેના રાજ્યના ચાલત્ર વર્ષની છે. તેનો એક લેખ એક શિલા ઉપર છે, જેમાંની તારીખ શકે ૬૦૮ અને તેના રાજ્યના સાતમા વર્ષની છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે વિનયાદિત્ય શકે ૬૦૨ એટલે ઈ. સ. ૬૮૦ માં ગાદીએ આવ્યો, અને એજ વર્ષમાં તેના પિતા વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો અંત આવેલો હોવો જોઈએ. તેની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ ઈ. સ. ૬૯૪ ની છે, પણ તેનું રાજ્ય ઈ. સ. ૬૯૬ માં પુર થયું, કારણકે નીચે લખેલા તેના પુત્રના દાનપત્રો

૧. ઇ. એ. ૧૯૬૬ પૃ. ૮૧.

૨. એજ પુસ્તકનાં પૃ. ૮૬—૮૭

૩. ઇ. એ. ૧૯૭૭ પૃ. ૧૧૨

ઉપરથી એમ જણાય છે. વિનયઃકૃત્ય પોતાની દયાતીર્થ દક્ષિણના રાજ-
ઓ સાથેનાં યુદ્ધમાં મદદ કરતો અને પલ્લવ રાજની તથા ખીજ ત્રણ
રાજાઓની સેનાઓનો નાશ કરીને દેશને શાંત કર્યો તેથી તેના ઉપર
તેના પિતાની પ્રીતિ વધી. પોતાના રાજ્યના અગ્રીયારમા તથા ચૌદમા
વર્ષોની વચ્ચેના (એટલે ઇ. સ. ૬૯૨—૬૯૫) સમયમાં પલ્લવ, કા-
લિંગ, કેરલ, હૈહેય, વીલ, આલ્લવ, ચોલ, પાંડ્ય અને અન્ય જાતિના લોકો
ને આલુક્ય મહારાજના દૃઢ મિત્રો બનાવ્યા, જેવી રીતે ચેરામના ગાંગ
વંશની તથા ઉલુપ જાતિના લોકોની મૈત્રી પ્રથમ પુલકેશી^૧ ખીજાએ
મેળવી હતી તેમ. કાવેર અથવા કેટલાંએક દાનપત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે
કેરલના રાજા, તથા પારસીકો જેઓ ધણું કરીને મલખારના કીનારા ઉ-
પર વમેશા સીરીયન લોકો હતા તેમના રાજા, તથા સિંહલના રાજાને
ખંડણી આપતા કપાઈ. પોતાના પિતામહની પેઠે આ પણુ ઉત્તર હિંદુ-
સ્તાનનો એક રાજા સાર્વભૌમ રાજા જેનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી
તેની સાથે લઢયો, અને તેને હરાવ્યો અને સાર્વભૌમ રાજ્યનાં સર્વ
ચિહ્નો જેવા કે પાક્ષીખંજ નામનો ખંજ, દક્ષા નામનું દોલ, ઇત્યાદિ
તેણે પ્રાપ્ત કર્યા હતાં એમ દેખાય છે. આ સર્વે વૃત્તાંત શકે ૬૧૬ પછી
ચએશા હોવો જોઈએ, કારણ કે તે વર્ષના તેના દાનપત્રમાં આ વાત નથી
થરંદુ તેના પછીના રાજાઓના^૨ દાનપત્રમાં છે.

તેની પછી તેનો પુત્ર વિજયાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના
પિતામહને તેના દક્ષિણના રાજાઓ સાથેના યુદ્ધમાં
વિજયાદિત્ય. તથા પોતાના પિતાને તેની ઉત્તર તરફની ચદાપ્રઓમાં
સહાય કરી હતી તેમ દેખાય છે. એક સમયે તેને તેના

૧. આ હદીકત તેના રાજ્યના ૧૧ મા વરસના દાનપત્રમાં લખેલી નથી ૩
(ઇ. એ. વા. ૬, પૃ. ૮૮) પણ ચૌદમા વરસનામાં આવે છે (પૃ-૮૨) તેમજ
તેના પછીના રાજાઓમાં પણ આવે છે.

શત્રુઓએ પકડી લીધા હોય એમ દેખાવ છે, જો કે તેઓ હાર્યા હતા અને નાસતા હતા. તે તેમના કબજામાં હતો, તો પણ પોતાના દેશમાં અધાધુધી અને ઉપશવને અટકાવી શક્યો, અને જ્યારે તે છુટ્યો ત્યારે સર્વત્ર પોતાની સત્તા સ્થાપી અને સર્વોપરી સત્તાનાં સર્વ ચિહ્નો ધારણ કર્યાં. બાદામીમાં એક લેખ છે જેમાં 'એમ લખેલું' છે કે તેના રાજ્યમાં પ્રજા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની પ્રતિઓની વાતાપીપુરમાં શકે ૬૨૧ માં એટલે તેના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. તેનું એક દાનપત્ર શકે ૬૨૨ એટલે તેના રાજ્યના ચોથા વર્ષમાં, અને બીજું શકે ૬૨૭ એટલે દશમા વર્ષમાં થયેલાં છે, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે કે તેનું રાજ્ય શકે ૬૧૯ એટલે ઇ. સ. ૬૬૭ માં શરૂ થયું. આ બંને દાનપત્રો અને તારીખ વીનાનું એક ત્રીજું દાનપત્ર આ ત્રણે સાવંતવાડી^૧ રાજ્યમાં આવેલા નેરર આગળથી જડી આબમાં છે. વિજયાદિત્યનું લાંબુ રાજ્ય ૩૬ વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

વિજયાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય બીજો ગાદીએ આવ્યો. સિદ્ધા ઉપર કોતરેલા તેના એક દાનપત્રની તારીખ વિક્રમાદિત્ય શકે ૬૫૬ એટલે તેના રાજ્યના^૨ બીજા વર્ષની છે, માટે તે શકે ૬૫૫ એટલે ઇ. સ. ૭૩૩ માં ગાદીએ આવ્યા પછી તુરતજ તેને તેના વંશપરંપરાના શત્રુ પશ્ચિમ રાજ સામે સેના મોકલવી પડી, તે સમયે પશ્ચિમ રાજ્યધાનીમાં જે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેનું નામ નંદીપોતવર્મા હતું. વિક્રમાદિત્ય ઉતાવળથી તેની સામે ગયો અને તુરંત દેશમાં તેની સામે થયો. નંદીપોતવર્માનો પરાજય થયો.

૧. ઇ. એ. વા. ૬૫. ૧૨૭ અને ૧૩૧

૨. એલ. પુસ્તકનાં તેજ, પૃષ્ઠો તથા. જ. બા. એ. પ્ર. રા. એ. સો. વા. ૮ ૨૦૩ તથા તે પછીનાં પૃષ્ઠો.

૩. ઇ. એ. વા. ૭૫. ૧૦૭

અને રણુમાંથી તેને નાશી જવું પડ્યું. પછી માર્ગેકો, હાથીઓ, અને ર-
ણુનાં વાદિત્રોથી ધણી હુંટ ચાલુક્ય રાજને મળી, પછી તે કાંચી
નગરીમાં પેઠા પણ તેના નાશ કર્યો નહીં. તે નગરીમાં તેણે ધણું દ્રવ્ય
ખાઈણીને તથા ગરીબોને અને અનાયોને આપ્યું, અને રાજસિંહુશ્વર તથા
બીજા દેવ મંદીરામાંથી પૂર્વના રાજાઓએ જે સુવર્ણ ઇલાદિ લીધું હતું
તે તેણે ત્યાં પાછું આપ્યું. પછી તેણે ચોલ, પાંડ્ય, દેરલ, તથા કાળાંજ
લોકો સાથે યુદ્ધ કર્યો અને તેમનો^૨ પરાજય કરી તાબે કર્યો.
કાંચીનગરીના રાજા ઉપરની જીતના સ્મરણમાં એક મંદીર તેની રાણીએ
કલાદગી^૧ જીલ્લામાં આવેલા ચતદકલમાં બંધાવ્યું હતું. આ રાજાએ
ચૌદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

તેના પુત્ર કીર્તિવર્મા બીજાએ શકે ૬૬૯ એટલે ઈ. સ. ૭૪૭ માં
રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું, કારણકે તેના રાજ્યના
કીર્તિવર્મા બીજા, અગીઆરમા વર્ષમાં કરેલા ધન પત્રની તારીખ શકે
૬૭૯^૨ ની છે. પદ્મવ લોકો સાથેના યુદ્ધોમાં તેના
પિતાને તેણે સહાય કરી હતી. એક સમયે તો તેના પિતાની અનુમતિ-
થી પદ્મવ રાજા સામે તેંગયો હતો, તે સમયે કાંચીનો રાજા જે તેના
સામે રણુમાં લડવાને ધણો નિર્બલ હતો તેણે કીલ્લામાં આશ્રય લીધો.
આ રાજાની સત્તાનો એ ચાલુક્ય રાજાએ નાશ કર્યો અને મોટી હુટ
મેળવીને પોતાને દેશ તે પાછો આવ્યો. આ રાજાના રાજ્યમાં મહારાષ્ટ્રની
સત્તા ચાલુક્ય વંશમાંથી ગઈ અને તેનું રાજ્ય તે
ચાલુક્ય વંશનો વંશના હાથમાંથી ગણકૂટ વંશના રાજાઓનાં હાથમાં ગયું.
પરાક્ષવ. તે વંશની મુખ્ય શાખા નાસ પામી, પણ તેની નાની
શાખાઓ બહુ હતી અને આમાંની એક શાખાનો

૧, ઈ. એ. વા. ૮, પૃ. ૨૬,

૨ ઈ. એ. વા. ૧૦ પૃ. ૧૬૫.

૨ ઈ. એ. વા. ૮ પૃ. ૨૭.

રાજા તૈલપ સમય જતાં સર્વોપરિ સત્તા પાછી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો. મારે આ સમય પછી ચાલુક્ય વંશના રાજાઓએ કરેલાં દાનોનાં તાંત્રલેખો માલુમ પડના નથી. પરંતુ આ અંતરના સમયમાં યજ્ઞેશ્વરા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના લેખો ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા ગ્રામણપુરથી કોંઠાપુર પાસે આવેલા સામનગઢ સુધી મળે છે. કીર્તિવર્મા બીજાના જે દાનપત્ર ઉપરથી ઉપરની હકીકત લેવામાં આવેલી છે તેમાં તેના પરાજયની વાત લખી નથી, પરંતુ તે દાનપત્રની તારીખ એટલે શકે ૬૭૬ ના પહેલાં મહારાષ્ટ્રના કબજામાંથી ગયું હશે. ચાલુક્ય વંશનો રાષ્ટ્રકૂટ વંશના જે પ્રથમ રાજાએ પરાજય કર્યો તેનું નામ દંતિકુર્મ હતું અને તેણે આરંભેલું કાર્ય તેના પુત્ર કૃષ્ણે પૂર્ણ કર્યું. દંતિકુર્મ રાજાના દાનના સામનગઢ આગળ મળી આવેલા તાંત્રલેખમાં એમ લખેલું છે કે 'વલ્લભનો પરાજય કરીને તે સાર્વભૌમ રાજા થયો. આ દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૭૫ છે. મારે આ સમય પહેલાં ચાલુક્ય વંશની સત્તા મહારાષ્ટ્ર ઉપરથી ગઈ હશે. ચેલુરના શિક્ષા લેખમાં તથા મીરના તાંત્રલેખોમાં એમ લખેલું છે, કે કીર્તિવર્મા બીજા રાજાના રાજ્યમાં ચાલુક્ય વંશે સર્વોપરી સત્તા ગુમાવી. મારે હવે પ્રથમના સમયના ચાલુક્ય વંશનાં રાજાઓનાં વૃત્તાંત આપણે અહીંયાંથી બંધ કરીશું.

પ્રથમના સમયમાં આ ચાલુક્ય વંશના રાજાઓના રાજ્યના સમ-

યમાં પ્રાચીન વૈદિક ધર્મ તેમજ પુરાણના સમયના ચાલુક્ય વંશના બ્રાહ્મણ ધર્મના વિકાસિત રૂપ સાથે જૈન ધર્મ પણ રાજ્યમાં જૈન ધર્મ, વિખ્યાતિમાં આવ્યો હતો. ઐહોલના શિલાલેખનો કર્તા જૈન પુરુષ નામે સ્થિતિ જે પોતાને કવિ તરીકે જાણાવે છે, તેને પુલકેશી બીજાએ આશ્રય આપેલો હતો; વિક્રમાદિત્ય બીજાએ એક જૈન મંદીરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા વિજય પડિત નામના વિદ્વાન જૈનને તેના અબધમાં દાન આપ્યું હતું. આ

પંડિત વિશે તેમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે-વાદવિવાદમાં તેના સામા-
વાળાઓનો તેણે પરાજય કર્યો હતો અને તે એકલોજ વિવાદમાં જય
મેળવતો હતો.

પરંતુ હાલના સમયની પેઠે તે સમયે પણ દખણ તરફના મરાઠા

દેશમાંજ માત્ર જૈન ધર્મ ધણી કરીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિ-

પુરાણોના દેવો, તિમાં હતો. પુરાણમાંની ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને

મહેશ્વર એ દેવોનાં મંદિરો જૂદા જૂદા નામોથી

ધણા સ્થાનોએ બંધાવવામાં આવતાં હતાં. ભયંકર સ્વરૂપવાળા શિવની

પૂજા પણ તે સમયે પ્રચલિત હતી એમ દેખાય છે. કારણકે કાપાલિકેશ્વર

એટલે કાપાલ અથવા મસ્તકને હાર પેહેરનાર મહાદેવજીની પૂજાને માટે

અમુક એક ગામ નાગવર્ધન નામના રાજાએ દાનમાં આપ્યા બાબતના

નાસીકના દાનપત્ર ઉપરથી એમ જણાય છે, તેમ વેદ તથા શાસ્ત્રો ભણેલા

બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવતાં હતાં પણ ધણાં સામાન્ય હતાં. બાદમાં

આગળનું ગુકામંદીર મગલીશ રાજાએ વિષ્ણુની પુજા માટે અર્પણ કરેલું

છે એ ઉપરથી એમ દેખાય છે, કે તે વંશના પ્રથ-

ગુકાઓની કોતરણી. મના રાજાઓના સમયમાં પુરાણમાંના ધર્મને માટે

ગુકાઓ વાપરવામાં આવતી હતી. ચાલુક્ય વંશના

રાજાઓને બૌદ્ધ ધર્મના લોકો સાથે કાંઈપણ સબંધ હતો તે ખતાવનારો

કાંઈપણ લેખ હજી સુધી મળી આવ્યો નથી. પરંતુ તે સમયે બૌદ્ધ ધર્મ

પ્રચલિત હતો અને બૌદ્ધ ધર્મનાં મંદિરો અને મઠો ધણા હતા. તે વાત

હવેના સજે આપેલા જૂનાં ઉપરથી માલુમ પડે છે.

બુદ્ધધર્મ.

પરંતુ તે ધર્મ પડતીની અવસ્થામાં હતો તે બાબત

થોડી જ સંકેત રહે છે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓ,

પૂર્વ સમયના તેમજ આગળ ચર્ચિત્તેલા રાજાઓની પેઠે સર્વ ધર્મ પ્રતિ

સહનશીલતાવાળા હતા.

પ્રથમ આહુક્ય વંશની વંશાવલિ.

(૧) જયસિંહ.

(૨) રણરામ.

(૩) પુલકેશી. ૧-સત્યાશ્રય શ્રી પુલકેશી વલ્લભ.

(૪) કીર્તિવર્મા ૧.
શકે ૪૮૯-૫૧૩
ઈ. સ. ૫૬૭-૫૯૧

(૫) મંગલેશ.
શકે ૫૧૩-૫૩૨
ઈ. સ. ૫૮૧-૬૧૦

(૬) પુલકેશી. ૨=સત્યાશ્રય પૃથ્વી વલ્લભ વિપ્લવર્ધન= જયસિંહ.
રાજ્યારંભ શકે ૫૩૨ એટલે ઇ. સ. પૂર્વ તરફનો આ-
૬૧૦ માં; શકે ૫૫૬ એટલે ઇ. સ. હુમાવંશ રમાય-
૬૩૪ માં રાજ્ય ઉપર હતો, તથા ઇ. નાર.
સ. ૬૩૯ માં હવેનસ ગે ભોયો હતો.

અંદ્રાદિત્ય (૭) વિક્રમાદિત્ય. ૧. આદિત્યવર્મા. જયસિંહવર્મા.

શકે ૬૦૨ એટલે
ઈ. સ. ૬૮૦ માં
રાજ્ય પુરૂ થયું.

(૮) વિનયાદિત્ય શકે
૬૦૨-૬૧૯.
ઈ. સ. ૬૮૦-૬૯૭

(૯) વિજયાદિત્ય શકે ૬૧૯-૬૫૫
 ધ. સ. ૬૯૭-૭૪૩.

(૧૦) વિક્રમાદિત્ય ૨. શકે ૬૫૫-૬૬૯.
 ધ. સ. ૭૩૩-૭૪૭.

(૧૧) કીર્તિવર્મા. ૨. શકે ૬૬૯ એટલે
 ધ. સ. ૭૪૭.

શકે ૬૭૫ એટલે ધ. સ. ૭૫૩

પૂર્વે દન્તિદુર્જે તેની સર્વોપરિ સત્તાનો
 નાશ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧.

સામ્રાજ્ય વંશ.

અઘાપિ પર્યંત જડુવા દાનપત્રોમા વર્ણવેલો આ વંશનો પ્રથમમા પ્રથમ રાજા ગોવિંદ ૧. છે. પણ એલુરામાના દશાવતારની શુદ્ધાના મંદિરમાના એક લેખમા તેની પૂર્વના બે રાજા દન્તિવર્મા તથા ઇન્દ્રરાજના નામો આવે છે. ઇન્દ્રરાજ તે ગોવિંદ રાજાનો પિતા

ગોવિંદ ૧. તથા દન્તિવર્મા તેનો પિતા હતો. ઐહોલના રતિ-કૃતિએ લખેલા શિવાલેખમા લખ્યા પ્રમાણે જે

રાજાએ ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૨. ના ઉપર ચઢાઇ કરી અને પછીથી તેનો મિત્ર થયો હતો તેજ ગોવિંદ નામનો રાજા આ ધણું કરીને હતો.

કર્ક ૧.

ગોવિંદની પછી તેનો પુત્ર કર્ક ગાદીએ આવ્યો
જેના રાજ્યમાં બાહ્યોએ ધણા યયો કર્યા અને
જેણે પ્રાચીન વૈદિક ધર્મને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું

ઇંદ્ર ૨.

‘હેતુ’ એમ દેખાય છે. તેના પછી તેનો પુત્ર ઇંદ્ર.
રાજ ગાદી ઉપર આવ્યો. ઇંદ્રરાજ ચાલુક્ય વંશની

એક કન્યા સાથે પરણ્યો હતો. આ કન્યા તેનીમાની બાલુકી ચંદ્રવંશ
એટલે ધણું ઠરીને સપ્તકૂટ વંશની સાથે સંબંધ ધરાવતી હતી.

દન્તીદુર્ગ.

આ દંપતિમાંથી દન્તિદુર્ગ થયો જે તેના પિતા
પછીથી રાજ થયો. કલ્યાટકની જે સેનાએ
અધાપિ પર્યંત કર્મી, ફેરલ, ચોલ તથા પાંડ્ય રાજ

ઓનાં સૈન્યોને તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાન તથા વજરાતના સાર્વભૌમ રાજ-
ના સૈન્યનો પરજીય કરી. ધણીજ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે કલ્યાટ-
કની સેનાને દંતિદુર્ગે યોગ્ય એક યોધાઓ લઈને હરાવી દીધી. અને આ
રીતે વલ્લભ એટલે ચાલુક્ય વંશના છેલા રાજ કીર્તિવર્માને સેહેલાધથી
જીત્યો. આ પ્રમણે તેણે દક્ષિણમાં સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. વળી
તેણે કર્મી, કલિંગ, કોસલ, શ્રીશૈલ, માલવ, લાટ અને તક દેશોના
રાજાઓને પણ તાબે કર્યાં. ઉજ્જયિનીમાં તેણે સુવર્ણ તથા જવાહિરનું
ધણા મોટા જથ્થામાં ધાન કર્યું. કોલ્હાપુર જાણામાંના સામનગઢ આગ-
ળથી મળી આવેલા દંતિદુર્ગ રાજાના એક દાનપત્રમાં ચક્ર સંપત્તિ

૧. આ. સં. વે. સ્. નં. ૧૦ પૃ. ૯૨-૯૬.

૨ આ રીતે દક્ષિણનું સરકાર તેજ ચાલુક્યનું હર્ષ.

૩ સામનગરનું દાનપત્ર પૃ. ૩૭૫. જ. બો. એ. સો. વા ૨.

૪ આ શ્રીશૈલની આજુબાજુનો દેશ હોવો એમને, જ્યાં મહિશાસુરનું
વિષયાત શિવાલય છે અને જે મદ્રાસ દિશાના દારુણ જંગલમાં ઉત્તર
ધણા ઉપર આવેલું છે.

૫ આ. સં. વે. સ્. નં. ૧૦.

૬૭૫ એટલે ૪ સ ૫૭૫૩ ની સાલ છે

૧૬૩૧ આગળથી મળી આવેના એક દાનપત્ર ઉપરથી એમ દેખાય છે કે દતિદુર્ગ નિસ્પુલ મરી ગયો, અને તેથી તેનો

કૃષ્ણરાજ. કાંઠે કૃષ્ણરાજ ગાદી ઉપર તેની પછી આવ્યો,

૭૧૩૦૨૧૩૧થી મળી આવેના બીજા દાનપત્રમા

દતિદુર્ગનું નામ નથી કારણકે આ લેખ લખનારનો હતો રાજ્યકર્તા રાજાનીજ વશાવલિ આપવાનો છે, જેના સળધમા દતિદુર્ગ નામ તો પિનાઈ થાય પૂર્વના સર્વ રાજાઓના નામો આપવાનો તેનો હતો નથી તે દાનપત્રમા એમ લખનામા આવેલું છે કે પોતાના જ વશનો એક રાજા જે દુષ્ટાચર્યમા પડ્યો હતો તેનું તેણે ઉન્મૂલન કર્યું અને પોતાના વશના હિતને અર્થેજ તેણે રાજ્ય કરનાનું મર્થ પોતે જ હાથમા લીધું રાજાને આ રીતે દતિદુર્ગે પદભૂષ્ટ કર્યો અથવા નષ્ટ કર્યો તે રાજા કેટલાં એક જેમ માને છે તેમ દતિદુર્ગ નહીં કારણ કે તે રાજા તો બહુ સત્તાવાન હતો અને તેણેજ પોતાના વશમા સર્વથી પ્રથમ સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી કાર્ના આગળથી મળી આવેના એક દાનપત્રમા કૃષ્ણ નિશે એમ લખવામા આવ્યું છે કે દતિદુર્ગના ૧૨મણ પછી તે ગાદીએ આવ્યો, માટે જે રાજાને તેણે પદભૂષ્ટ કર્યો હતો તે રાજા દતિદુર્ગનો પુત્ર હોવો જોઈએ અથવા પોતાના કરતાં રાજ્યગાદી ઉપર વધારે સારા હાવાનો બીજો કોઈ રાજા હોવો જોઈએ દતિદુર્ગ નિસ્પુલ મરી ગયો એવું વૃત્તાંત કાર્ના લેખમા છે તે તે રાજાના મરણ પછી ૨૦૦

૫ ઉપર લખ્યામા આવી છે તેજ

૬ ન રા. એ સા. વા ૮

૭ બે એ સા. ન વા ૮ પૃષ્ઠા ૨૬૨ ૩૦૩ મા પ્રકર થયેલું

૧ ૨૧૦૬ ૧૧ મા જુઓ, આમાનો પેહેલો અર્ધ ભાગ ન (વસ્તિમન દિવ ગતે) રહેલો છે (૫ ૧૨૬ ઈ એ વા ૫)

વર્ષે લખાએલું છે મારે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી.

કૃષ્ણરાજ જેવું બીજું નામ સુભદ્રાંગ હતું, તેણે દંતિદુર્ગતું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને ચાલુએને પૂર્ણ રીતે તાબે કર્યા. એ દાનપત્રોમાં તેના વિશે એમ લખેલું છે કે ચાલુક્ય વંશ રૂપી સમુદ્ર જેમાં પોતાની સત્તા રૂપી પાંખો કાપાવવાના ભયથી રાજા રૂપી પર્વતોએ આશ્રય લીધો હતો, તે સમુદ્ર જે અન્યથી અલગ હતો તેવું પોતાના મંત્રીઓ અથવા અનુયાયીઓ રૂપે દેવોની સહાયથી મંથન કર્યું, અને તેમાંથી સર્વોપરિ સત્તા રૂપી લક્ષ્મી કાઢી. રાહીય નામે રાજા જે પોતાની સત્તા તથા વીર્યનો મંગર હતો તેનો તેણે પરાજય કર્યો અને પછીથી સર્વોપરિ સત્તાનાં ચિહ્નો તેણે ધારણ કર્યા એમ કહેવાય છે. આ રાજા કાણુ હતો તેનો નિશ્ચય કરવાને આપણી પાસે સાધનો નથી. વરુદરા વાળા દાનપત્રમાં એમ લખેલું છે કે “એલાપુર પર્વત ઉપર આશ્વર્થકારક રૂપતું એક મંદીર કૃષ્ણરાજે બંધાવ્યું.” પોતાના વિમાનોમાં બેસીને ફરતાં દેવોએ જ્યારે આ મંદીર જોયું, ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા, અને અંદર અંદર પોતાને

૧. વાણી ડાંદરી. જ. એ સો. વા પ. તથા સપ્તપુર. ઇ. એ. વા. ૧, પૃ. ૬૫.

૨. કથા એવી છે કે પ્રાચીન સમયમાં પર્વતોને પાંખો હતી અને તે વાપરીને ધણુંજ લુકસાત તેઓ કરતા મટિ ઉદ્ધે તે પાંખો કાપવા માંડી. આ ઉપરથી પર્વતોએ સમુદ્રમાં આશ્રય લીધો. આ કથા “પર્વત” શબ્દનો વેદમાં બેરોડા અર્થ થાય છે તે ઉપરથી નીકળી છે, તેનો એક અર્થ “વાદાદ-ગિરિ”-અને બીજો “વાદણુ”-એવા થાય છે. વાદણને એકથી બીજે સ્થાને ઉડતાં અટકાવનાર અને તેમને મનુષ્ય ભતિના હિત સાથે પૃથ્વી ઉપર પોતાનો ભાર-જલ-ખાલી કરવાને ફરજ પાડી તે દેવ ઉદ્ર હતો.

૩. વિષ્ણુએ દેવોની સહાયથી સમુદ્રનું મંથન કર્યું અને તેમાંથી લક્ષ્મીને કાઢી અને તેને તે પરચ્યા.

૪. ઇ. એ. વા. ૧૨ પૃ. ૧૮૨. લી. ૧૩.

કહેવા લાગ્યા કે “ શિવનુ આ મંદીર સ્વયં જ છે કારણકે આવું સૌદર્ય વિઘાટનાના કાર્યમાં હોય નહીં. ” તે મંદીરનો શિલ્પી પણ આશ્ચર્યથી ચક્રિત થયો હતો અને બીજી એવું મંદીર તેનાથી બાધી શકાય નહીં એમ લાગવાથી તે ખોડ્યો “ અહો આશ્ચર્ય ! હું જાણતો નથી કે શી રીતે આ મંદીર હું બાધી શક્યો ” તે મંદીરમાં સ્થાપન કરેલા શિવ (શિવ) ને કૃષ્ણ નાભએ પોતાના હાથથી સુવર્ણ, માણિકા અને અન્ય રત્નોથી આભૂષિત કર્યા જે કે શિવ તો પોતે ગંગાના પ્રવાહ, ચંદ્ર અને કાલકુટ નામના વિષ દર્શાવનારા કૃત્રિમ આશ્ચર્યકારક અલ દારોથી વિભૂષિત હતાજ. નગરોને અતે “ પુર ” એવો જે શબ્દ આવે છે તે અપભ્રંશ થાય છે સારે “ ઉર ” થાય છે, જેમકે સિદ્ધપુરને સ્થાને ‘સીદ્ધુર’, ઈદ્રપુરને સ્થાને ઈદુર, શિરપુર અથવા શ્રીપુરને સ્થાને શીર ઇત્યાદિ ‘એજ રીતે તે લેખનું’ ઈલાપુર તેજ એહુર, અને તે દાનપત્રમાં આ શબ્દોમાં જે મંદીરનું વર્ણન કરનામાં આવ્યું છે તે સ્થાને આગળના પર્વતમાંથી ઋતરી કાઢેલામાંનું એક મંદીર હશે અને ધણ કરીને કૈનાસનું ^૧ મંદીર હોવું

૧ ઈ એ. વા ૬ ના પોતાના નિબંધમાં ડૉ. બ્યુલર એમજ કહે છે કે “ તે દાનપત્ર (વડોદરાવાણી) તેને (કૃષ્ણરાજને) ઈલાપુરની ટકરી સાથે સંબંધ છે તેમ જણાવી આપે છે. ત્યાં આગળ તેણે એક કીલો અને શિવનું એક સપકાદાર મંદીર બતાવ્યું હતું ” ઈલાપુર તે હાલનું કચ્છ સ્થાન તે તેણે નિશ્ચિત કર્યું નથી અને આ તથા પછીના બે શ્લોકોનો અનુવર્તનો જાણી સમજી નહોતો, તોપણ તે એમ કહે છે કે તેમાંનો એક શ્લોક ખરાબ રીતે વાંચવામાં આવ્યો હતો. આ તથા તેની નીચેના શ્લોકોનો ખરાબ રીતે વાંચન કરવામાં આવ્યો છે તેમાં તો સત્ય નથી પરંતુ બેગાવ એ. સો ના જર્નલમાંનો વાંચન તેથી પણ વધારે ખરાબ છે અને તેથી ડૉ. બ્યુલર ખોટું રસ્તું દોરવામાં આવી હતા મી. ફ્લોટ આનો સુધારેલો વાંચન દાવ પ્રક્ટ કર્યો છે (ઈ એ. વા ૧૨ પૃ ૧૬૨) પણ આનો તેમાંનો વાંચન પેહેલાના કરતા સારો નથી તે પણ એક વખતે એક પર્વતના ગર્ભની વાત કરતા હતા (ઈ એ. વા ૧૧

જોઈએ. આ પ્રમાણે એમ દેખાય છે કે જે રાજ્યો તે કૈલ મંદિર બંધાવ્યું તે રાજ્ય કૃષ્ણરાજ હોવો જોઈએ, અને ડૉક્ટર્સ ફર્, થાં, બર્ગસે કહ્યું સિંધપ્રકાશ ઉપરથી તેની જે તારીખ નિશ્ચિત કરે તે ખરી પડે છે. મારે શક સંવત્સરના સાતમા શતકના છેલ્લા પાદમાં એટલે ઇ. સ. ૭૫૩ અને ૭૭૫ વચ્ચેના સમયમાં કૃષ્ણ રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ.

કૃષ્ણરાજની પછી તેનો પુત્ર ગોવિંદ-૨ ગાદીએ આવ્યો. ૬ પત્રોમાં એના વિષે કાંઈપણ ખાસ બાબત લખેલી નથી, પરંતુ દરેક રાજ્ય પછી તે ગમે તેટલો નિઃશ્ચય અથવા વિના કીર્તિનો હોય તો તેનું, પણ સામાન્ય વખાણ આવે છે તેવું જ આવતું પણ આવે છે. વાણીઠીડારી રાધણપુરના દાનપત્રો ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે તેનો નાનો બાપુ તેને રથાને તેને ઉઠાડી મુકીને ગાદીએ આવ્યો હતો. અને આ રીતે ગાદી જોરજુલમથી લઈ લીધી તે બાબતના તેના દોષને દાનપત્રો

પૃ. ૧૨૪. , અને તેઓ હવે એમ ધારે છે કે તે સ્થાનમાં લખેલું ઇલાકાપુર કૃષ્ણરાજની ઇલાકા હશે. બીજા કાનડા ઇલાકામાં આવેલું પેલાપુર તેમ જ લાપુર તેમ જ નિશ્ચિત કરે છે પરંતુ મારા આપાંતર મુજબ જે રીતે તે મંદી મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે તેથી એલાપુરમાં એલપુરની બ્યુટપતિ તા. એલાપુરમાંથી એલપુરની બ્યુટપતિ થઈ છે. આ ઉપરથી સંકેત રહેતી નથી કે એલપુર મંદીમાંથી કોતરેલા મંદીનીજ વાત તે છે. અને તે મંદીના એક મંદીમાં શક્ય હોય એમ ખરેખર ત્યાં છે તેથી પણ મારું અનુમાન ખરું કરે છે. ઇ. એ. ૧૫૨૫ પૃ. ૨૨૮ માં પ્રકટ થયેલા નિબંધમાં એ લખાવ્યું છે કે મારો તરજુમ મારો છે ત્યાં આમળ આ બાબત ઉપર પૂર્ણ વિવેચન વાંચકને મળશે.

૧ વાણી ઠીડારીતા. રાધણપુરના દાનપત્રોમાં આ રાજ્યનું નામ આવતું નથી કંતિદુર્ગનું નામ વડોદરાના લેખમાં જે કારણથી મુકી દેવામાં આવ્યું છે, તે કારણથી આ જાણ્યું હશે, પણ મુખ્ય અથવા નિરૂપણે તેનો ચોટ લાઈને માદીએ ખસેડયો એ વાત જ્યારે આવે છે, ત્યારે તેનું સુચન થાય છે.

શાંત કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તોપણ કુવ જાતે ચોદા અને બળવાન રાજા હતો. તેનાં બીજાં નામો “ નિરપમ ” એટલે જેના જેવો બીજો નહીં એવો, “ કલિવલ્લભ ” અને “ ધારાવર્ષ ” હતાં. તેણે કાંચીના પક્ષવ રાજાને હરાવ્યો, અને તેની પાસેથી હાથીની ખંડણી લીધી. એના દેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર ગાંગ વંશના રાજાને તેણે કેદમાં રાખ્યો. ઉત્તરમાં આવેલા વત્સ લોકોનો રાજા જેનું રાજ્યધાનીનું શહેર કૌસાબ્ધી જે અઘાદાબાદ આગળ આવેલું હોયતું કોશામ છે તેની સામે પોતાની સેના લડવાને તે લઈ ગયો. આ રાજા ગૌડ દેશના રાજા ઉપર જય મેળવવાથી ધણો મત્ત થઈ ગયો હતો. આ રાજાને તેણે હરાવીને મારવાડના અલ્પ રણમાં હાંકી કાઢ્યો અને ગૌડ રાજા પાસેથી જે એ રાજ્યછત્રો તેણે જીતી લીધાં હતાં તે તે લઈ ગયો. પદ્માક્ષનો એક શિક્ષા લેખ નિરપમના રાજ્યમાં કાતરવામાં આવ્યો હતો. તે લેખમાં તેને ધારાવર્ષ અને કલિવલ્લભ એ નામથી લખવામાં આવ્યો છે.

કુવ નિરપમની પછી તેનો પુત્ર ગોવિંદ ૩ ગાદીએ આવ્યો. વાણી-
ડિડારી તથા રાંધણપુરના દાનપત્રો શકે ૭૩૦
ગોવિંદ ૨. એટલે ઇ. સ. ૨૮૦૨ માં જ્યારે તે મયુરખંડીમાં
અથવા હતો ત્યારે તેણે લખાવ્યા હતાં. નામીક જીલ્લામાં
જગતુંગ ૧ આવેલો મોરખંડ નામનો પર્વત ઉપરનો એક
કિલ્લો છે તેજ આ રથાન એમ નિશ્ચિત કરવામાં
આવ્યું છે. આ રાજાના સમયમાં આ વંશની રાજ્યધાની મયુરખંડી

૧ વાણીડી ડેરી તા રાંધણપુરના લેખો.

૧ ઇ. એ. ધા, ૧૧ પૃ. ૧૨૫

૨ પદેશ લેખમાં સંવત્સરનું નામ સર્વજીવ આપ્યું છે અને મળતું આવતું
ચાલતું શક વર્ષ ૭૩૦ છે. અને બીજામાં “૦૪૪” છે તે શકે ૭૨૬ને મળતું આવે
છે. આ તારીખોની જરૂરથી શી અવત્યતા છે તે માટે પરિશિષ્ટ બી. જોડું.

હવે કે કેમ તે સ્વતોપકારક રીતે નહીં થઈ શકતું નથી. ગોવિંદ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓમાં સર્વથી મહાન રાજાઓમાંનો એક હતો અને તેના દાનપત્રમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણના વંશજોમાં જેમ પુરાણના ઇતિહાસવાળા યાદવો અજીત થયા હતા તેવીજ રીતે તેના સમયમાં રાષ્ટ્રકૂટ અજીત થયા, એ વાત માનવા લાયક દેખાય છે. તે મોટા થયો ત્યારે એક બહાદુર રાજા થવા પામ્યો છે એવું જોઈને તેના પિતાએ ગાદી ઊડી તેને આપવાનું હતું. પણ તેણે ના કહ્યું અને એમ કહ્યું કે કુવરાજની પદવીથી હું પૂરું સંતુષ્ટ છું. તેના પિતાના મરણ પછી ત્યારે તે ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સત્તાસામે અસરકારક ધા કરવાના ઇરાદાની ઇચ્છાથી બાર રાજાઓએ પોતાના સૈન્યો એકત્ર કર્યા અને તેની સામે થયા. પણ તેણે પોતે એકલાએ કાષ્ટની પણ સહાય વિના જ પોતાના જીતિમજથી તેઓને સખ હાર અવરાવી અને તેઓના સહકારિ મંડળને તોડ્યું. પોતાના પિતાએ જે ગાંગવંશના એરાના રાજાને બંદીવાન તરીકે રાખ્યો હતો તેને તેણે છોડાવ્યો, પરંતુ તે પોતાના સ્વદેશમાં ગયો કે તરતજ સામે થવા લાગ્યો, પણ ગોવિંદ ૩ એ દુરતજ તેનો પરાજય કર્યો અને પુનઃ બંદીવાન કર્યો. પછીથી તે ગુર્જર રાજા સામે ગયો પણ તે તેને જોઈને જ નાસી ગયો. ત્યાંથી તે માળવા ગયો, જ્યાંનો રાજા તેની સત્તા સામે થવાને પોતાને નિર્મજબ દેખીને તેને તાણે થયો. તેની પ્રજાતિ સ્વીકારીને તે વિંધ્યાદિ તરફ ગયો. તેની પાસેના દેશનો રાજા મારાશર્વ જે તેવી

૩ કાવીતા દાનપત્રમાં એમ લખેલું છે કે તેના પિતાએ તેને પૂર્ણ સત્તા આપી રાજ્ય આપ્યું કે જે રાજ્ય તેના શત્રુ તેની પાસેથી લઈ લેવાને પ્રયત્ન કરતા હતા, એટલે કે ત્યારે પોતાના શત્રુઓને ઘણા જ બળવાન થએલા તેણે જોયા, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તે શત્રુઓને તાણે કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું. એ. વા. પ. ૫. ૧૪૭ શ્લોક ૨૭ પણ તે પાઠ જરાક ફરિત છે. બીજા દાનપત્રોમાં જે બાર રાજાઓને હરાવ્યાનું લખે છે તેજ આ શત્રુ હોવા જોઈએ.

હીલ્યાલની તપાસ રાખતો હતો તેને પોતાના ગુપ્ત દૂતો તરફથી એમ ખબર મળી કે તે પર્વતના ઢોળાવવાળા પ્રદેશમાં ગોવિંદની સેના છાવણી કરીને પડી છે, ત્યારે તે રાજા તેની પાસે ગયો અને તેને પગે પડીને પોતાની બહુ મૂલ્યવાન વારસામાં મળેલી વસ્તુઓ જે ખીજ કાઢી રાજાને પૂર્વે મળેલી નહીં તે બક્ષિસ કરી. આ પ્રસંગે ગોવિંદે ચોમાસાની ઋતુ શ્રીમંત્ર નામને સ્થાને ગાળી. આ સ્થાન કીયુ તે હજુ નક્કી થયું નથી. વર્ષા ઋતુ પછી તે પોતાની સેના સાથે તુંગભદ્રા ગયો, ત્યાં થોડો સમય રહ્યો અને કાંચીના પક્ષવ રાજાને અગાઉના કરતાં વધારે તાબે કર્યો. ત્યાંથી તેણે વેંગીદેશ એટલે ઉત્તરકૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચેના દેશના રાજાને સંદેશો કહાળ્યો. આ રાજા ધણું કરીને પૂર્વ તરફનો ચાલુક્ય વંશની શાખાનો હતો. આ રાજા આવ્યો અને જણે કે નોકર હોય તેમ તેની આગામાં રહ્યો.^૧ ઉત્તર તથા દક્ષિણનાં આ મહાન વિજયી પરાક્રમો શકે ૭૨૬ એટલે ઇ. સ. ૮૦૪ પહેલાં થયેલાં હોવાં જોઈએ. કારણકે કાનકા દેશમાંથી લઈ આવેલા તે વર્ષના તામ્રલેખમાં એમ લખે લખેલું છે કે “ કાંચી ઉપર રાજ્ય કરનાર દંતિ-ગને છત્તીને રાજા ગોવિંદ ૩ ખંડણી લેવાને જ્યારે આવ્યો હતો અને જ્યારે તેની સેનાની છાવણી તુંગભદ્રાના તટ ઉપર હતી, ” ત્યારે રામેશ્વર^૨ નામના પવિત્ર સ્થાનમાં શિવધારી નામના એક મનુષ્યને તેણે કેટલીએક જૂમિ આપી હતી.

આ રીતે ગોવિંદ ૩ એ દેશનો મોટો વિસ્તાર પ્રાપ્ત કર્યો અને ધણું રાજાઓ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. ઉત્તરમાં માળવાથી તે દક્ષિણમાં કાંચીપુર સુધીના સમસ્ત દેશનો સાર્વભૌમ રાજા તે થયો હતો,

૧ વાણીદી ડેરી તા. રાધનપુરના લેખે.

૨ ઇ. એ. વા. ૧ પૃ. ૧૧૬. ૭.

૩ ઇ. એ. વા. ૧૧ પૃ. ૧૨૬. ૭.

અને નર્મદા તથા તુંગભદ્રા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ તેની પ્રત્યક્ષ સત્તા નીચે હતો એમ દેખાય છે. વાણીડીડારીના લેખથી નાસિક જીલ્લામાં આવેલું એક ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યું હતું અને કાનડા દેશ- માંના લેખોથી તુંગભદ્રા નદીની પાસેની જમીન દાનમાં આપવામાં આવી છે. મંદી નદી અને ઉત્તર તાપી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જેને સાદ દેશ કહેવામાં આવતો હતો તે દેશ તેણે પોતાના ભાઈ ઇંદ્રને આપ્યો હતો, જેણે તે વંશની ખીજી શાખા સ્થાપી. વડોદરાના દાનપત્રમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે રાજ ગોવિંદ ૩ રાજ્યોને માદીઓએ સ્થાપતો તેમ ઉત્થાપતો પણ હતો. તેના પોતાના દાનપત્રોમાં તેનાં ખીજાં નામો નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે:—“ પ્રભૂતવર્ષ ” એટલે બહુ વર્ષનાર “ પૃથ્વી- વલ્લભ ” એટલે પૃથ્વીનો ધણી, તથા “ શ્રીવલ્લભ. ” અન્ય નામો નીચે આપશે. સાદ દેશના રાજ ગોવિંદના ભાઈ ઇંદ્રના પુત્ર કર્કે વડોદરાનું દાનપત્ર શકે ૭૩૪ એટલે ઇ. સ. ૮૧૨ માં લખાવ્યું હતું, અને કાવીનું દાનપત્ર કર્કના નાના ભાઈ ગોવિંદ શકે ૭૪૬ માં એટલે ઇ. સ. ૮૨૭ માં લખાવ્યું હતું. આ રાજ્યો વિશે હવે વધારે અર્થાંકરવાની જરૂર નથી કારણ કે તેઓ દખ્ખણના કરતાં ગુજ- રાતના ઇતિહાસને વધારે લગતા છે આ વંશના તે પછીના સ્થાપના રાજ્યોના ઇતિહાસનો આધાર સાંગલી, કર્કા તથા અંબારેપાટણમાંથી મળી આવેલા તથા તાત્ર લેખના દાનપત્રો છે. આમાં પણ ઐતિહાસિક વીગતો તરીકે વિશ્વાસ સકાપ એવી ધણી વીચતો નથી આવતી, અને ઉપર ઉપરથી જોતાં તેમાં લખેલી વંશાવલિમાં કૌર્મિક તદ્દાવત માલુમ

૧. કાવીનો લેખ, ઇ. એ. વા. ૫ પૃ. ૧૪૭. શ્લોક. ૨૬. વડોદરાનો લેખ, જ. એ. એ. સો. વા. ૮. પૃ. ૨૬૧. શ્લોક. ૨૧ જ્યાં તદ્દા ને બદલે તદ્દત્ત લોકો નોંધએ કાવીના લેખ પ્રમાણે.

૨ જ. બા. બે. રો. એ. સો. વા. ૪, પૃ. ૧૧૧ માં; જ. રો. એ. સો. વા. ૩ પૃ. ૬૪ તથા જ. બા. એ. રો. એ. સો. વા. ૧ પૃ. ૨૧૭ આ ઉપરાંત લેખના અસલ લેખો મારી પાસે છે.

પડે છે. ધણા વિદ્વાનોએ આ લેખો પોતાના મત પ્રમાણે એક બીજાને મળતા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અથવા અમુક અનુમાનો કરીને તેનો ખુલાસો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ એક બીજાને બરાબર મળતી આવે એવી વંશાવલિ તેમાંથી ઉપજતી કાઢવી એ કામ અપૂર્વ દેખાતું નથી. એક અથવા બે રાજાઓનાં નામોવાળા કેટલાએક શિલા લેખો મળી આવેલા છે, તથા સુરતમાંથી એક તામ્રલેખનું દાનપત્ર મળી આવેલું છે જેમાં ગોવિંદ ૩ ના પછીના રાજા સુધીનાં નામો આપવામાં આવેલાં છે, તથા કેટલાએક જૈન પુસ્તકોમાં કેટલાએક રાજાઓની થોડી થોડી હકીકત મળી આવે છે.

ઉપર કહેલાં બે દાનપત્રોમાં નિરૂપમનો પુત્ર જે તેની પાછળ રાજા થયો તેનું નામ જગતુજ હતું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને કર્ડાના દાનપત્રમાં તેનું નામ જગદુદ્ધ હતું એમ લખેલું છે. રાજા ગોવિંદ ૩ પોતાના વંશમાં સર્વથી મોટા રાજાઓમાંનો એક હતો, માટે આ દાનપત્રોના લખનારાઓએ તેનું નામ મુઠ્ઠી દીધું હોય એ અશક્ય છે. માટે નિરૂપમનો પુત્ર જગતુજ અથવા જગદુદ્ધ તેજ ગોવિંદ હોવો જોઈએ અને બીજો કોઈ નહીં, તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર અ-

શર્વ અથવા મોઘવર્ષ જેનું ખરું નામ શર્વ હતું તે ગાદીએ અમોઘવર્ષ ૧. આવ્યો. વેળીના ચાલુક્યોની સામે તે સેના લઈને ગયો હતો અને તેમાંના ધણા રાજાઓને તેણે મારી નાંખ્યા હતા એમ દેખાય છે. તેના સમયમાં માનખેટ નામનું નગર ધણી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતું એમ કર્ડાના દાનપત્રમાં લખેલું છે. આ નગર તેની રાજધાની હતું તે વાત નિર્વિવાદ છે, પરંતુ તેને સ્થાપનાર તથા તે દેશની રાજધાનીનું નગર કરનાર તેજ રાજા હતો કે કેમ તે વાત સ્પષ્ટ

રીતે નિશ્ચિત થઈ શકતી નથી, કારણ કે મી. વાથેને આપેલા તેનો પાઠ અપભ્રષ્ટ છે, પરંતુ એ નગર તેજ રાજના સમયમાં રાજ્યધાનીનું નગર થયું હશે એ વાત ધણી સંભવિત છે. નીઝામના રાજ્યમાં આવેલું માલખેડ ગામ એજ માન્યખેડ એ બરાબર છે, કાન્હેરીની ગુફાઓમાં ત્રણ શિલાલેખો છે જેમાં લખવા પ્રમાણે તે સમયે રાજ્યકર્તા સાર્વભૌમ રાજ અમોઘવર્ષ હોતો. આ શિલાલેખોમાંના એકમાં શિલાદાર વંશનો પુલકશક્તિ, તથા બીજા બે લેખોમાં તેનો પુત્ર કપર્દી એઓ કંકણ ઉપર રાજ્ય કરનાર તેના તાબાના રાજા હતા એમ લખવામાં આવ્યું છે. આ કંકણનો પ્રદેશ અમોઘવર્ષે તેમને રાજ્ય કરવા સોંપ્યો હતો. છેલ્લા બે લેખોમાં આવતી તારીખો શકે ૭૭૫ તથા ૧૭૬૬ ની છે. ઉત્તરપુરાણ નામનું એક જૈન પુસ્તક જે ગુણભદ્રે રચેલા મહા પુરાણનો ઉત્તર ભાગ છે તેના અંતે આપેલા ઐતીહાસિક પરિશિષ્ટમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે જીનસેન નામનો એક પવિત્ર જૈન

૧ આખા પુરાણની એક નકલ તથા છેલ્લા ત્રણ પર્વની નકલ આ ૫૫૧ મે સરમાર માટે ખરીદી છે. જે શ્લોકમાં અમોઘવર્ષ વિશે લખાયું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

યસ્યપ્રાંશુનસાંશુજાલીવસરદ્વારાન્તરાધિર્મવત્

પાદાંમોજરજઃપિશાંગમુકુટપ્રત્યગ્રરત્નઘુતિઃ ॥

સંસ્મર્તા સ્વમમોઘવર્ષનૂણતિઃ પૂતોઽહમધેત્યલં

સ ધીમાન્ જિનસેનપૂજ્યમગવત્પાદો જગનમંગલમ્ ॥૧॥

અર્થ—“જેના ચળકતા નખના કિલોના સમૂહમાંથી નીકળતી ખાસમાં ઉત્પત્તિ થતાં પગરૂપી કમળોની રજથી રાતા રચેલા મુકુટને ઘીપે જેના રત્નોનો ચળકાટ વધે છે તેના અમોઘવર્ષ રાજાએ તે દીવસે પોતાને પવિત્ર થએલા માન્યો હતો—બસ—(વધારે હોડે શું)—તે ધીમાન્ પૂજ્યપાદ લગવાન જીનસેન જનતાના મંગલ રૂપે છે.”

સાધુ જે ગુણભદ્રનો ગુરુ હતો અને તેજ પુસ્તકનો^૧ પૂર્વ અધ્યાય આંદિ ભાગ તેણે રચ્યો હતો તેનો ભક્તિયુક્ત અનુયાયી અમોઘવર્ષ હતો.

અમોઘવર્ષનો પુત્ર જે તેની પછી ગાદીએ આવ્યો તે અકાલવર્ષ હતો. ચૈદીનો રાજા કુશલ જે હૈહય વંશનો હતો કૃષ્ણ ૨ અથવા તેની પુત્રી સાથે તેણે લગ્ન કર્યું અને તેનાથી તેને અકાલવર્ષ, એક પુત્ર થયો તેનું નામ જગતુંગ અથવા જગદુરુ હતું. કર્કાના લેખો ઉપરથી જણાય છે કે કે અકાલવર્ષનું 'ખર' નામ કૃષ્ણ હતું. કૃષ્ણરાજ જેના રાજ્યમાં પૃથ્વી-રામ 'નામના' ખડંગીયા રાજાએ શકે ૭૯૭ માં 'સૌનવત્તીમાં' એક જૈન મંદીર બંધાવ્યું હતું તેને ખમિતું દાન આપ્યું તે કૃષ્ણરાજ આ હતો. ધારવાડ ક્ષેત્રમાં આવેલા મુળગુન્ડમાં શકે ૮૨૪ માં તેનાજ રાજ્યમાં ચિકાર્પ નામના એક વૈશ્ય અથવા વાણીયાએ ખીતું એક જૈન મંદીર બંધાવ્યું હતું, અને આ બાબતના લેખમાં આ રાજાનું નામ 'કૃષ્ણ-વક્ષભ લખવામાં આવ્યું' છે.

આ રાજાની રાજ્યમાં ઉપર લખેલું જૈન પુરાણ ગુણભદ્રે પૂર્ણ કર્યું અને શકે ૮૨૦ 'ચિંગલ નામના સંવતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧ જ. બૌ. બે. શ. બે. સો, વા. ૧૦, પૃ. ૨૦૦. સંવત્સરનું નામ મન્મથ લખેલું છે. જે શકે ૭૯૭ પછી આવે છે,

૨ શકલ પુસ્તકનું પૃ. ૧૬૨ સંવત્સરનું નામ કુંડલિ છે જે ૮૨૫ પછી આવ્યું છે.

૧. મંકાલવર્ષમૂપાલે પાલયસ્યશિલા મિલામ્ ॥

તસ્મિન્વિધસ્તનિઃશેષદ્વિપિ વીઘ્રયશો મુચિ ॥

શકનૃપકાલામ્યન્તરવિશ્વત્યધિકાષ્ટશતીમતાન્દાન્તે ।

મંગલમહાર્થકારિણિ પિંગલનામણિ સમસ્તજનસુખદે ॥

... નિષ્ઠિતં ભવ્યચર્ચેઃ

પ્રાપ્તેજ્યં શાસ્ત્રસારં જગતિ વિજયતે પુણ્યમેતત્પુરાણમ્ ॥

ન્યારે અકાલવર્ષ નામનો સ્થળ સમસ્ત પૃથ્વીનું પ્રાધન કરતો હતો અને

એતિહાસિક પરિચિત્તમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અઠાસવર્ષના ઉંમરે
હાથીઓ પોતાના કપોલમાંથી નીકળતાં મદ સાથે મિશ્રિત યવાથી
સુગંધિ યજ્ઞેશું ગંગા નદીનું પાણી પીતા (બહુ દક્ષિણમાં આવેલા)
કૌમાર વનમાં ગયા, જે વનમાં ચંદનવૃક્ષો સમુદ્રનાં મોળાં ઉપર થઇને
આવતી પવનની લેહરોથી ધીરેધીરે આંદોલિત થતાં હતાં, અને જે
વૃક્ષોની ડાયામાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરતાં હતાં ૨૧લી, " શકે-૮૩૩
ની તારીખ પછી અઠાસવર્ષને આપવામાં આવી છે."

પોતાના પિતા થઈ જગત્તુમ રાજ થયો, સમિલીના દાનપત્રમાં
રણવિમલ જેનું નામ લખેલું છે તથા કડોના લેખોમાં
જગત્તુમ, ૨ શંકરમણ લખેલું છે તે કોઠપનો પુત્ર જેનો મામે
થતો હતો તેની પુત્રી લક્ષ્મી સાથે પુત્રે લગ્ન કર્યું
આ લગ્નથી ઈદ્ર જન્મ્યો જે તેના પછી રાજ થયો. ખારેપાટણના
દાનપત્રમાં જગત્તુમનું નામ નથી. પરંતુ અઠાસવર્ષના
ઇદ્ર ૩ પૌત્ર રૂપે ઈદ્રનું નામ છે, અને ખરેખર તે તેનો પૌત્ર
હતો તોપણ ખીલ સખધમાં તે રાજનું નામ નીચેના

જેના સર્વ યત્તુઓ નાશ પામ્યા હતા અને જેની કિર્તી લગ્નલક્ષી હતી, તેના રા-
જ્યમાં મહામંત્રણ કરનાર તથા સર્વ જનને સુખ આપનાર પિંચલ નામના
'સકે ૮૨૦ ના વર્ષના અંતમાં સારા મોટા જન્ય લોકોની નિહાવાણું આ પુ-
રુષ પુરાણ જે સર્વ શાસ્ત્રોના સાર-રૂપે છે તે આ જન્મતમાં વિજય પામે છે"

૨. यस્યોત્તુંગમતગજા નિજમંદસ્રોતસ્વિનીસંગમાદ્

ગાંગં વારિ કરાંકિતં કહુ મુહુઃ પીત્વાપ્યગચ્છતુષ્પ ।

કૌમારં ઘનર્ચદનં ચનમપાંપત્યુસ્તરંગાનિલૈઃ

મંદાન્દોલિતમસ્તમાસ્કરકરંછાયંસમાશિથિયન્ ॥ ૧ ॥

૩ ધ, એ. ૧૧, ૧૧-૫. ૧૦૬

ભાગમાં આવે છે. પછીના રાજાના સંબંધમાં કર્ડાના લેખોમાં કાંઈક અસ્પષ્ટતા છે, જે-યોડે અંગે તે લેખના દ્વિતિય પાઠ તથા તેના ભાષાંતરને લીધે થયેલી છે. પણ સાંગલીનું દાનપત્ર સ્પષ્ટ છે. ચેદી દેશના હૈહેય વંશમાંથી એક સ્ત્રીની સાથે ઇદ્ર લગ્ન કર્યું. તેનું નામ વિભામ્યા હતું અને ઉપર કહેલા કોઠાના ન્યેષ્ટ પુત્ર અર્જુનના પુત્ર અંગણુદેવની તે પુત્રી થતી હતી, તેનાથી ઇદ્રને ગોવિંદ નામનો પુત્ર થયો; આ રાજાએ સાંગલીનું દાનપત્ર પ્રગટ કર્યું હતું અને તેમાં લખેલો છેલ્લો રાજા તે હતો. પણ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે 'અમોઘવર્ષ' નામના રાજાનો નાનો ભાઈ ગોવિંદ હતો, મારે ઇદ્ર પછી તુરત ગુદીએ આવનાર અમોઘવર્ષ હતો, અને તેની પછી તેનો નાનો ભાઈ ગોવિંદ ગાદીએ આવ્યો. આ વાત કર્ડાના લેખોથી ખરી દેર છે. તે લેખોમાં અમોઘવર્ષ તથા ગોવિંદ અમ્યાના બે અમોઘવર્ષ ૨. પુત્રો હતા એમ લખવામાં આવેલું છે. આ અમ્યા ગોવિંદ ૪. સાંગલીના દાનપત્રોમાંની જ વિભામ્યા હતી. પરંતુ તે લેખોના ભાષાંતર કર્તાએ ગોવિંદ તથા અમ્યા એ બનેલો સમાસ કર્યો અને તે રાણીનું નામ ગોવિંદામ્યા કર્યું. આ નામ ધણું વિચિત્ર છે અને અસંભવિત લાગે છે. આ રીતે તેણે રાજા ગોવિંદનું નામ તદ્દન મુકી દીધું અને તેજ પ્રમાણે તેના પછીના સર્વ લેખકોએ કર્યું.^૧

૧ ઇ. સ. નો વા. ૧૧ ના પૃ. ૧૦૦ માં જે 'આપેલી' વંશાવલીમાં મી.

ફલીટ ગોવિંદના ભાઈનું નામ આપતો નથી. પણ તેનું નામ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં અમોઘવર્ષ આપેલું છે. અને કરડાના લેખો ને બરોબર સમજવામાં આવે તો તેમાં પણ તેજ છે.

૧ શ્લોક ૧૪ ની બીજી લીંટી નેનો અર્થ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જે કર્યો તે નિચે પ્રમાણે છે:—
 'સૈદ્યા માતુલશંકરગણાત્મજાયામભૂજગદુદ્રાત્ ।
 શ્રીમાનમોઘવર્ષો ગોવિંદામ્યામિધાનાયામ્ ॥ આમાંની પહેલી લીંટી

માટે આ રાજ્ય ગોવિંદ (જેને આપણે ગોવિંદ ૪ કહીશું તે) ના સંગીનીના લેખમાં તેના મોટા ભાઈ અમોઘવર્માનું નામ આવતું નથી; અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. અમોઘવર્માને ગોવિંદ રાજ્યમાંથી ઉપરથી છઠ્ઠાડી ચુકીને પોતે ગાદી લઈ લીધી. આ જાણત તોના દાનપત્રમાં સ્પષ્ટિત કરેલી છે; અને તેમાં લખવામાં આવ્યું છે, કે “ જે કે ગોવિંદ સત્તાવાન હતો, તોપણ પોતાના મોટાભાઈ પ્રત્યે કૃત્તાથી વત્સલ નહીં, અને વ્યભિચારથી પોતાની કીર્તિને કલંકિત કરી નહીં, તેમ

જેવી માતૃમ પડે તેવી આ સ્થાને દોષ નહિ માટે એ બૂલો બનેલી છે. કારણ કે (૧) સ્લોક ૧૨ ના પૂર્વાર્ધમાં જે વાર્તા આપી મેલ છે તેની આંખમાં પુનઃ શકિત છે, અને (૨) અત્રે જોમ તે લખેલી છે તેમજ વર્ધીયે, તો લક્ષ્મીની સાથે જગદ્ગુરૂની સ્ત્રી અમ્મા હતી જેમ આપણે ગણવું જોઈએ. સ્લોક ૧૨ માં તેની સ્ત્રીનું નામ લક્ષ્મી છે માટે તેને લક્ષ્મીની જેદન મણીએ અને જ નેનો પિતા સંકર ગણીએ પણ સંગીનીના દાનપત્રમાં જેમ લખવામાં આવ્યું છે કે લક્ષ્મીના પિતા રણવિમલના બાઈ અરભુનના પુત્ર અંબલુદેવની તે અમ્મા અથવા વિભાગના પુત્રી થતી હતી એટલે તે લક્ષ્મીના પહેલા પીત્રાઈ ભાઈની પુત્રી હતી. વળી જેમ પણ સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે કે તે ઉદ્ધની રાણી અને ગોવિંદ ૪ ની માતા હતી. પણ એ આ પ્રથમ લીંદી અત્રે વર્ધીએ નહિ, તો બીજી લીંદી દરવજ દર ને રાંભડું નામ આપે છે તેને લખતી મણાંય એટલે કે ઉદ્ધને, અને તેમ ગણીયે, તો સંગીનીના દાનપત્રમાંથી મળી આવતી દર્શકલ સાથે તેમ મળતી આવે છે. માટે બીજી લીંદીમાં જે સુધારો કું કરવા માગું છું તે “ ન્દા ” સ્થાને “ ન્દો ” છે, બાકી ગોવિંદ લખા અમ્મા રાખેલા છતાં થયે અને સપણ બંધજેરડું અને સમજ સકાય એવું થઈ સરશે. બીજાઓની માફક ગા. વાંચત પ્રમાણે મી. ફ્લોટ પણ તે રાણીનું નામ ગોવિંદામ્મા કહે છે અને તેને જગદ્ગુરૂની રાણી કહે છે. દરજના લેખનો પાઠ દુષિત છે તેમાં તો સંદા નથી પણ ખરાબ રીતે પાઠ વાંચવામાં આવ્યો તેને લીધે અથવા લખનાર અર્થવા કાવરનારની ગુલેને લીધે આ દોષ કે કેમ તે વાતનો નિર્ણય અસલ દાનપત્ર ફરીથી તપાસી જોવાય નહીં ત્યાંસુધી થઈ સકે નહીં.

પવિત્રતા અથવા અપવિત્રતાના વિચારો મુકી દધને રાક્ષસનો સ્વભાવ ધારણ કર્યો નહીં, પરંતુ પોતાના અપ્રતિમ સાહસ તથા ઉદારતાથી સાહસાંક્ર થયો. " એ વાત સંભવિત છે કે ગોવિંદના સંબંધમાં જે પાંપો નહોતા એમ લખવામાં આવ્યું છે તે પાપો તેના ભાઈએ કર્યા હશે, અને તેને તેના ભાઈ ગોવિંદ પદભૂષ્ટ કર્યો તેમ કરવામાં તે બ્યાજી હતો તે સુચવવા માટે તેના વિશે આવું લખવામાં આવ્યું હશે, અને તે લેખ લખનારના મત પ્રમાણે તેના ભાઈ પ્રત્યે જે કઠોરતા વાપરી યોગ્ય હતી તે તેણે વાપરી નહીં તે માટે તે રાજાને માન ધરે છે. આ વાક્યો ઉપરથી વળી એમ દેખાય છે કે તે રાજાનું નામ સાહસાંક્ર પણ કહેવાતું હતું, તેમ વળી નીચે તેનું બીજું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે, જેવું કે, સુવર્ણવર્ષ એટલે સોનાનો વર્ષાદ વર્ષાદનાર; ગોવિંદને વિશે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે તે ધણો ઉદાર રાજા હતો અને તેણે ધણાં શિવાલયો બાંધાવ્યાં. બ્યારે તે પોતાની રાજ્યધાની માન્યખેટમાં હતો, ત્યારે વિજય નામના સંવત્સર્વ શકે ૮૫૫ માં એટલે ઇ. સ. ૯૩૩માં તેનું દાન પત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું.

ખારેપાટણના લેખોમાંથી એમ દેખાય છે કે ગોવિંદ ૪ ની પછી તેનો કાકો બડીંગ ગાદીએ આવ્યો. આ

બડીંગ અથવા રાજા જમતુંગનો બીજો પુત્ર હતો. આ રાજા અભિધ- ધણો શુભવાન હતો એમ લખવામાં આવ્યું છે. તેની વર્ષ ૪. પછી તેનો પુત્ર કૃષ્ણરાજ થયો, અને તેના મરણ પછી તેનો નાનો ભાઈ ખોટીક રાજા થયો. કડાના દાનપત્રમાં આ બાબતમાં કાંઈક અસ્પષ્ટતા છે, પણ બરોબરી તે સમજી એ તો ખારેપાટણના દાનપત્ર જોઈ આ પૂર્ણ રીતે કૃષ્ણ ૩ અને મળતું આવે છે. એમાં એમ લખેલું છે કે " ન્યારે

ખોટીક. મોરો બાઈ કૃષ્ણરાજદેવ સ્વર્ગે ગયો, ત્યારે ખોટીક
 દેવ જે અમોઘવર્ષનો સુવરાજની પુત્રી કંદકદેવીથી
 ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર હતો, તે રાજ્ય થયો. આમનો “ મોરોબાઈ ”,
 એ શબ્દ ખોટીક દેવને લાગુ પડે છે એમ સમજવું જોઈએ અને તેની,
 પેહેલાં^૧ રાજને નહીં, પછી તે ગમે તે હોય. મારે ખડાના દાનપત્રમાં
 લખ્યા પ્રમાણે પણ કૃષ્ણરાજનો નાનો બાઈ ખોટીક હતો, પણ એમ
 લખવામાં આવ્યું છે કે તે અમોઘવર્ષનો પુત્ર હતો, અને ખારેપાટણ
 ના દાનપત્રમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણરાજ બડીગનો પુત્ર
 હતો. સાલોટગીના એક શિલાલેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અ-
 મોઘવર્ષનો પુત્ર કૃષ્ણરાજ શકે ૮૬૭૧ માં માન્યખેટમાં રાજ્ય કરતો
 હતો એટલે કે ગોવિંદ ૪ નો સાંગલીવાળો દાનપત્રનો લખ પ્રગટ કર-
 વામાં આવ્યો ત્યાર પછી બાર વર્ષ. જે દાનપત્રો આપણે તપાસીએ
 છીએ તેમાં લખેલો રાજ્ય તેજ હોવો જોઈએ. કારણકે આમાં લખેલો
 કૃષ્ણ તે ગોવિંદ ૪ ની પછી બીજો રાજ્ય થયો. તેનો પિતા બડીગ જે
 ગોવિંદનો કાકો થાય તે જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વૃદ્ધ હોવો જોઈએ
 અને તેથી તેનું રાજ્ય ધણી થોડા સમય સુધી ચાલેલું હશે. મારે ગો-

૨. एन्द्रपदजिगीपयेव स्वर्गमधिरूढे च ज्येष्ठे त्रैतिरि श्री-

मत्कृष्णराजदेवे ॥

सुयराजदेवदुहितरि कंदकदेव्याममोघवर्षनृपांज्जातः

खोटिगदेवो नृपतिरभूद् भुवनविख्यातः ॥

૩. કારણ કે તે શબ્દોવાળા વાક્યનો મુખ્ય વાક્ય ઉપર આધાર છે.
 આ મુખ્ય વાક્ય બીજા એટલે ૧૬ માં સ્થાનમાં આવે છે અને એનો નાવક
 ખોટીક દેવ છે. ૭૫૨ની નોટમાંનાં વાક્ય એવાં.

૧. ઈ. એ. વા. ૧ પા. ૨૦૫ અને તે પછીના પૃષ્ઠો, સંવત્સરના વર્ષનું
 નામ પદવંજ ૧૧ જે શકે ૮૬૯ પછી આવ્યું અને તેને મળતું વર્ષ ૮૭૦ છે.

વિંદના દાનપત્ર, પછી બાર વર્ષની અંદર તેનો પુત્ર કૃષ્ણ રાજ થયો-
અને શકે ૭૬૭ માં ગાદી ઉપર હોવાનો સંભવ હોય એવા કેઈ પણ
ખીજ કૃષ્ણ રાજનું નામ દાનપત્રમાં નથી. વળી ખીજ સાત એટલે
શકે ૮૭૮ પણ તેની છે એમ દરવવામાં આવ્યું^૨ છે, સારૂંજો દાનપત્રો
માં લખેલો કૃષ્ણ તે સાલોટગીના શિલા લેખમાં લખેલો કૃષ્ણજ હોય,
તો અહીંયાં આપણને પુરાવો મળે છે કે તેના પિતાનું નામ અમોઘ-
વર્ષ હતું; તેથી કરીને એમ નીકળે છે કે ખારેપાટણના લેખોમાંનું
બહુગ તેજ કડાના લેખોનો અમોઘવર્ષ હતો; આ રીતે કૃષ્ણરાજ અને
ખોટીકે ભાઈઓ હતા, અને કડાના લેખોમાં જે શબ્દો લખવામાં આવ્યા
છે તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે એકજ પિતાના પણ જુદી જુદી
માતાના^૩ પુત્રો હતા.

૨. ઇ. એ. વા. ૧૧, પૃ. ૧૦૯.

૧. મી. ફ્લીટ મી. વામિનના ભાષાંતર પ્રમાણે આવે છે અને કૃષ્ણ જને
તે કૃષ્ણ ૩ કહે છે તેને અમોઘવર્ષનો મોટો ભાઈ એટલે જયતુંગ ૨ નો પુત્ર
કહે છે. પરંતુ ખારેપાટણના દાન પત્રમાં તે બહુમનો પુત્ર છે એવું સ્પષ્ટ
લખવામાં આવ્યું છે, અને બહુમ જયતુંગનો પુત્ર હતો અને આ પ્રમાણે તે
કૃષ્ણરાજ જયતુંગનો પૈત્ર હતો, અને વળી તે ખોટીકનો મોટો ભાઈ હતો.
તેમ પણ લખવામાં આવ્યું છે. મેં તે પાઠમાં બતાવી આપ્યું છે કે કર્ણના
દાનપત્રમાં “ મોટો ભાઈ ” એ શબ્દ પાઠ સમજવાના નિયમો પ્રમાણે ખોટ-
વીતને લાગુ પડવા જોઈએ, આ રીતે આ દાનપત્રનો લેખ ખારેપાટણના લેખ
સાથે પૂર્ણરૂપે મળતો આવે છે. જયતુંગનો પુત્ર જે અમોઘવર્ષ રાજ હતો,
તેનુંજ વર્ણન કડાના લેખના ૧૬ માં સ્થોકમાં આવે છે અને ૧૪ માં સ્થોકમાં
કહેલા રાજથી તે જુદો હતો. આ ૧૪ માં સ્થોકવાળો રાજ ઉદ્દનો પુત્ર અને તે
અમોઘવર્ષનો ભત્રીજો હતો એ વાત મેં ઉપર બતાવી છે. મી. ફ્લીટ એક ખી-
જના કૃષ્ણને અંદર લાવે છે અને તેને ખોટીકનો નાનો ભાઈ બતાવે છે અને તે
તથા ત્રિપથ એકજ છે એમ કહે છે (નીચે લખેલા પાઠ જુઓ.) આ પ્રમાણે
કરવાનો તેનો આધાર શો છે તે મને માલુમ નથી. પણ ખારેપાટણના દાનપત્ર

આરેપાટણના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે જોડીકની પછી તેના ભાઈનો પુત્ર કલ્લ ગાદીએ આવ્યો. કડીના દાનપત્રમાં કલ્લ અથવા લખ્યા પ્રમાણે એના ભાઈનું નામ નિરપમ હતું. કલ્લ. ૨. કલ્લ એક શરવીર યોધો હતો એમ કહેવાય છે. પણ ચાલુક્ય વંશના તૈકપે તેને યુદ્ધમાં જીત્યો અને આ રીતે દખણનું રાજ્ય એકવાર ફરીથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હાથમાંથી ચાલુક્યવંશના હાથમાં ગયું. કડીનું દાન પત્રી, પત્ર જે કલ્લના રાજ્યમાં કરવામાં આવ્યું હતું તેની

માં તો એકજ કૃષ્ણનું નામ આવે છે જે જોડીકનો મોટો ભાઈ અને જોડીકનો પુત્ર હતો. તેમજ વળી કડીના દાનપત્રમાં પણ એકજ આવે છે, અને બીજા શાળ્યો સાથેના તેના સંબંધ વિશે મેં એમ જણાવ્યું છે કે તે દાનપત્રનું જ. આજુ આરેપાટણના લેખો સાથે મળતું આવે છે. સાલોડગીના શિલાલેખમાંના કૃષ્ણ તેજ જોડીકનો મોટો ભાઈ હતો અને દાનપત્રમાં નહીં હોયેલા એવો બીજો મોટો ભાઈ હતો તેમ નહીં, જોડીકનો નાનો ભાઈ નિરપમ હતો તેનું કૃષ્ણ નામ હતું નહીં અને તે તે નામ વાળોજ હોય શકે નહીં. કારણ કે તેના મોટા બાઈનું તેમ જોડીકના મોટાભાઈનું નામ પણ કૃષ્ણ હતું. નિરપમ રાજ્યકર્તા રાજ હતો તેમ દેખાતું નથી કારણ કે કડીના લેખોમાં તેને મહાના પિતા તરીકે વચમાં જ વર્ણવવામાં આવ્યો. અને આ કલ્લ રાજ્યકર્તા રાજ હતો. અને આરેપાટણના દાનપત્રમાં તેનું નામ બીજાજ આવતું નથી, પણ કલ્લ તે જોડીકના ભાઈનો પુત્ર હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સાલોડગીના લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે સકે ૮૬૭ માં કૃષ્ણ ગાદી ઉપર હતો અને દાન પત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે તે રાજ્ય કરતો રાજ હતો આ રીતે એમ નીકળે છે કે. કૃષ્ણ મોટો ભાઈ હતો, તેથી નાનો જોડીક, અને સૌથી નાનો નિરપમ. તેઓ અમાપવર્ષ ના પુત્રો હતા. અને એ અમાપવર્ષ તેજ આરેપાટણના દાનપત્રોમાંના જોડીક. આ સર્વ તપાસ કરતાં, મને એમ માલુમ પડ્યું છે કે જે દેખીતો તફાવત પડે છે તે કડીના લેખોને લીધે છે. માટે એ તે લેખો મળી શકે તો મેળવીને તેને ફરીથી તપાસીને ફરીથી તરજુઓ કરવો જોઈએ.

તારીખ શકે ૮૯૪ એટલે ઈ. સ. ૯૭૨ ની છે અને તે પછીના વર્ષમાં એટલે શકે ૮૯૫ માં તેમજ ૨ સાર્વભૌમ રાજા થયો. મારે આશરે ઈ. સ. ૭૪૮ થી ઈ. સ. ૯૭૩ સુધી એટલે આશરે ત્રણ વર્ષ સુધી મદ્રદૂતવંશની સત્તા આ દેશ ઉપર રહી.

આ વંશના રાજાઓ પશ્ચાત્ સત્તાચાન્ દત્તા એ બાબતમાં સંકા નથી એલુગના પર્વતમાંથી કાતરી કાઢવી ગુફાઓ રાષ્ટ્રદૂતવંશના તેઓની સત્તા અને વૈભવની હજુ પણ શાદી પુરે છે. રાજાઓના સ- તેમના ગન્યમાં પુરાણના દેવતાઓની ભક્તિ અમાઉ મયમાં ધર્મની કરતા બદ્ધ વધારે અગત્યતામાં આવી. જે સમયમાં સ્થિતિ. જોતમણુદના અનુયાયીઓના ઉપયોગમાં નકકુર પર્વતો- ગાથી મદીરો અને મોઝો નાના તથા મોટા ગળાઓ

કોતંગવતા દત્તા, તે સમય હવે ગયો હતો, અને તે પાછો ફરીથી આ રાજા- નો જ ન હતો તેને બદલે આ સમયમાં શિવ તથા રિષ્ણની પૂજાને મારે વધારે મોટા ભભકાદાર મદીરો મતરાવી અથવા બધાવીને અર્પણ કરનારા આવતા. રાષ્ટ્રદૂતવંશના રાજાઓના પશ્ચાત્ દાનપત્રોમાં તેમની ઉદારતાના બહુ વખાણ આવે છે અને તેઓએ મદીરો બધાવ્યાની વાત આવે છે 'તોપણ અમોપર્વ' ના ગન્યના કાન્દેરીના રિયાયેઓ ઉપગ્રથી જણાય છે કે જો કે આ સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મ બહુ નિર્બળ સ્થિતિમાં રૂપી ગયો હતો, તોપણ તેના પશ્ચ બકતો તથા પરાપકારી પુરોહો હતા તેથી ઉત્કૃષ્ટ જૈન ધર્મે જે પ્રાધાન્ય આણુકય વંશના સમયમાં મેળવ્યું

૨ આ બિલેખ સાથે જે વર્ષ લખવામાં આવ્યું છે તેનું નામ અગિરસ અને ધીમુખ છે અને તેને મળતા ચાલુ વર્ષો ૮૯૫ અને ૮૯૬ ના છે

૧ અગસ્ત્યસ્ય મુનિ જ્યોત્સ્ના પવિત્રે દક્ષિણાપયે ।

રુષ્ણરાજ ઇતિ વ્યાતો રાજા સામ્રાજ્યદીક્ષિત ॥

અર્થ—અગસ્ત્ય મુનિના પ્રહારથી પવિત્ર થયેલા દક્ષિણાપય દેશમાં રુષ્ણ- રાજા નામનો રાજા છે જે સાર્વભૌમ રાજા હતો

હતું તે હજી તે ધર્મે જોળવી રાખ્યું હતું, અથવા તેથી પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તે ધર્મ હતો. આપણે ઉપર જોયું છે તેમ અમોઘવર્માની લાંગણી તે ધર્મ તરફ સારી હતી અને યોગ્ય એક નાના સરદારો અને નીચી જ્વતિની નાતો તેમાં થઈ કરીને વ્યાપારીઓ તેના ખરા અનુયાયીઓ હતા. જે ધર્મનું રૂપ તે સમયે તે દેશમાં પ્રચલિત હતું તે દિગંબર સાખાનું હતું.

આ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે પ્રથમના ચાલુક્યવંશના રાજાઓથી ઉદ્ભવે રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓનાં દાન-કવિરહસ્યનો પત્રોમાં દાન કરનાર રાજાના પૂર્વજોનાં વૃત્તાંત શ્લોકો નાયક રાષ્ટ્રકૂટ (૫૬)માં છે, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે સામાન્ય વંશનો કૃષ્ણ. કૃત્રિમ પત્રો આપણને માલુમ પડે છે તેવીજ જાતનો આ શ્લોકો છે અને તેવાજ ગુણધર્મ તેમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. આ રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારા હોવા જોઈએ અને તેમની નોકરીમાં કવિઓ હતા તે સંબંધિત છે. આ વંશના કૃષ્ણમાના તથા રાજાઓમાંથી એક “ કવિરહસ્ય ” નામના હલાસુધે રચેલા કૃત્રિમ કાવ્યનો નાયક છે. આ કાવ્યનો હેતુ જાહારથી એકજ રૂપવાળા ધાતુઓ વચ્ચે અર્થ તથા રૂપના ફેરફારો થાય છે તે સમજાવવાનો છે. તે રાજા દક્ષિણાપથનો સાર્વભૌમ રાજા હતો, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તોપણ પ્રો. વેસ્ટરગાર્ડ એમ ધારે છે કે વિજયનગરના રાજ્ય-વંશનો કૃષ્ણરાય નામનો રાજા જે સોળમા સતકના પ્રથમ ચરણ (અત્યર્થ) માં રાજ્ય કરતો હતો તેજ તે હતો પણ “ કવિરહસ્ય ” માં એક સ્થાને તેને વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે “ રાષ્ટ્રકૂટવંશમાં ઉ-

૧ તોલયત્વતુલ્યં શક્ત્યા મો મારં બ્રુવનેશ્વર. ।

કસ્તં તુલયતિ સ્થામ્ના રાષ્ટ્રકૂટકુલોદમવમ્ ॥.

અર્થ—રાષ્ટ્રકૂટ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જે રાજા પોતાના જળથી અસંખ્ય બાર વહન કરે છે તેની બરાબરી જળમાં ફોલુ કરી શકે ?

ત્યજ થએલો હતો, અને જીજે સ્થાને એમ કહેવામા આપ્યું છે કે “ચંદ્ર
૨ વસતુ તે આબૂપણ” હતો આ વર્ણુન વિજયનમગ્ના રાજને લાગુ
પડતું નથી

દશમા સતકના આરબી મુસાફરો એમ કહી ગયા છે કે એક
જળવાન વસના રાજ નામે બહારાઓ હતા જેઓ

બહારાઓ માનકીર નામના સ્થાનમા રાજ્ય કરતા હતા આ
તેજ રાષ્ટ્રકૂટો નગરના નામ ઉપરથી એમ જણાશે કે તે વર્ણુન
હતા.

રાષ્ટ્રકૂટ વસના રાજઓ જેઓની રાજધાની માન્યખેટ

અથવા માનખેડ હતી તેઓ વિશે તેઓએ લખેલું હશે,

પણુ જે પ્રાંત નામ રાષ્ટ્રકૂટ વસના રાજઓને આપવામા આવ્યા હોય
તેમાના એક સાથે તેઓએ આપેલું વસનું નામ બહારા મળતું આનતુ
નથી પણ આ એકજ છે તે વાત મને બહુ અધરી લાગતી નથી

વલ્લભની પદ્ધિ જે રાષ્ટ્રકૂટની પૂર્વેના ચાલુક્ય રાજઓ વાપરતા હતા તે

પદ્ધિ રાષ્ટ્રકૂટના રાજઓએ સ્પષ્ટ રીતે ધારણ કરેલી દેખાય છે લક્ષ્મણેશ્વર

આગળના એક શિલાલેખમા ગ્રાવિદ ૩ ને “શ્રીવલ્લભ”^૧ કહેવામા આવ્યો

છે અને રાધનપુરના લેખોમા તેને “વલ્લભનરેન્દ્ર” કહેવામા આ ચો છે

સાગથી તથા કર્ડાના દાનપત્રોમા પણ રાજનકર્તા રાજને વલ્લભનરેન્દ્ર

કહેવામા આવ્યા છે, અને જીજી શિલાલેખોમા ફક્ત “પ્રતીવલ્લભ”

એજ પદ વાપરવામા આવેલું આપણને માલુમ પડે છે હવે “વલ્લભ

નરેન્દ્ર”નો અર્થ “રાજ વલ્લભ” એટલે વલ્લભ રાજ એનો અર્થ થાય

છે બનેમા “નરેન્દ્ર” અને “રાજન” એ સમ્બોનો અથ રાજ થાય છે

પ્રાકૃત અથવા દેશી ઉચ્ચારના નિયમો પ્રમાણે “વલ્લભરાજ” નું “વલ્લભ-

૨ સોમ સુનોતિ યજ્ઞેષુ સોમવશ વિમૂષણ

અર્થ—સોમવસના બૂધણ રૂપી તે રાજ યજ્ઞોમા સોમરસને કાઢે ॥

૧ ઈ એ. વા ૧૧ પૂ ૧૫૬

રાય ' અથવા બલ્લભરાય અથવા 'બલ્લરાય' થયું. મારે આ ઉપર અપ-
બ્રહ્મ ૩૫ આરબોએ વાપરેલા બલ્લરાને મળતું આવે છે.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓની વંશાવલિ નીચે લખેલા કોષ્ટકમાં જણાવવામાં આવી છે:—

રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓની વંશાવલિ.

(૧) દંતિવર્મા

(૨) ઉદ ૧

(૩) ગોવિંદ ૧

(૪) કક ૧

(૫) ઉદ

(૭) કુખ્ય ૧ અથવા કુબર્જા.

(૬) દંતિકુર્મ

(૮) ગોવિંદ. ૨ [દ્વિ] મુવ નિરૂપમ

[સંકે ૬૭૫]

અથવા
ધારાવર્ધ

નગદુર અથવા

ઉદ

[૧૦] ગોવિંદ ૩. નગદુર ૧

અથવા પ્રભુતવર્ધ
(સંકે ૭૨૬ અને ૭૩૦)

કક

ગોવિંદ

(સંકે ૭૩૪)

[સંકે ૭૪૬]

[૧૧] સર્વ અથવા
અમોધવર્ધ ૧

ગુર્જરાતની રાખા.

[૧૨] કુપ્પુ ૨. અથવા અકાલવર્ષ
[શકે ૮૨૦, ૮૨૪ અને ૮૩૩]

(૧૩) જગત્તું ૨.

(૧) ઇદ ૩,

(૧૭) બુદ્ધિ અથવા અમોઘવર્ષ ૩.

(૧૫) અમોઘવર્ષ. ૨. (૧૬) ગોવિંદ. ૪ (૧૮) કુપ્પુ ૩ (૧૯) બોદિગ નિરૂપમ
અથવા અકાલ બીલકુલગા
વર્ષ શકે ૮૬૭ દીગે આઠ્યો
(અને ૮૭૮) નહોતો,
(૨૦) કલસ, કર્ક ૨
અથવા અમોઘ
વર્ષ ૪ (શકે ૮૮૪)

મકરણ ૧૨.

પાલળના સમર્થના આશુકવંશના રાજાઓ.

ક્રીતિવર્ષ ૨ થી આશુકવંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપણે
આપણે માથે છે. ચાલુક્યવંશના છેલા રાજા કલ્પ પામેથી દખાવ્યું

નોટ:—(અ) ઉપરની વંશાવલિમાં બેનામાં નીચે લીધી દોરી છે તેઓ સા-
વંતોમ રાજ દત્તા.

(બ) બેમાં નીચે લીધી દોરી નથી તેઓ સારંગમ રાજા પ્રાપ્ત થયું તે
પૂર્વે સામાન્ય રાજ દત્તા.

(૬) સંજ્ઞાના આંકડા બતાવ્યા તે અનુક્રમે ૧૨૫ થયા.

સાર્વભૌમ સત્તા જે તૈલપે લઈ લીધી તે તૈલપ અને કીર્તિવર્માની વચ્ચે
મીરજના તામ્રલેખ અને ચેપુરના લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે, ૭ રાજ્યો
આવે છે, કીર્તિવર્મા શકે ૬૬૯ માં ગાદીએ આવ્યો અને ૬૭૯ માં તે
રાજ્ય કરતો હતો, અને આ છેલ્લા વર્ષ પહેલાં તેની રિયતિ એક નાના
રાજ્ય જેવી થઈ ગઈ હતી, અને તૈલપે સાર્વભૌમ સત્તા શકે ૬૮૫ માં
પ્રાપ્ત કરી. શકે ૬૬૯ અને ૮૬૫ વચ્ચે એટલે ૨૨૬ વર્ષના અંતરમાં
માત્ર સાત રાજ્યો થયા છે. આ મુજબ દરેક રાજ્યનું રાજ્ય સરાસરી
૩૨ વર્ષનું થયું. આ મુદત ધણી વધારે છે. ચાલુક્યવંશના રાજ્યમાં
આ સમય ધણો અપ્રસિદ્ધ હતો અને એ સંભવિત છે કે રાજ્યના અનુ-
ક્રમનો ખરેખરો ઇતિહાસ રાખવામાં આવ્યો નથી. સામાન્ય રીતિનો તે
સમયનો સમકાલિન પુરાવો એટલે શિલાલેખો ઇત્યાદિની ગેરહાજરીને લીધે
આ બાબતો સંતોષકારક રીતે નિશ્ચિત થઈ શકતી નથી કે એ વંશના
રાજ્યો ક્યાં આગળ રાજ્ય કરતા હતા અને તેમની સત્તાનો વિસ્તાર
કેટલો હતો. ચાલુક્યવંશની ધણી શાખાઓ હોવી જોઈએ, અને તૈલપ
મુખ્ય શાખાનો હતો કે કેમ આ વાત શંકનીય છે.

ચાલુક્ય વંશના મારૂ વંશજ એમ માનવા તરફ છે કે તે તેની એક
પાછળના સમયના બિન્ન અને અપ્રસિદ્ધ શાખામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો
રાજ્યો આગળના હતો અને મુળ શાખા તો નષ્ટ થઈ હતી. કારણ
રાજ્યોમાંથી ઉતરી કે તેના પ્રથમના વંશના રાજ્યો પોતાની ઉત્પત્તિ
આપેલા નહીં. હારીતીથી કાઢતા અને પોતે માનવ્ય જાતિના છે

એમ કહેતા. અને આ પાછળના રાજ્યો પોતાની

ઉત્પત્તિ સત્પ્રત્યયથી જ કાઢતા. આ બે નામો મીરજના દાનપત્રમાં
અને તેની પ્રતો વિના તેઓના અન્ય લેખોમાં જોવામાં આવતા નથી,
અને મીરજના દાનપત્રમાં તો તેમની ઉત્પત્તિ અસહન શરૂ રાજ્યથી કાઢ

આનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પણ એતો ખુલ્લું છે કે એ દાનપત્રના લખનારની પાસે જોઈતાં સાધનો નહોતાં, કારણ કે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કીર્તિવર્મા ૨ અને તૈલપતી વચ્ચે તે છ રાજાઓ મુકે છે. એ રાજાઓ વચ્ચે એકજ દંતકથા સતત ચાલી આવેલી નથી એ બાબત તો નિઃશંક જોવી જ છે. જમદેજી, ત્રિલુપતમજી ઈલાદિ પદ્ધિઓ પાછળના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓએ ધારણ કરી તે ઉપરથી, સાક્ર રીતે તેઓ આગળના તેજ વંશના રાજાઓથી ઓળખાઈ આવે છે, કારણ કે તે રાજાઓને આવી કોઈ પદ્ધિઓ હતી નહીં. મૈસુરમા મળી આવેલા શકે ૭૩૫ ની, તારીખના એક તામ્રલેખના દાનપત્રમા યશોવર્માના પુત્ર અને બલ્લવર્માના પૌત્ર વિમલાદિત્ય નામના એક ચાલુક્ય વંશના રાજાનું નામ આવે છે. વિમલાદિત્ય ઉપરથી ચિનીની પાપદટ્ટિના કુળનું નિવારણ કરવા માટે તેના મામા મંજ વંશના ચાહીરાજની વિનિતિથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા ગોવિંદ ૩ એ એક જૈન મંદીરના તરફથી એક જૈન સાધુને એક મામ દાનમાં આપ્યું હતું. તે વંશની સામાન્ય વશાવલિમાં આ ત્રણ ચાલુક્ય વંશમાંના નામો જોવામાં આવતા નથી. માટે આ સાખા એક ભિન્ન સાખા હશે એમ દેખાય છે.

પ્રથમ ચરણમા લખેલો દેવેશ્વર તેજ શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યનો શિષ્ય સુરેશ્વર હતો.

“ સંક્ષેપશારીરક ” નામના ગ્રંથને અતે તેનો કર્તા સર્વશાત્મા જે મહાત્મા શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના શિષ્ય સુરેશ્વરનો

૧. ઇ. એ. વા. ૧૨-૫ ૧૬.

૨. શ્રી દેવેશ્વરપાદપંકજરજઃસંપર્કપૂતાશયં

સર્વશાત્માગિરાંકિતો મુનિવરઃ સંક્ષેપશારીરકમ્ ।

ચક્રે સત્તનચુદ્ધિવર્ધનમિદં રાજન્યવંદ્યે નૃપે

શ્રીમત્પદ્મતટાસને મનુકુલાદિત્યે ભુવં શાસતિ ॥

વૈદાંતિક ગ્રંથ- એક શિષ્ય હતો તે એમ લખે છે કે, “ ત્યારે^૧ કાત્રિય
માં એક ચાલુ- ભતિનો એક શ્રીમાન રાજા, મનુના કુળનો સૂર્ય,
કંઈ રાજાનું જેની આશાનું કદિ પણ ઉત્પન્ન થતું નહીં એવો
નામ આવે છે. રાજા રાજ્ય કરતો હતો,” ત્યારે તેણે આ ગ્રંથ રચ્યો.

આ વર્ણન આગળના ચાલુકવંશના વિક્રમાદિત્ય ૧,
વિનયાદિત્ય, વિજયાદિત્ય અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ એમાંથી કોઈપણ એક
રાજાને સરખી રીતે સમાર્થ લાગુ પડી શકે, કારણ કે આ સર્વ રાજાઓ
બહુ ભળવાન હતા અને “ મનુના કુળના સૂર્યો ”, હતા. કારણ કે માન-
વ્ય વંશ જેમાં તેઓ હતા તે વંશ “ મનુનો વંશ ” કહેવાય. પરંતુ
શ્રી શંકરાચાર્ય શકે ૭૧૦ અને ૭૪૨ વચ્ચે થઈ ગયા એમ કહેવાય છે.
મોટા એમનો પ્રશિષ્ય શકે ૮૦૦ માં થઈ ગયો હોવો જોઈએ, અને
ઉપરના રાજાઓમાંના સર્વથી છેલ્લા રાજા વિક્રમાદિત્ય ૨ નું રાજ્ય શકે
૬૧૬ માં પૂરું થયું હતું. ત્યારે હવે શ્રી શંકરાચાર્યની તારીખ ખરી છે.
એમ માનીએ, તો સર્વાસામાજી જે રાજા વિશે લખ્યું હતું તે રાજા
મીરજના દાનવંશના લખ્યા પ્રભાસેના કીર્તિવર્મા ૨ અને તૈવપની વચ્ચેના
રાજાઓમાંનો એક હોવો જોઈએ. કીર્તિવર્મા ૨ ની પછી તીજે રાજા
વિક્રમાદિત્ય હતો તે પણ તે હોય. પરંતુ આપેલું વર્ણન એક નાના
રાજાને લાગુ પડતું નથી એમ ગણીએ તો શ્રી શંકરાચાર્યની તારીખ બહુ
પછી પાછળ મુકવી જોઈએ તે એવી રીતે કે ઉપર કહેલા પ્રથમના સમ-
યના ચાલુક્ય વંશના ધ્યાર રાજાઓમાંના એક રાજાના રાજ્યમાં તેમના
પ્રશિષ્યની તારીખ આવે

ગ્રાહ્ય દેશમાં પોતાની સેના તૈવપે મોકલી હતી અને એહિના^૨ રા-

૧. આ પ્રકરણના છેડે આપેલી વચ્ચેની જગ્યાએ

૧. શ. એ ૧૬૫ પ ૧૭.

૨. ‘શ’ એ ૧૬૮ પ. ૧૫

નનો તેણે પરાજય કર્યો હતો. અણુદિગપાટણના તૈલપની ચઢાપઓ. ચાલુક્યવંશના સ્થાપનાર મૂલરાજની સામે બાર્પ-નામના પોતાના સેનાપતિના હાથ નીચે તેણે એક સેના ગુજરાતમાં મોકલી હતી. મૂલરાજ થોડા સમય સુધી તો તેનાથી બહુ વિકટ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો, પણ ગુજરાતના ધતિહાસ પ્રમાણે તે સેનાપતિનો છેવટ પરાજય થયો અને તેના બહુ યોદ્ધાઓ મરાયા. કીર્તિ-કૌમુદીનો કર્તા સોમેશ્વર એમ કહે છે કે લાટ દેશના રાજાનો સેનાપતિ બાર્પ હતો, જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તૈલપના કબજામાં તે રદેશ હતો. તૈલપે માગવા ઉપર પણ ચઢાઈ કરી, જેના ઉપર તે સમયે પ્રખ્યાત રાજા ભોજનો કાકો મુંજ રાજ્ય કરતો હતો. પોતાનો બચાવ કરવાને બદલે મુંજે સામી ચઢાઈ કરી, અને પોતાના વૃદ્ધ મંત્રી રદ્રાદિત્યની સલાહ નહીં માનતાં મોટી સેના લઈને મોદાવરી નદી ઓળંગી. તેની સામે તૈલપ થયો જેનો તેણે પૂર્ણ રીતે પરાજય કર્યો અને તેને બંદીવાન કર્યો. પ્રથમ તો મુંજની સાથે તેને પકડનાર રાજા માનથી વર્તતો, પરંતુ બંદીખાનામાંથી નાસી જવાનો તેણે કરેલો પ્રયત્ન પકડાઈ આવવાથી, તેનું ધણું અપમાન કરવામાં આવ્યું, ઘેર ઘેર તેને માગવા મોકલવામાં આવ્યો અને અંતે તેને મરદન ૩ મારવામાં આવ્યો. આ વૃત્તાંત તૈલપના એક ઇશ્વરકૌમુદીમાં લખેલો છે. તૈલપે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય ૫ કર્યું. તેના એક ખંડણીયા રાજાએ શકે ૯૦૨ એટલે ઇ. સ. ૯૮૦ ની સાલમાં

૧. રાસમાલા પ્ર ૪ પૃ. ૩૮ નવી આવૃત્તિ.

૨. કીર્તિ કૌમુદી ૨. ૩.

૩. મેરુત્તમહત્ત ભોજપ્રબંધ અને રાજવલ્લભમહત્ત ભોજવલ્લભ.

૪ જ. રો. એ. સો. વા. ૪. પૃ. ૧૨.

૫ એન પુસ્તકકર્તા પૃ. ૪.

ખેલગામ જીલ્લામાં આવેલા ૧ સૌનદત્તીમાં એક જૈન મંદીર બંધાવી તેને એક જમીનનો કડકો બંધીસ આપ્યો.

છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યની પુત્રી નામે બહુજ્યા સાથે તૈલપે લગ્ન કર્યું હતું અને તેનાથી તેને બે પુત્ર થયા હતા, જેનાં નામ સત્યાશ્રય અને દશવર્મા ૨ હતાં. આમતો પહેલો એટલે સત્યાશ્રય સત્યાશ્રય. શંકે ૯૧૯ એટલે ઇ. સ. ૯૯૭ માં તેની પાછળ ગાદીએ આવ્યો. દાષપલુ લેખમાં આના વિશે કંઈ પણ ખાસ લખવામાં આવ્યું નથી. ૩ ખારેપાટણનું દાનપત્ર જેને વિશે આપણે ધણીવાર ઉપર બોલી ગયા છીએ તે એના રાજ્યમાં શકે ૯૩૦ના વર્ષમાં દક્ષિણ કોંકણ ઉપર રાજ્ય કરનાર શીલાહાર વંશના તેના તાબાના એક રાજ્યએ દાતરાધ્યું હતું.

સત્યાશ્રય કોંકણ સંતતિ વિના ગુજરી ગયો, અને તેના પછી તેના નાનાભાઈ દશવર્માનો તેની સ્ત્રી ભગવતીથી થયેલો વિક્રમાદિત્ય ૧. પુત્ર નામે વિક્રમાદિત્ય ૧ ૪ ગાદીએ આવ્યો. તેના વેદલામાં વેદલા લેખની તારીખ શકે ૯૩૦ ની છે, અને આજ તારીખ તેના અગાઉના રાજ્યની છેલ્લામાં છેલી છે. માટે તેજ વર્ષમાં તે ગાદીએ આવ્યો એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૮ માં, અને ધણાજ થોડા ૫

૧ જ. બો. બે રો. એ. સો. વા. ૧૦ પૃ. ૨૧૦

૨ મીરજના લેખો. જ. રો. એ. સો. વા. ૩ પૃ. ૨૧૨ સ્થા. ૩૦-૩૫ નં. બે.

૩ જ. બો. બે. રો. એ. સો. વા. ૧ પૃ. ૨૦૬.

૪ હું આ રાજ્યને વિક્રમાદિત્ય ૧ કહું છું અને વિક્રમાદિત્ય તેને બીજાની પેઠે તો નથી, કારણકે જો બે વંશો જુદા રાજવાની મારી પારણા છે. આવાં જો મેં ઉપર આપેલાં છે. વિક્રમાદિત્ય ત્રિશુવનમહાને વિક્રમાદિત્ય. ૨ હું રા અને એ મુજબ ચલાવીશ.

૫ જ. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૪.

સમય સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું એમ દેખાય છે. તેની પછી તેનો ભાઈ
જયસિંહ અથવા જગદેકમલ ગાદીએ આવ્યો. આને
જયસિંહ. વિશે શકે ૯૪૧ એટલે ઇ. સ. ૧૦૧૯ ના એક સિસા-

લેખમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે ગાલવાના સંયુક્ત

રાજાએ તેણે નસાડ્યા અથવા તેમનું મૈત્રીચક્ર તોડ્યું, અને તેથી તેનું
નામ " રાજા બોજરૂપી કમળનો ચંદ્ર " એવું પડ્યું, એટલે તેણે તેને
હરાવ્યો. 'વળી તેણે ચોલ લોકો અને ચેરા લોકોને પણ હરાવ્યા હતા
તેમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. મીરજનું દાનપત્ર તેણે પાંચ વર્ષ પછી
એટલે શકે ૯૪૬ માં કોતરાવ્યું, જ્યારે " દ્રમિલ ૨ દેશના રાજા બળ-
વાન ચોલને તાબે કરીને તથા સાત કાંકણના રાજાનું સર્વસ્વ હરીલક્ષ્મી
પોતાની જાણવાનું સેના સાથે ઉત્તર તરફના દેશોમાં ત્યાંના રાજાઓને જીતવા
માટે જતાં જતાં માર્ગમાં કોલ્હાપુર આગળ જાવણી નાંખીને તે રહ્યો હતો."

શકે ૯૬૨ એટલે ઇ. સ. ૧૦૪૦ માં જયસિંહનું રાજ્ય અંત થયું,

અને તેની પાછળ તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૧ ગાદીએ આવ્યો

સોમેશ્વર જેણે આહવમલ તથા ત્રેલોક્યમલ એ પદો ધારણ

અથવા કર્યા. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની જેમ, જે રાજા સામે

આહવમલ. તેને પેહેલું થવું પડ્યું તે ચોલ ૩ દેશનો રાજા હતો.

૧ ઈ. એ. વા. પ. પૃ. ૧૮

૨ દ્રમિલ એ દ્રવિડનું બીજું નામ છે. મૂલમાં અત્રે કંઈ મૂલ છે. અસલ
શબ્દ " ચંચંદ્રમિલાધિપતિ " આવા છે. આમાંથી " ચં " એક શબ્દ અને
" ચંદ્રમિલાધિપતિ " એ બીજો શબ્દ એમ બી. ક્ષીટ સમજે છે પણ "ચં"
નો અર્થ થતો નથી અને " ચંદ્રમિલ " નો અર્થ નહીંવામાં નથી. માટે પેહેલો
શબ્દ ચંચં હોવાં જોઈએ અને " ન્યંચં " " નીચ " ને બદલે બૂલથી લખા-
એલો હશે અને બીજો શબ્દ " દ્રમિલાધિપતિમ્ " હશે.

૩ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંજયિત-૬૦. જ. રા. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૧૩૧.

બિલ્હણે તેને વિશે એમ કહ્યું કે પછી બોજરાજાની રાજધાની
ધારાનગરી તરફ તે લશ્કર લઈને ગયો અને તેને પકડ્યું. પોતાનું
નગર છોડી જવાની બોજને ફરજ પડી. તૈયબ રાજ જેણે મુજને
મારી નાખ્યો હતો તેની પામેથી, આ રાજાને તથા તેના પૂર્વના
રાજાને માળવાના રાજ સાથેનું વૈર વારસામાં મળ્યું હતું એમ લાગે છે.
આ વૃત્તાત થયો ત્યારે રાજ બોજ માત્ર એક છોકરો હતો. બોજચરિ-
ત્રમાં એમ લખેલું છે કે તે ઉમરનો થયો અને પોતાના ગભયનું કામ
હાથમાં લીધું, ત્યારે એક પ્રસંગે મુજ રાજાના વૃત્તાતનું નાટક તેના
આગળ ભજવી બતાવવામાં આવતું હતું, ત્યારે તે ઉપરથી તેણે પોતાના
કાકાના શત્રુનું વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એથી તેણે મોટી સેના સાથે
દક્ષિણ ઉપર ચઢાઈ કરી, તૈયબને પકડ્યો, અને મુજની સાથે જેવી અ-
પમાન ભરેલી વર્તણૂક અપાવવામાં આવી હતી તેવીજ રીતે તેની સાથે
અપાવવામાં આવી અને અતે તેને મારી નાખ્યો. બોજ જેણે માળ-
વામાં ૫૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તે, ત્યારે મુજ મરી ગયો ત્યારે, માત્ર
ગાળક હતો. મુજ ઇ. સ. ૯૬૪^૧ માં મારીએ હતો, અને તૈયબ ઇ.
સ. ૯૬૭ માં મરી ગયો. અથવા રાજ્ય કરતો બંધ પડ્યો. માટે
ઈ. સ. ૯૬૪ અને ૯૬૭ ની વચ્ચેના વર્ષોમાં તેને બોજે
મારી નાખ્યો હશે. પણ બોજ મોટી ઉંમરમાં થાય અને તેની
સાથે લડી રાકે એટલા બધા લાંબા સમય સુધી મુજના મરણ પછી
તૈયબ જીવ્યો નહોતો. માટે તૈયબ ઉપર બોજે વૈર લીધું નહીં હોવું
જોઈએ. પણ તેની સાથે જયસિંહ અને સોમેશ્વરની લડાઈએથી એમ
દેખાય છે કે બોજચરિત્રમાં લખેલી દંતકથાઓ એટલે અંશે સત્યે હોય,
કે પોતાના કાકાના મરણનું વૈર લેવાને માળવાના રાજાએ પાસેના ખીજા

૧ બોજચરિત્ર ૧, શ્લોક ૫૦-૫૬.

૨ સને ૧૮૨-૮૩ માં બ્રહ્મા દસ્તવિખિત પુસ્તકોની યોષ બાબતના માસ
રીપોર્ટમાં ૫ ૪૫ સુ. જોઈ.

રાજાઓ સાથે સધિયક કર્યું અને ચાલુક્યોના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી કદાપિ નિક્કમાદિત્ય ૧ જેને વિશે આપણે પાછું ચોક્કસ જાણીએ છીએ તે રાજાને તેણે પકડ્યો હોય અને તેને મારી નાખ્યો હોય મારે શકે ૯૪૧ ના શિવાલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે તેની સામે જયસિંહે સેના મોકલી અને તે સધિયક તોડી નાખ્યું તેનું કારણ આ હોય જોઈએ એમ સંભવિત લાગે છે

થોડા સમય પછી સોમેશ્વર ચેદી અથવા દાહલ દેશ જેની મજબદારી તેવુર અથવા ત્રિપુર હતું તેના ઉપર ચઢાઈ કરી અને દાહલ અને દક્ષિણ રાજ્ય કણ્થને ૧ રાજબ્રહ્મ કર્યો અથવા માની નાખ્યો તરફના દેશો આ બનાવ બન્યા પૂર્વે ગાંધી બોજ મરી ગયેલા હોવા ઉપર હુમલો. જોઈએ, કારણ તેના મળ્યું સમયના વખતમાં જ કણ્થે ગુજરાતના ભીમદેવ ૧ સાથે બંને બાલુએથી માળના ઉપર હુમલો બંધ જનાના હેતુથી સધિયક કર્યું હતું, અને તેના મરણ પછી ધારાનગરી ૨ હુટી બિલહણ તે પછી એમ લખે છે કે ચાલુક્ય ગાંધી સમુદ્ર કિનારાના દેશો એકલે ધણ કરીને પશ્ચિમ તરફના દેશો સામે લશ્કર લઈને ગયો હતો આ દેશો તેણે જીતી લીધા, અને ત્યાં જયસ્તંભ બાંધ્યા તે દ્વિપકરણના છેડા તરફ કિનારે ગયેલા દેશના તે ભાગમાં તે કુચ કરતો હતો, તે સમયે દ્રવિડ અથવા ચોલ દેશના રાજાએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો પણ તે હાર્યો આથી સોમેશ્વર તેની રાજધાની કાચીમાં ગયો જે તેણે પકડી, અને ચોલ દેશના રાજાને પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા નાસી ગયું પડ્યું રાજા બોજ તથા ચોલ દેશના રાજા સામેના આહમદના કાર્યોની નોંધ એક શિવાલેખમાં છે,

૧ બિલહણ કૃત વિક્રમાદેવચરિત ૨૧૦૬ ૧૦૨ ૧૦૩.

૨ મેરુત મૃત બોજપ્રબંધ, શસમાલા ૬ પૃ. ૬૯ નવી આવૃત્તિ

૩ વિક્રમાદેવચરિત. ૧ શ્લો. ૧૦૨ ૧૦૩

વળી કાન્ધકુન્જ અથવા કનોજના ગળ સાથે તે લડ્યો હતો અને તેને દરાવીને આશ્રય મારે પર્વતની મુશાઓમા નાસી જવાની ફરજ પડી હતી એમ પણ તેમા લખેલું છે

આહવમહા ઉર્ડે સોમેશ્વરે કલ્યાણ નગર રચાયું, અને તેને પોતાની રાજ્યધાની કરી બિન્દણ આ રવાત કહે છે, અને આહવમહાના નામે લખ્યા મા જ્યારે સોમેશ્વર રાજ્ય રાજ્ય રાજ્ય પુત્રો. હતો તે પૂર્વેના મોઢ પણ શિનાલેખમા આ નગરનું નામ આનંદ નથી સમય જતા આહવમહાને ત્રણ પુત્રો થયા હતા, તેમાના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ મોમેશ્વર, બીજાનું નામ વિક્રમાદિત્ય અને ત્રીજાનું નામ જયસિદ્ધ હતું આ સર્વમાયી શક્તિમાન્ વિક્રમાદિત્ય હતો, અને જ્યેષ્ઠ પુત્રને મુખને આને મુવરાજની પદ્ધિ આપનાનો આહવમહાનો વિચાર હતો મારે મોમેશ્વરને મુવરાજ તરી રચાવો, પરંતુ માર કામ તો વિક્રમાદિત્ય કરતો હતો અને સ ધળા મુખ્યોમા તેને જ લડવા મોકલનામા આવતો હતો પ્રથમ

૧ ઇ એ વા ૮ પૂ ૧૬

૨ બિન્દણકૃત વિક્રમાદેવચરિત્ર અ ૨ ૧ સ્વાભાવિક રીતિ પ્રમાણે 'વર્ણ' એટલે 'જાદુજીવન' ને મુજબ ૧૫ વિશેષણ લેવું જોઈએ, પણ ક્રિયાપદ નહીં અને જકાર ને ક્રિયાપદ લેવું જોઈએ એ પ્રમાણે અર્થ આવે ધરો = 'હલ્યાણ નામનું જાદુજીવન નગર તેલે ક્યુ (અર્થાત્)

૩ આ જાગત ઉપર મી ફૂલીટની ટીકા જોવી ઇ એ વા ૮ પૂ ૧૦૫ સાલોટગીના લેખમા (ઇ એ વા ૧ પૂ ૨૧૦) આવતા "કલ્યાણ" રાજ્યનો અર્થ ધોર્તિવર્માના દાનપત્ર મુજબ, "સાર અથવા કૃષ્ણકારક" એવો કાવો જોઈએ અને ટા બુલ્લરે તથા મી ૦ પડિતે કહ્યું છે તે મુજબ તે રોડેરનું નામ નથી

૪ બિન્દણકૃત વિક્રમાદેવચરિત્ર અ ૨ રથો. ૫૭—૫૮ અને ૮૫ અ ૩૧ લો ૧ અને ૨૫

૫ એજ પ્રસ્તકનો અ ૩, રથો. ૨૬—૩૨, ૩૬—૪૧ અને ૪૮—૫૪

વિક્રમાદિત્યનાં કાર્ય તેણે કર્યું તે એ હતું કે હમેશની માફક ચોલ
યુધ્ધો, દેશના રાજા સામે તે સેના લઈને ગયો, તેને હરાવી

તેણે રાજ્ય લઈ લીધું માળવાનો રાજા જેને પોતાના
દેશમાંથી કોઈ અન્યરાજા જેણે નામ માલુમ નથી તેણે કાઢી મુક્યો હતો
તેણે વિક્રમાદિત્યની સહાય માગી તે રાજાએ તેના શત્રુઓને હરાવ્યા
અને તેને ગાદીએ^૧ બેસાડ્યો વિક્રમાદિત્યે વળી ગૌડ દેશ એટલે બંગાળા
અને કામરૂપ એટલે અસામ^૨ ઉપર પણ ચઢાઈઓ કરી હતી તેમ કહે-
વામાં આવ્યું છે તેના જ્ય કાર્યોનું વધારે વિગતવાર વર્ણન આપતા
• બિહલ્લુ કવિ એમ લખે છે કે પ્રથમ તે દ્રવ્ય દેશ સામે ગયો તે તેણે^૩
જીતી લીધો, સિંહલનો^૪ રાજા તેને આવતો જોઈને તેને તાબે થયો. પછી
તેણે ગાગકુડ નામનું નગર સર કર્યું અને ચોન દેશ તરફ ગયો પછી
વિક્રમાદિત્ય કાચી નગરમાં પેટા અને તેને લૂટ્યું, અને ત્યાંથી તે સેના
લઈને વેન્ગી તરફ ગયો, અને ત્યાંથી ચક્રપાટ ગયો.^૫

વિક્રમાદિત્ય ઉપર લખેલા કાવ્યોમાં વ્યાપ્ત થએલો હતો, તેનામાં
આહવમલ્લને સખ્ત તાન આવ્યો જ્યારે પોતાનો અત
આહવમલ્લ^૬ પાસે આવતો તેણે જોયો, ત્યારે દુઃખદ્રા નહીને તટે
મૃત્યુ પોતાને લઈ જવાને હુકમ કર્યો, ત્યાં જઈ તે નદીના
જલમાં તેણે સ્નાન કર્યું અને દાનમાં ઘણું મુલ્યુ
આપ્યું, પછી ફરીથી નદીમાં પેસીને પાણી તેના ગળા સુધી આવ્યું ત્યાં
સુધી અદર આવ્યો ગયો અને તેના મોજાના તથા વાદિત્રોના મતા ગેલા

૧ તેજ પુસ્તકનો અ ૩, શ્લોક ૫૧—૬૬

૨ તેજ પુસ્તકનો અ ૩ શ્લોક ૭૪

૩ બિહલ્લકૃત વિક્રમાકદેવ ચરિત અ ૪ શ્લોક ૨, ૧૮

૪ એજ પુસ્તકનો અ ૪ શ્લોક ૨૦

૫ એજ અ ૪ શ્લોક ૨૧—૩૦ વેન્ગીના સ્થાન માટે ઉપર ૫ ૪૧ જુઓ

હલ વચ્ચે^૧ કુળી મુઝો. આ જતાંત શકે ૯૯૧ એટલે ઈ. સ. ૨૧૦૬૯
માં થએલો હોવો જોઈએ. બિદહણના લખવા પ્રમાણે આહવમદ્દે^૨ ધણી
યતો કર્યા હતા અને વિદ્વાન લોકો તરફ ધણો હિદાર^૩ હતો. તેના સદ્-
ગુણોને લીધે કવિઓએ પોતે રચેલી વાર્તાઓ, કાવ્યો અને નાટકોમાં તેને
નાયક બનાવ્યો હતો.^૪

આહવમદ્દનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર સોમેશ્વર સુવરાજ હતો તેથી સ્વાભાવિક
રીતે જાદીએ આવ્યો અને સુવર્નકમલતું નામ ધારણ
સોમેશ્વર રાજા કર્યું. વિક્રમાદિત્ય જ્યારે વેન્ગીમાંથી પાછો આવતો
તરીકે ખાઉર હતો ત્યારે તેને પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર
થયો. તે એકદમ રાજ્યધાનીમાં આવ્યો, અને તેના
બાઈએ તેનો આદસતકાર કર્યો. પોતાની જયયાત્રામાં
જે જે લૂંટ તેણે મેળવી હતી તે સર્વ તેણે તેને આપી દીધી અને ઘોડા
સમય સુધી તો બંને બાઈઓ વચ્ચે મેળ રહ્યો. પણ સોમેશ્વર નિર્બળ
અને જૂઠ્ઠામી રાજા હતો તેણે પોતાની પ્રજા ઉપર જીવન મુશ્કેલી, તેથી
પ્રજાની પ્રીતિ ગઈ. ડાહ્યા અને સારા મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે તે વર્ત-
તો નહોતો. અને કુતલના રાજ્યની પ્રસિદ્ધતા અને
લાભો વચ્ચે સત્તા ધણી જતી રહી. વિક્રમાદિત્ય પોતાના બાઈનાં
દંડો, કૃપો અટકાવવાને અશક્ત હતો અને પોતાના તરફ
તેના વિચારો બાળતમાં પોતાને શંકા આવી તેથી,
તેણે પોતાના બાઈ જયસિંહને તથા એક મોટી સેનાનો લઈ રાજ્ય-
ધાની.^૫ ડોડી સોમેશ્વર ૨ એ તેના સામે પોતાની સેના મોકલી પણ તેને

૧. એન. એ. ૪ રજો. ૪૬—૪૮.

૨. જ. રા. એ. સો. વા ૪ પૃ. ૪.

૩. એન. એ. ૧ રજો. ૯૭—૯૯ વ. ૫૨.

૪. એન. એ. ૧ રજો. ૮૮.

૫ બિદહણકૃત વિક્રમાદિત્યચરિત, અ ૪ રજો. ૮૮-૧૦૬ અ ૫ રજો. ૧.

વિક્રમાદિત્યે પછી કૃત્ય કરી દરારી^૧ દીધી પછી તે તુંગભદ્રા નદીને કાનારે
ગયો અને થોડા સમય પછી ચોલ દેશ તરફ જતા નીકળ્યો. રસ્તામાં
બનવાસી આગળ તે અટક્યો, ત્યાં આગળ થોડા સમય મોજશોખમાં
ગાળી પછી મનય દેગ તરફ જતા નીકળ્યો. એમ લ-

ગાઆના જન્મ- ખેલુ છે કે જન્મથી વિક્રમાદિત્યને તાબે થયો અને
કેશીનું વિક્રમા તેની ધ્વજા કગતા પાડી રાધાર દ્રવ્ય તેને આપ્યું અને
દિત્યને તાબે આ રીતે મકલાર ની સીઓના મુખ ઉપરનું રિમત
થયું.^૨ હમેશને માટે ચાલુ રાખ્યું આ ઉપરથી એમ દેખાય

છે કે જન્મથી નકલનો રાજા હશે અને તે નામનો
પદલો રાજા હાલો જોઈએ, જેના વિશે, મી ફલીટ પ્રગટ કરેલા ગોઆ
દેવળના તામનેમોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે તેણે ચાલુક્ય અને
ચોલ રાજાના ગળાઓ સાથે મૈત્રીચક્ર બાંધ્યું હતું અને ગોક
પદ્મ એમને ગોઆને પોતાની ગત્યધાની કરી હતી વિક્રમા
દિત્ય ઉર્ધ્વ ત્રિશુલનમસ્કે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં પોતાની પુત્રી ગદના
લમ્હાદેવીને આ રાજાના પૌત્ર સાથે પરણાવી હતી જેનું નામ પણ
જન્મ થી હતું આ સાત રાજા દાનપ્રેમા લખવામાં આવી છે કારણકે
દેવળના સર્વભૈરવ ગાળા આપેના સળધથી તેના કુનની પ્રતિભા વધી
હતી અલ્પ દેશના ગળાએ પણ ચાલુક્ય રાજાને નમન કયું અને તેથી
તેને તે ગળાએ પોતાની પ્રીતિ દેખાડી પછી તેણે મરન એટલે મનબાર
ના લોગને વગ કર્યા, અને દ્રવિઃ અથવા ચોલ દેશ તરફ ગયો આતી
ખમર મળવાથી ચોલ દેશના રાજાએ સુનેહનું કહેણું લખેને એક પ્રતિ

૧ એજ એ પ રોડ પ-૮

૨ ખિલ્લુનું વિક્રમાદેવચરિત એ પ રોડ ૧૦, ૧૮ ૨૪

૩ જ જો એ રો એ સો વા ૬, ૫ ૨૪૨, ૧૬૮, ૨૮૬

૪ ઉપર ૫ ૩૬, ૬ ૨૭ જુઓ

નિધિ મોકલ્યો અને પોતાની પુત્રી વિક્રમાદિત્યને લગ્નમાં આપવા
ની માગણી કરાવી, આ માગણીઓ વિક્રમાદિત્યે સ્વી-
ચ્છા કરી અને તે ચોક્કસ રાજની વિનંતિ ઉપરથી તુંગભ-
રાજ સાથે દ્રાને દિનારે તે પાછો આવ્યો, જ્યાં આગળ તે રાજ
મૈત્રી. પોતાની પુત્રીને લઈને આવ્યો અને મૈત્રી કરી.

થોડા સમય પછી ચોવનો રાજ મરી ગયો અને તેના રાજ્યમાં
બળવો થયો જ્યારે ચાલુક્ય રાજાએ આ સાંભળ્યું,
ચોલ રાજ્યમાં ત્યારે તે તુરત કાન્યોમાં ગયો અને પોતાના ગ્રામજનો
બળવો. ગાદી ઉપર બેસાડીને તેના શત્રુઓને દાખા તેની

વિધિ નિર્ભય કરવા સારૂ એક માસ પર્યંત ત્યાં રહ્યો,
તોપણ તુંગભદ્રા નદી ઉપર તે આવ્યો ત્યાર પછી થોડાજ સમયમાં વેન્ગી-
ના રાજ નાજો બેધુ, કે ચોલ રાજાના સરદારો નાખુશ થયેલા છે
તેથી તેણે આ પ્રસંગનો લાભ લઈ તેને રાજ્યબ્રહ્મ કરી તે દેશનું રાજ્ય
પોતે તરત લઈ લીધું વિક્રમાદિત્યને ગળરાવવાને મારે અને કાંચી ઉપર
ચઢી આવતો અટકાવવાને મારે તેના ભાઈ સોમેશ્વરને પાછળથી તેના
ઉપર હુમલો કરવાને ઉત્તેજીત, પણ વિક્રમાદિત્ય આ-

વિક્રમાદિત્ય સામે ત્યો આવ્યો અને દ્રવિડ મેના દષ્ટિએ આવી તેટ-
રાજા અને સોમે- લામા સોમેશ્વરે તેને પુરોથી પકડ્યો. તેની પાસે સાગી
શ્વર વચ્ચે મૈત્રી હતીવાર ને પછી મોટી સેના હતી નિઃશસ્ત્ર જે પોતાના
આશ્રયદાતા રાજની આ ભાઈઓ વચ્ચેની બડાઈમાં

નિર્દોષતા બતાવવાને આતુર છે તે તેના વિશે એમ લખે છે કે જ્યારે
તેણે પોતાના ભાઈને શત્રુ સાથે મળી ગયેલો જોયો ત્યારે તેણે જે માર્ગ
લીધો હતો તેમથી તેને સમજાવી પાછો વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના
ભાઈની વિનંતીઓ માનતો હોય તેવો ડાળ સોમેશ્વરે કર્યો, પણ તે સ-

મય જતા ખરેખર મોટી હાર તેને અવડાવવાને માટે સારી તક^૧ શોધવા લાગ્યો. પરંતુ તે બંનેની સેના સામે લડવાનો વિક્રમાદિત્યે ઉવટ નિશ્ચય

કર્યો. પછી એક મોટી ખુનખાર લડાઈ થઈ તેમાં

શાહજી તથા પો- વિક્રમાદિત્ય જય પામ્યો, દ્રવિડ દેશનો નવો રાજા
તાના લાઠ સાથે નાસી ગયો, અને સોમેશ્વર ૨૬ પકડાયો. પછી
વિક્રમાદિત્યની ચાલુક્ય રાજા તુગબદા ઉપર પાછો આવ્યો અને
લડાઈ અલ્પ સમય પછી સોમેશ્વરને પદબ્રજ કર્યો અને પોને

રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પોતાના નાના-
વિક્રમાદિત્યનો ભાઈ જયસિંહને તેણે બનવામીનો પ્રદેશ આપ્યો.^૨
રાજ્યાભિષેક. આ વૃત્તાંત નં ૧ નામ સંસ્કૃતમાં શક ૯૬૮ ના
વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૭૮ માં થયો.

પછી વિક્રમાદિત્ય ૨ એ કંથ્યાણુમાં પ્રવેશ કર્યો અને પચાસ વ

ર્ષનું એક લાણુ અને સપ્તળાં વાત ધ્યાનમાં લેતા

વિક્રમાદિત્ય ૨ નું શાંતિ બરેલુ રાજ્ય ભોગ્યું.^૩ તેણે ત્રિભુવનમંદિર

૧ બિહલચુક્રત વિક્રમાદિત્યવચરિત અ. ૬ શ્લોક ૫૬-૬૧

૨ એન. શા. ૬ શ્લોક ૬૦-૬૩ અને ૬૮ ૬૯

૩ જ. રે. એ. સો. વા. ૪, પૃ. ૪ છ એ. વ. ૮ પૃ. ૧૧ તે સમયે ચાલુક્ય શક
વર્ષ ૯૬૮ હવે મી. ક્રીસ્ટ એમ. ધારે છે કે વર્ગેરીના લેખમાં લખેલા નવ સંવત્સરના ફાલ્ગુન શુદ્ધ પચમીને લીધે કરેલા હોનો બેના સંબંધમાં કરવામાં
આવ્યા હતા તે પદ્મલક્ષ અથવા રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ વાર્ષિક હતો. પણ આ
ધારણા કંઈ અનુમાન છે, જે તેમ હોય તો “વાર્ષિકાત્સવ” એ શબ્દો ત્યાં
હોય, માટે ત્યાં જે ઉત્સવના સંબંધમાં લખવામાં આવ્યું છે તે તો તે રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવનું લખેલું હોઈ ભેદને આ દાનપત્રમાં જે તારીખ લખી છે
તે તે દાનની છે અને રાજ્યાભિષેક થવાની તારીખ નથી એમ મારો મત છે.
આ લેખ તથા અરસેશ્વરના લેખ ઉપરથી જે આપણે સમજીએ છીએ તે એન. ૩
નવસંવત્સર તે તેના રાજ્યનું પેહેલું વર્ષ હતું.

૧ જ. રે. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૧૪

પાન્ય.

એ પદ ધારણ કર્યું અને કલિવિદ્યમ તથા પર્માદિ-
રાવના નામામોથી પણ તે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે શકે
સર કાઢી નાંખ્યો અને પોતાનો સંવત્સર રચાવ્યો, પણ તે તેના મરણ
છી થોડા સમયમાં બંધ પડ્યો. ગાદીએ આવ્યા પછી દેવલાએક
સમય પછી ને કહાડિક અથવા કહાડિમાં ગયો અને ત્યાં રાજ્ય કરતા
શેલિદાર રાજની પુત્રીને પરણ્યો. તેનું નામ ચંદ્રલેખા હતું અને તેનું
પ્રાદ્ય અસૌકિક હતું. બિશ્વલુક કવિ તેના વિશે એમ લખે છે કે તેણે
પંચવર કર્યો હતો ત્યાં પણ રાજ્યો એકત્ર થયા હતા. તેમાંથી તે-
ણીએ ચાલુક્ય રાજને પસંદ કર્યો અને તેને વરમાળા પેહેરાવી. આ
પંચરની વાત સત્ય હતી કિંવા કવિએ પોતાની કાવ્યશક્તિ તથા વર્ણન-
કૌશલ દર્શાવવાનો પ્રસંગ લેવા માટે ફક્ત કાશ્પનિક કરી હતી એ નિ-
શ્ચત કરવું શક્ય નથી. તે વર્ણનમાં ચંદ્રલેખાને ચાંડાસદેવી કહેવામાં
આવી છે. અને તેના વિના ત્રિભુવનમસ્ત્રની ખીજ બહુ રાણીઓનાં
વર્ણન આવે છે તેઓના ખાનગી ખર્ચને માટે અમુક ગામોની ઉપખેતી
મને નીમનોક કરી આપવામાં આવી હતી.

થોડા વર્ષ પછી વિક્રમનો ભાષ્ટ જયસિંહ જેને બનવાસીમાં
રાજ્ય-પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો
વેકમના ભાષ્ટક- તેણે રાજ સામે દ્રોહ કરવાનો વિચાર કરવા માં-
સિંહનો ખળવો. ક્યો. તેણે પોતાની ગ્રન્થ પામેથી બહુ દ્રવ્ય જોર-
જૂલમથી કઢાવ્યું, દ્રવિડના રાજ અને અન્ય રા-
ઓ સાથે મિત્રીયક બાંધ્યું, અને વિક્રમાદિત્યની સેનામાં રાજ્યદ્રોહ
ને કપટ ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. જ્યારે રાજ્યે આ વાત
સાંભળી ત્યારે આ દુષ્ટ માર્ગમાંથી તેને સમજાવીને પાછો વાળવાના પણ
યત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા; અને થોડા સમયમાં જયસિંહ

પોતાના અસંખ્ય સહાયક રાજ્યોને તથા એક મોટું લશ્કર લઈને આવ્યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે સુકામ નાંખ્યો. આબુખાલુનાં ગામે તેણે લૂટ્યાં અને ખાબ્યાં અને ધણા બંધીવાનો પકડી લીધા અને પોતાના જયને એટલે બધો નિશ્ચિત ગણવા લાગ્યો કે વિક્રમને અપમાન ભરેલા સંદેશ^૧ તેણે મોકલ્યા. ત્યારે રાજા પોતાની સેના લઈને તેની સામે ગયો. ને નદીની પાસે આવ્યો ત્યારે સત્રુના અગાઉ આવેલા લશ્કરી સ્થિપાદનોએ તેને હેરાન કર્યો, પણ તેમને કાઢી મુકીને તે તે નદીને કિનારે છાવણી નાંખી^૨ પડ્યો. તેણે પોતાના બાકીની સેના તરફ દૃષ્ટિ નાંખી તો તે સેના ધણી મોડી તથા બળવાન માણસ પડી. પછી પુલ થયું. શરૂઆતમાં સત્રુના હાથીઓએ ધસી આવીને વિક્રમની સેનામાં ધણો ગભરાટ મચાવ્યો. તેથી તેના સર્વ હાથીઓ, ઘોડા અને માણસો પાછા ફર્યા; પરંતુ વખાણવા લાયક શૂરવીરતા બતાવીને તે રાજા પોતાના ગાંડા થએલા હાથી ઉપર ખેરીને જમણી તથા ડાબી બંને બાજુ તરફ ધણા સખત ધા કરતો આગળ ધસી આવ્યો. આથી સત્રુના હાથીઓ પાછા-હટાવી કાઢ્યા અને રાજાએ તેના ધણા દળનો સંહાર કર્યો, તે સૈન્ય હાર્યું અને જયસિંહ તથા તેના અનુયાયીઓ નાસી ગયા. વિક્રમ સત્રુની પાછળ પડ્યો નહીં પણ રણસામના સ્થાન ઉપર રહેલા હાથી, ઘોડા, સ્ત્રીઓ અને સામાન લઈને પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો. યોદ્ધા સમય પછી જયસિંહને એક વનમાં ભટકે તો પકડવામાં આવ્યો. અને વિક્રમાદિત્ય આગળ લાવતાં તેણે તેને ક્ષમા આપી એમ^૩ લખેલું છે.

વિક્રમના રાજ્યના ઉત્તર ભાગમાં, દ્વારસમુદ્ર એટલે મૈસુરમાં આવેલા આ સમયના હાલેબાડમાં રાજ્ય કરતા યાદવ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યે વંશની હયસલ નામની એક રાખાના રાજાએ

૧ બિહંદલકૃત વિક્રમ કવિચરિત સ ૧૪ શ્લો. ૧-૧૩. ૧૮, ૪૬-૫૬.

૨ એન સ. ૧૪ શ્લો. ૫૭ ૭૦ ૭૧.

૩ એન સ. ૧૫ શ્લો. ૨૩, ૪૨-૪૨, ૫૫-૭૧, ૮૫-૮૭.

દેદિધમાન થાય છે; ”

એકે સંસ્કૃત પુસ્તકકર્તાઓ ઘણી વાર પૂરતાં કારણો વિના પણ અતિશયોક્તિ બરેલાં વચનો દ્વંત માનની ખાતર પણ વાપરે છે, તોપણ આ શ્લોકોની ભાષા તથા રીતિથી એમ દેખાય છે કે તે લખનાર ના મનમાં ને નગર, તેના રાજ્યકર્તા, અને તે મદાન પંડિત માટે ખરેખર ઉત્સાહપૂર્ણ માન હોવું જોઈએ; વળી તે પંડિતની ઉદારતા વિશેના લખાણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના ઉપર રાજની પ્રીતિ હતી અને કદાચિત્ તેના રાજ્યમાં કાંઈ મોટોટા દોષ ઉપર પણ હતો, આ ઉપરથી, નેમ બિશ્વજી આપેલા વર્ણન ઉપરથી, તેમ વિક્રમાદિત્યના શિક્ષાલેખો જે આશરે બસો સુધી આપણને મળી આવ્યા છે, તે સર્વ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પછીના સમયના આણ્ડ્ય વંશમાં તે રાજ મોટામાં મોટો હતો અને તેના રાજ્યમાં દેશમાં સુખ તથા આબાદી હતી, એ વાત નિઃશંક છે.

વિક્રમાદિત્ય ૨ ની પછી તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૩ શકે ૧૦૪૮ પદા-
ભવ નામના સંવત્સરના વર્ષમાં ગાદીએ આવ્યો.

સોમેશ્વર ૩ અથવા તેણે જૂલોક્તમલ નામ ધારણ કર્યું. તેણે આશરે
જૂલોક્તમલ- ૧૧ વર્ષનું કુંડ રાજ્ય કર્યું. તેના વિશે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે કે તેણે આંધ્ર, દ્રવિડ, મગધ,

અને નેપાલના રાજાઓના મસ્તક ઉપર પોતાના પગ મુક્યા હતા, અને
તેની સર્વ વિદ્વાનો પ્રસંસા કરતા હતા. આ પ્રસંસાનો તે ખરેખર જાન
હતો કારણકે સોમેશ્વરે સંસ્કૃતમાં લખેલું એક પુસ્તક

સોમેશ્વરકૃત નામે માનસોદ્યાસ અથવા અભિલપિતાર્થચિંતામણિ
અભિલપિતાર્થ- વિષમાન છે, જેમાં જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર પણ

૧. જ. શે. એ. સો. પા. ૪ પૃ. ૧૫. પ્રસાદવને મળતુ પાદ શક વર્ષ
૧૦૪૯ પૃ. ૬૬.

ચિતામણિ. બોધદાયક જ્ઞાન આપનામા આવ્યું છે તે પુસ્તકના પાચ ભાગ કરેલા છે પહેલા ભાગમા જે કારણો રાજ્ય-પ્રાપ્તિમા સહાયભૂત થાય છે તે આપવામા આવ્યા છે, બીજામા રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે સાચવવું તે કારણો આપ્યા છે, ત્રીજામા એક રાજ્ય પોતાની સત્તા સુદૃઢ કર્યા પછી જે જે જૂદી જૂદી જાતના ભોગો રાજ્યએ ભોજનનાને યોગ્ય છે તે આપનામા આવ્યા છે, ચોથામા રમતગમતોની રીતો જેથી માનસિક પ્રસન્નતા મળે છે તે આપવામા આવી છે, અને પાચમામા રમતો તથા વિનોદકીડાઓ આપવામા આવી છે, આ દરેક વીસ જાતની હોય છે પહેલામા અસત્યને ત્યજવું, અન્યને પીડા કરવામાથી વિરમવું, જીવેદ્રિયત્વ, આદાર્ય, સૌજન્ય, દેવોમા શ્રદ્ધા, નિર્ધન તથા અનાયોને, મિત્રો તથા આશ્રયીઓને આહાર તથા આશ્રય આપવા, ઇલાદિ સદ્ગુણો લેવામા આવ્યા છે બીજા વિષયમા જે સાત અંગો કહેવાય છે તે, એટલે સર્વ યોગ્યતાયુક્ત રાજ્ય, રાજ્યશુર તથા જ્યોતિષી સહિત મંત્રીઓ, પ્રધાન, તથા તે સંપૂર્ણ રાખવાના સાધનો, સેના, ઇત્યાદિનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે ઉપભોગોમા સુદર રાજ્યગૃહ, સ્નાન, લેપન, મૂલ્યવાન વસ્ત્રો, આભૂષણો ઇલાદિ આવે છે રમતોમા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ, અશ્વરોહણ, હસ્તિપાચન, મહાયુદ્ધ, કુકકુટ-યુદ્ધ, શ્વાનપાલન, કાવ્યો, સંગીત નૃત્ય ઇત્યાદિ આવે છે વિનોદનકીડાઓમા ઉપવનો તથા ક્ષેત્રો, અને પર્વતો તથા રેતીવાળા સ્થાનોમાની કીડાઓ, ખેલવાની રમતો, સીસગનો ઉપભોગ ઇલાદિ આવે છે આ વિષયોના સ્વભાવમા વિદ્યા અથવા કલાની એવી કાંઈ પણ શાખા નથી કે જેના મુખ્ય તત્ત્વો કહેવામા આવ્યા ન હોય એ વિષયોમા રાજ્ય-નીતિવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, અલકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, સંગીતવિદ્યા, ચિત્રવિદ્યા, સિંદ્ધવિદ્યા, ઔષધિવિદ્યા, હસ્તિ અશ્વ તથા શ્વાનપા-

વામાં આવ્યો નથી, અને અધિક શું કહેવું । પંડિત વિદ્યાનેશ્વર સાથે કોઈની ઉપમાયર્થ શક્યતા નથી. આ ત્રિમૂર્તિ કલ્પ મુધી રૂપસત્તાની પેઠે સ્થાપી રહો. ”

“ વિદ્યાનનાથ મૂર્ત્ય અને ચંદ્રમાં રહે ત્યાંમુધી જીવો-જે શબ્દો-

૧. ઉલ્લી જે લીટીનો પાઠ ડો. બ્યુલર પ્રમાણે આવે છે :—

વિદ્યાનેશ્વરપંડિતો ન મજતે કિચ્ચાન્દસ્યોપમાં । કલ્પસ્થં સ્થિર
મસ્તુ કલ્પલાતિકાકલ્પં તદેવત્રયમ્ ॥ ડો.કેટર બ્યુલર કલ્પસ્થં

આ શબ્દ કિચ્ચાન્દસ્ય ની સાથે લે છે અને આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે :—

આ કલ્પમાં જે બીજું કંઈ છે તેની દુલ્લભતા પંડિત વિદ્યાનેશ્વર સાથે થઈ શકતી નથી ” પણ “ બીજું કંઈ ” એ માટે કિચ્ચાન્દસ્ય ને સ્થાને કિમ્પ્ય

ન્યત્ લેઈએ. વળી આમ અર્થ કરીએ તો “ પંડિતો ” એ શબ્દ પ્રથમામાં હોઈ તેને કિયાપદ નથી કારણ કે મજતે નો કર્તા અન્યત્ શબ્દ લેવાય છે.

વળી તેનો અર્થ આવે પણ ન થઈ શકે કે :—“ આ કલ્પમાં જે કંઈ છે તેની દુલ્લભતા ઇત્યાદિ; ” કારણકે આ કલ્પમાં અર્થ ભાગ લેવું ગયો છે, અને બીજો અર્થ ભાગ લેવું બાકી છે અને તેમાં જે કંઈ ઉત્પન્ન થશે પણ લેવું થયું નથી તે આ

કલ્પમાંનું એમ કહેવાય નહીં. માટે જ્યાં ફેરફાર કરીએ તો ખરેખર જે પાઠ આવે તે માત્ર મુંબાઈમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી સિદ્ધા છાપની આવૃત્તિમાં આપવામાં આવ્યો છે અને તે ત્યાં દુટનોટમાં આપવામાં આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે :—

“ કિચ્ચાન્દસ્ય ન્યોપમામાકલ્પ ” આ પાઠમાં “ ચા ” ને બદલે “ ચા ” શબ્દ લેઈએ. અને મેં આ વર્ષે મુંબાઈ સરકાર માટે જે હસ્તલિખિત પ્રત મિતાશ્વરાની સંવત ૧૫૩૫ અથવા સાં ૧૪૦૧ની ખરીદ કરી છે તેમાં પણ આ પાઠ છે. તેનો વર્ણન કરી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે થાય છે.

૨. કલ્પસત્તાની ઉપમા એ માટે આપી છે કે તે ત્રણે સર્વ-ધર્મોનો પરી પાડે છે.

૩. ડો. બ્યુલરનો પાઠ આ પ્રમાણે છે — “ તત્ર વિદ્યાનનાથ ” અને ઉલ્લા શબ્દને સંબોધનમાં લે છે. પણ અહીંયાં સંબોધન સ્વાભાવિક ગણાય

માંથી મધ ઝરે છે તેવા શબ્દો જે લખે છે, અને જેના કરતાં વિદ્વાનોને ખીન્નું કાંઈ વધારે આશ્ચર્યોત્પાદક નથી. “માગનારાના વૃન્દને તેઓની ઇચ્છાથી પણ અધિકદ્રવ્ય જે આપેછે, મુરને મારનારાના રૂપનું જે ધ્યાન ધરેછે, અને શરીરની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલા શત્રુઓને જેણે જીત્યાછે.”

“ રાજ્ય વિક્રમાદિત્ય આ સમસ્ત પૃથ્વીનું સૂર્ય ચંદ્રમા અને તારાઓ દેહે ત્યાંસુધી રક્ષણ કરે. રઘુકુલના ઉત્તમોત્તમ નરની કીર્તિના સમૂહરૂપ સેતુથી પર્વતરાજ સુધીના તથા માછલીઓના ઢગલાથી જે સમુદ્રનાં મોજાં અતિ ભારથી અથડાય છે તે પશ્ચિમ સમુદ્રથી પૂર્વ સમુદ્ર સુધીના, સર્વ નમન કરતા રાજાઓના ઐશ્વર્ય રત્નોથી જેના પાદ

નહી. મુખાષ્ટની શિલાઊપની આશ્રિતિમાં તથા મારી પાસેની હસ્તલિખિત પ્રતમાં વિજ્ઞાનનનાથઃ (પ્રથમામાં) છે. તત્ત્વ ને સ્થાને શિલા ઊપની આશ્રિતિમાં તથા છે, અને મારાપાળી પ્રતમાં તત્ત્વ છે. આ છેલ્લો પાઠ મેં લીધો છે. પુસ્તક ક્ષતિએ અહીંયાં વિજ્ઞાનેશ્વર શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ ક્યો છે અને વિજ્ઞાનની સાથે તત્ત્વ યુક્ત્યું છે. તત્ત્વ એટલે સત્ય અને તે આખા વાક્યનો અર્થ આવે છે—“ સત્યના જ્ઞાનનો નાથ ”

૨. આ બાબતમાં ડૉ. બ્યુલરનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—**દાતાર્થનામતિ** શયજામમર્થિસાર્થાર્થતાયાઃ ॥ આમાં અર્થતાયા નો અર્થ કાંઈ થતો નથી. મારે તે “ અર્થિતાયા ” હોવું જોઈએ આ પાઠ શિલાઊપની આશ્રિતિમાં તથા મારી પ્રતમાં છે. મારી પ્રતમાં આખો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે—**દાતાર્થનામતિ** શયજામમર્થિસાર્થાર્થિના (તા) યા [ઃ] આની પછી વળી બીજો યા શબ્દ છે પણ તે વધારેનો છે.

૩. પશ્ચિમ સમુદ્રનાં વિશેષણ ત્રણે પ્રતોમાં દ્રુપિત થએલાં છે. શિલાઊપની આશ્રિતિમાં **ચદુલાતિમિકુલોતુંગરિગિંતરંગાત્** છે. તેને બદલે **ચદુલાતિમિકુલોતુંગરિગિંતરંગાત્** કરવું જોઈએ. અને મારી પ્રતના પાઠને બદલે **સંગનૃત્યત્તરંગાત્** કરવું જોઈએ. એ ધાતુ મોજાંની સાથે વપરાય છે (ખી. અને આરનો કોષ જોવો.)

રાજ્ય.

એ પદ ધારણ કર્યું અને કવિનિક્તમ તથા પર્માદિ-
રાયના નામામૃતી પણ તે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે શક સં-

વત્સર કાઢી નાખ્યો અને પોતાનો સંવત્સર સ્થાપ્યો, પણ તે તેના મરણ
પછી થોડા સમયમા બધ પડ્યો. ગાદીએ આવ્યા પછી ટ્રેવાએક
સમય પછી તે કહાંટક અથવા કહાંડમા ગયો અને ત્યાં ગળ્ય કગતા
શિલિદાર રાજની પુત્રીને પરણ્યો. તેનું નામ ચંદ્રલેખા હતું અને તેનું
સાદર્પ આલૌકિક હતું. બિરહણ કવિ તેના વિશે એમ લખે છે કે તેણે
સ્વયંવર કર્યો હતો ત્યાં ઘણા રાજાઓ એકઠા થયા હતા. નેમાથી તે-
ણીએ ચાલુક્ય રાજાને પસંદ કર્યો અને નેને વરમાળા પેદેરાવી આ
સ્વયંવરી પાત્ર સ્વયં હતી કેવા કવિએ પોતાની કાવ્યશક્તિ તથા વર્ણન-
શક્તિ દર્શાવવાનો પ્રસંગ લેવા માટે ફક્ત કાવ્યનિક કરી હતી એ નિ-
શ્ચિત કરવું મુશ્કેલ નથી તે વર્ણનમા ચંદ્રલેખાને ચાડાવદેરી કહેવામા
આવી છે અને તેના વિના ત્રિભુવનમલ્લની બીજી બહુ રાણીઓના
વર્ણન આવે છે તેઓના જ્ઞાનગી ખર્ચને માટે અમુક ગામોની ઉપજોની
તેમને નીમનોક કરી આપવામા આવી હતી.

થોડા વર્ષ પછી નિક્તમનો બાઈ જયસિદ્ધ જોને બનવામા

રાજ્ય-પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવામા આવ્યો હતો.

વિક્રમના બાઈ જ- નેણે રાજા સામે દ્રોહ કરવાનો વિચાર કરના મા
યસિ હોનો બળવો. ક્યો તેણે પોતાની પ્રજા પાસેથી બહુ દ્રવ્ય જોર-

જૂલમથી કઢાવ્યું, દ્રવિડના રાજા અને અન્ય રા-

જાઓ સાથે મૈત્રીયક બાંધ્યું, અને વિક્રમાદિત્યની સેનામા ગાળ્યદ્રોહ
અને કપટ ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરના લાગ્યો. જ્યારે રાજાએ આ વાત
સાંભળી ત્યારે આ દુષ્ટ માર્ગમાથી તેને સમજાવીને પાછો વાળવાના ઘણા
યત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા, અને થોડા સમયમા જયસિદ્ધ

પોતાના અસખ્ય સહાયક રાજાઓને તથા એક મોટું લશ્કર લઈને આ યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે સુકામ નાખ્યો. આલુમાલુના ગામે તેણે લૂટ્યા અને બાળ્યા અને ઘણા બધીસનો પકડી લીધા અને પોતાના જળને એટલો બધો નિશ્ચિત ગણ્યા લાગ્યો. નિકમને અપમાન ભરેલા મદેશા^૧ તેણે મોખ્યા ત્યારે રાજા પોતાની સેના લઈને તેની આમે ગયો તે નદીની પાસે આવ્યો ત્યારે સત્રુના અગાઉ આવેના લશ્કરી સિંધાઈઓએ તેને હેરાન કર્યો, પણ તેમને કાઢી મુકીને તે તે નદીને કિનારે ઝાવણી નાખી^૨ પડ્યો તેણે પોતાના બાઈની સેના તરફ દૃષ્ટિ નાખી તો તે સેના ઘણી મોટી તથા બજાના મારુમ પડી પડી યુદ્ધ થયું શરૂઆતમાં સત્રુના હાથીઓએ ધસી આવીને નિકમની સેનામાં ઘણા ગભગપ મચાવ્યો તેથી તેના સર હાથીઓ, ઘોડા અને માણસો પાછા ફર્યા, પરંતુ વખાણવા વાચક શરનીગતા બતાવીને ને રાજા પોતાના ગાડા થએના હાથી ઉપર બેસીને જમણા તથા ડાબી બંને માણુ તરફ ઘણા સખત ધા કરતો આગળ ધસી આ યો આથી સત્રુના હાથીઓ પાછા હસારો કાઢ્યા અને રાજાએ તેના ધપા દળનો સહાર કર્યો, તે સૈન્ય હાર્યું અને જળસિંહ તથા તેના અનુયાયીઓ નામી ગયા. નિકમ સત્રુની પાછળ પડ્યો નહોં પણ રણસામના સ્થાન ઉપર રહેના હાથી, ઘોડા, સ્ત્રીઓ અને સામાન નહને પોતાની રાજધાનીમાં પાડો આવ્યો ઘોડા સમય પછી જળસિંહને એક વનમાં બંધકોના પકડનામાં આ યો અને નિકમાદિત્ય આગળ લાવતા તેણે તેને ક્ષમા આપી એમ^૩ લખેલું છે.

નિકમના રાજાના ઉત્તર ભાગમાં, દારસમુદ્ર એગેને મૈસુરમાં આવેલા આ સમયના હોનેનાડમાં રાજ્ય કરતા પાંદર વિક્રમાદિત્યના રાજ્યે વચની હવડા નામની એક તાખાના રાજાએ

૧ બિહલસૂત વિક્રમા કવિચરિત સ ૧૪ શ્લો. ૧-૧૩ ૧૮, ૪-૫૬

૨ એજ સ ૧૪ શ્લો ૫૭ ૭૦ ૭૧

૩ એજ સ ૧૫ શ્લો ૨૩ ૪૧-૪૨, ૧૫ ૭૧, ૮૫-૮૭

ઉપર વિષ્ણુવર્ધનની તેના રાજ્ય ઉપર ચલાઈ કરી; અને તેની સાથે ચલાઈ.

પાંડવદેશ, ગોવા અને કોંકણના રાજ્યો આવ્યા હતા. આ હયસલ રાજ્ય વિષ્ણુવર્ધન હોવા

જોઈએ, જે બહાણનો નાનોભાઈ અને તે વંશને પ્રથમ પ્રસિદ્ધતામાં લાવનાર વિનયાદિત્યનો પૌત્ર થતો હતો. કારણકે ગડકમાંથી મળી આવેલા, વિષ્ણુવર્ધનના પૌત્ર બહાણના એક સિદ્ધાલેખમાં વિષ્ણુવર્ધન વિશે એમ લખવામાં આવ્યું છે, કે તેણે પોતાની રાજ્યધાની અને એલવોલા વચ્ચેનો સઘળો સ્થલક તાણે કર્યો હતો અને કૃષ્ણાવેણા નદીમાં પોતાના અશ્વોને નવરાખ્યા હતા. એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે રાજ્ય પરમાદિત્યે (વિક્રમદિત્યે) “ સર્વ રાજ્યોમાં હયસલ એકલોજ અજધ્ય^૧ છે ” એમ કહીને તેને જે માન આપ્યું હતું તે વાત તેના નોકરોએ તેને પુનઃ પુનઃ યાદ દેવડાવી. વિક્રમાદિત્યે આ સત્યો સામે દક્ષિણ તરફના પ્રદેશના આચ અથવા આચમી નામના એક ખંડછીયા રાજાને મોકલ્યો. આચ જે સુદમાં સિંહ હતો અને પ્રચંડ સૂર્ય જેવો જાજવાતમ ન હતો તે પોતાનો સુદનાદ કરીને હોયસલ સામે થયો અને જીત્યો, ગોવા લીધું, સુદમાં લક્ષમણને નચાડ્યો, પાંડવની પાછળ શોધી પડ્યો, માત્ર ૫ લોકોને સર્વ વીખેરી નાખ્યા, અને કોંકણ લીધું.^૨ આ આવે પોતાના ઉપરી રાજા તરફથી ૫૫૫૫ સુધી કર્યા હોવાં જોઈએ; કારણકે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે “ કલિંગ, બંમ, મર, ગુર્જર, માત્રવ, ચેર અને ચોલ એ સર્વ દેશોના^૩ રાજ્યોને પોતાના ઉપરી રાજાને તાણે કર્યા

૧ ઈ. એ. વા. ૨ પૃ. ૩૦૦. આ શ્લોકનું મી ફ્લીટ કરેલું ભાષાંતર ખોટું છે. તેમાંના શબ્દો આ પ્રમાણે ગ્રાહ્યવાના છે:-નૃપેષુ અસાધ્યતયા હોપ્યસ-લ્લમવધાર્ણ્ય ઇતિ પરમાદિદેવનૃપતેઃ પ્રત્યુપચારં યઃ નિયુક્તઃ સુકુઃ સ્મર્યતે. ॥

૨ જ. ભા. એ. રા. એ. સો. વા. ૧૧ પૃ. ૨૪૪ ગોવસલ અને હોયસલ એક જ સ્થાન છે.

૩ એન પૃ. ૨૧૬.

હતા. ચોક્કસ જો તેની આજ્ઞા માનતો નહોતો તેની સામે વિક્રમાદિત્યને જાતે
 યુદ્ધ કરવા જવું પડ્યું, તેને દરાજ્યો અને તે નાશી ગયો. પછી તે રાજ્ય
 પાછો પોતાની રાજ્યધાનીમાં આવ્યો. વિક્રમાદિત્યે વિધ્વંસનું એક મોટું
 મંદીર બંધાવ્યું, અને તેની સામે એક તળાવ ખોદાવ્યું. અને તેની પ-
 ડોશમાં વિક્રમપુર નામનું એક ગામ વસાવ્યું. તેણે પોતાની પ્રજા ઉપર
 સારી રીતે રાજ્ય કર્યું અને પ્રજા તેના અમલમાં સુખી હતી. તેના રા-
 જ્યમાં જે નિર્ભયતા હતી તે એટલી બધી હતી કે બિલ્હણના લખવા
 પ્રમાણે “તેઓ રાત્રે પોતાના ઘરનાં બારણાં બંધ કરવાની દરકાર કરતા
 નહીં, અને તે બારીબારણાંઓમાં યજ્ઞને ચોરને બદલે ચંદ્રનાં કિરણો
 અંદર પેસતાં.” તે ગરીબ તરફ થયો ઉદાર અને છુટા હાથનો હતો
 અને દરેક પવિત્ર પર્વમાં^૧ સોળ મહાદાન આપતો. તે વિદ્યાનો ઉત્તેજક
 હતો એ વાત એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે બિલ્હણ જેવો કાસ્મિરી
 પંડિત જે આખા હિંદુસ્થાનમાં આશ્રયની શોધમાં રહ્યો હતો તેને વિ-
 શ્વાસિ એટલે મુખ્ય પંડિતની પદ્ધતિ ચઢાવ્યો હતો. હિંદુસ્થાનના
 થણા ભાગમાં અને મુખ્યત્વે કરીને મરાઠા દેશમાં કાયદા અને ધર્મની
 આબતમાં મુખ્ય આધાર તરીકે હાથના સમયમાં સ્વીકારવામાં આવી
 છે તે મિતાક્ષરનો કર્તા વિદ્યાનેશ્વર વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થઈ ગયો
 હતો અને કલ્યાણમાં રહેતો હતો. તે પ્રસ્તાવની થણી હસ્તલિખિત પ્રતોને
 અતે ત્રણ શ્લોકો આવે છે જેનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

“આ પૃથ્વી ઉપર કલ્યાણ જેવું નગર યશુ નથી, છે નહીં, તેમ
 જ યવાનું નથી; શ્રીમાન વિક્રમાર્ક જેવો રાજા જોયો અથવા સાંભળ-

૧ બિલ્હણનું વિક્રમાર્કદેવચરિત સ. ૧૭ શ્લો. ૪૩-૬૮.

૨ એન સ. ૧૭ શ્લો. ૧૫, ૨૨, ૨૬ તથા જ. ૨૯ એ. સો. વા. ૪ પૃ ૧૫.

૩ એન સ. ૧૭ શ્લોક, ૩૬-૩૭.

૪ જ. જો. એ. રો. એ. સો. વા. ૬ પૃ. ૧૩૪ માં તે વિષય ઉપર
 અપૂર્વનો નિબંધ જુઓ.

ઉપર વિષ્ણુવર્ધનની તેના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી; અને તેની સાથે ચઢાઈ.

પાંડવદેશ, ગોવા અને કોંકણના રાજાઓ આ-
વ્યા હતા. આ હયસલ રાજા વિષ્ણુવર્ધન દોષો

લેઈએ, જે બહાણનો નાનોબાઈ અને તે વંશને પ્રથમ પ્રસિદ્ધતામાં લા-
વનાર વિનયાદિત્યનો પૌત્ર ચતો હતો. કારણકે મહાકાંધી મળી આ-
વેલા, વિષ્ણુવર્ધનના પૌત્ર બહાણના એક સિવાલેખમાં વિષ્ણુવર્ધન વિશે
એમ લખવામાં આવ્યું છે, કે તેણે પોતાની રાજ્યધાની અને શેલવોલા
વચ્ચેનો સ્વર્ણો મુલક તાણે કર્યો હતો અને કૃષ્ણાનેશ્વર નદીમાં પોતાના
અશ્વોને નવરાખ્યા હતા. એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે રાજા પરમા-
દિદિવે (વિક્રમદિવે) “ સર્વ રાજાઓમાં હયસલ એકલોજ અજાન્ય^૧
છે ” એમ કહીને તેને જે માન આપ્યું હતું તે વાત તેના નોકરોએ તેને
પુનઃ પુનઃ પાઠ દેવડાવી. વિક્રમદિવે આ યત્રુઓ સામે દક્ષિણ તરફના
પ્રદેશના આચ અથવા આચળી નામના એક ખંડછીયા રાજાને મોકલ્યો.
આચ જે યુદ્ધમાં સિદ્ધ હતો અને પ્રચંડ સૂર્ય જેવો જ્વલવાયમ ન હતો
તે પોતાનો યુદ્ધનાદ કરીને હોયસલ સામે થયો અને જીત્યો, ગોવા લીધું,
યુદ્ધમાં લક્ષ્મણને નસાડ્યો, પાંડવની પાછળ ચોર્યથી પડ્યો, માત્રપ લો-
કાને સર્વ વીખેરી નાંખ્યા, અને કોંકણ લીધું.^૨ આ આચે પોતા-
ના ઉપરી રાજા તરફથી ધણાં સુખી કર્યા હોવાં જોઈએ; કારણકે એમ
લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે “ કલિંગ, જમ, મર, મુર્ખર, માલવ, ચેર
અને ચોલ એ સર્વ દેશોના^૩ રાજાઓને પોતાના ઉપરી રાજાને તાણેકર્યા

૧ ઈ. એ. વા. ૨ પૃ. ૩૦૦. આ શ્લોકનું મી ફ્લોટ કરેલું ભાષાંતર ખોટું છે.
તેમાંના શબ્દો આ પ્રમાણે ભેદવવાના છે:-નૃપેણ મસાધ્યતયા દ્રોણ્યસ-
લ્લમવધારય इति परमादिदेवनृपतेઃ પ્રત્યુપચારં ચઃ નિયુતૈઃ
મુહુઃ સ્મર્યતે. ॥

૨ જ. ભા. એ. રા. એ. સો. વા. ૧૧ પૃ. ૨૪૪ પોલસવ અને ઠોપસળ
એકજ સબ્દ છે.

૩ એન પૃ. ૨૧૯.

માથી મધ ઝરે છે તેવા શબ્દો જે લખે છે, અને જેના કરતાં વિદ્વાનોને ખીન્ન કાંઈ વધારે આશ્ચર્યોત્પાદક નથી. આગનારાના વૃન્દને તેઓની ઇચ્છાથી પણ અધિક દ્રવ્ય જે આપેછે, મુરને મારનારના રૂપનું જે ધ્યાન ધરે છે, અને શરીરની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલા ચતુષ્કોને જેણે જીવ્યાછે.”

“ રાજા વિક્રમાદિત્ય આ સમસ્ત પૃથ્વીનું સૂર્ય ચંદ્રમા અને તારાઓ દેવે ત્યાસુધી રક્ષણ કરે. રત્નકુલના ઉત્તમોત્તમ નરની કીર્તિના સમૂહરૂપ સેતુથી પર્વતરાજ સુધીના તથા માછલીઓના ઢગલાથી જે સમુદ્રના મેળ અતિ ભારથી અથડાય છે તે પશ્ચિમ સમુદ્રથી પૂર્વ સમુદ્ર સુધીના, સર્વ નમન કરતા રાજાઓના ઐશ્વર્ય રત્નોથી જેના પાદ

નહી મુખાઈની શિલાઓની આશ્વત્થિમા તથા મારી પાસેની હસ્તવિખિત પ્રતમા ચિહ્નાનનનાથ (પ્રથમામા) છે તત્ત્વ ને સ્થાને સિલા ઢાપની આશ્વત્થિમા તજ છે અને મારાવાળી પ્રતમા તત્ત્વ છે આ છેલ્લો પાઠ મેં લીધો છે પુસ્તક કર્તાએ અહીંયા વિદ્વાનેશ્વર શબ્દનો બ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ કર્યો છે અને વિદ્વાનની સાથે તત્ત્વ મુક્યુ ■ તત્ત્વ એટલે સત્ય અને તે આખા વાન્યનો અથ આલો થાય છે — ‘ સત્યના જ્ઞાનનો નાથ ’

૨ આ બાબતમા ડો બ્યુલરનો પાઠ આ પ્રમાણે છે — દાતાર્થનામતિ શયજામમર્થિસાર્થાર્થતાયા ॥ આમા અર્થતાયા નો અર્થ કાંઈ થતો નથી માટે તે “ અર્થતાયા ” ઢોડુ લેખએ આ પાઠ શિલાઓની આશ્વત્થિમા તથા મારી પ્રતમા ■ મારી પ્રતમા આખો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે — દાતાર્થનામતિશયજુપામર્થિસાર્થાર્થિના (તા) યા [ ] આની પછી વળી બીજો યા શબ્દ છે પણ તે વધારેનો છે

૩ પશ્ચિમ સમુદ્રના વિશેષણો ત્રણે પ્રતોમા દૂષિત થએલા છે શિલા ઢાપની આશ્વત્થિમા ચટ્ટુલાતિમિકુલોતુગરિગતરંગાત્ છે તેને બદલે ચટ્ટુલાતિમિકુલોતુગરિગત્તરંગાત્ ઠરડુ લેખએ અને મારી પ્રતમા પાઠને બાંધે સ્તગનૃત્યત્તરંગાત્ ઠરડુ લેખએ એ ધાતુ મેળની સાથે વપાય છે (બી. અને આરનો કોષ લેવો)

વામાં આવે નથી, અને અધિક શુ કહેતુ । પડિત વિજ્ઞાનેશ્વર સાથે કોઈની ઉપમાયર્થ શક્તી નથી આ ત્રિમૂર્તિ કલ્પ સુધી રૂપવતી પડે રચાવી રહે । ”

“ વિજ્ઞાનનાથ મુર્ધ અને ચદ્રમા રટ ત્યાસુધી જીવો-ને સમી

૧ ઉત્તરી એ લીટીનો પાઠ એ બુદ્ધિ પ્રમાણે આવે છે —

વિજ્ઞાનેશ્વરપડિતો ન મજ્જતે કિંચાન્વસ્યોપમાં । કટપસ્થ મ્યિર મસ્તુ કલ્પલાતિકાકટપ તદ્દેયત્રયમ્ ॥ ડોહર બુદ્ધિ કટપસ્થ આ શબ્દ કિંચાન્વત્ ની સાથે લે છે અને આ પ્રમાણે વર્ણુનો કરે છે — આ કલ્પમા ને બીજુ કાઈ છે તેની તુલના પડિત વિજ્ઞાનેશ્વર સાથે થઈ શકતી નથી પણ “ બીજુ કાઈ ” એ માટે કિંચાન્વત્ ને રથાને કિમ્પ્ય ન્યત્ નોંધએ વળી આમ અર્થ લીએ તો “ પડિતો ” એ શબ્દ પ્રથમામાં હોઈ તેને કિંચાપદ નથી કાઠ્યું કે મજ્જતે નો કતાં અન્યત્ શબ્દ લેવાય છે વળી તેનો અર્થ આવે પણ ન થઈ શકે કે — “ આકટપમા ને કાઈ તેની તુલના ઈત્યાદિ ” કાઠ્યું આ કલ્પમા અર્થ લાગે હજુ ત્રણે છે, અને બીજે અધ ભાગે હજુ બાકી છે અને તેમાં ને કાઈ કટપન્ત થશે પણ હજુ થયું નથી તે આ કલ્પમાનું એમ કહેવાય નહીં માટે જરાક ફેરફાર કરીએ તો ખરેખર ને પાઠ આવે તે માત્ર મુલાઈમા પ્રસિદ્ધ થયેલી સિદ્ધા જાપની આશ્વત્થિમા આપવામાં આવે છે અને તે ત્યાં કુટનોટમા આપવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે — “ કિંચાન્વત્ ત્યોપમામાકટપ ” આ પાઠમાં “ વા ” ને બદલે “ ચા ” શબ્દ નોંધએ અને એ આ વર્ષે મુલાઈ સરમર મઠે ને હસ્તાવિખિત પ્રત મિતાણસાની સવત ૧૫૩૧ અથવા સાકે ૧૪૦૨ની ખરીદ કરી છે તેમાં પણ આ પાઠ તેનો વર્ણુનો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે થાય છે

૨ કટપવતીની ઉપમા એ માટે આપી છે કે તે ત્રણે સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડે ।

૩. ડો બુદ્ધિને પાઠ આ પ્રમાણે છે — “ તત્ર વિજ્ઞાનનાથ ” અને ઉત્તરી શબ્દને સંબોધનમાં લે છે પણ અહીંયાં સંબોધન સ્વાભાવિક ગણાય

ચિતામણિ. બોધદાયક જ્ઞાન આપનામા આવ્યું છે તે પુસ્તકના પાચ ભાગ કરેલા છે પેહેલા ભાગમા જે કારણો રાજ્ય પ્રાપ્તિમા સહાયશ્રુત થાય છે તે આપવામા આવ્યા છે, બીજામા રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેરી રીતે સાચવવું તે કારણો આપ્યા છે, ત્રીજામા એક રાજ્યએ પોતાની સત્તા સુદઢ કર્યા પછી જે જે જૂદી જૂદી જાતના ભોગો રાજ્યએ ભોગવનાને યોગ્ય છે તે આપવામા આવ્યા છે, ચોથામા રમતગમતોની રીતો જેથી માનસિક પ્રસન્નતા મળે છે તે આપવામા આવી છે, અને પાચમામા રમતો તથા વિનોદક્રીડાઓ આપવામા આવી છે આ દરેક વીજ જાતની હોય છે પેહેલામા અસત્યને ત્યજવું, અન્યને પીડા કરનામાથી વિરમવું, જીતેદ્રિયત્વ, આદાર્ય, સૌજન્ય, દેવોમા શ્રદ્ધા, નિર્ધન તથા અનાયોને, મિત્રો તથા આશ્રયીઓને આહાર તથા આશ્રય આપવા, ઇલાદિ સદ્ગુણો લેવામા આવ્યા છે બીજા વિષયમા જે સાત અંગો કહેવાય છે તે, એટલે સર્વ યોગ્યતાયુક્ત રાજ્ય, રાજ્યશુદ્ધ તથા જ્યોતિર્દી સહિત મંત્રીઓ, મંથ, તથા તે સંપૂર્ણ રાખવાના સાધનો, સેના, ઇત્યાદિનું વર્ણન કરવામા આયું છે ઉપભોગોમા સુદર ગત્યગૃહ, રનાન, લેપન, મૂલ્યનાનું વસ્ત્રો, આભૂષણો ઇલાદિ આવે છે રમતોમા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ, અશ્વારોહણ, દસ્તિપાનન, મહાયુદ્ધ, કુકકુટ-યુદ્ધ, જ્ઞાનપાલન, કાવ્યો, સંગીત નૃત્ય ઇલાદિ આવે છે વિનોદનક્રીડાઓમા ઉપવનો તથા ક્ષેત્રો, અને પર્વતો તથા રેતીવાળાં સ્થાનોમાની ક્રીડાઓ, ખેલવાની રમતો, સ્ત્રીસગનો ઉપભોગ ઇલાદિ આવે છે આ વિષયોના જાળધમા વિદ્યા અથવા કથાની એવી કાંઈ પણ શાખા નથી કે જેનાં મુખ્ય તત્ત્વો કહેવામા આવ્યા ન હોય એ વિષયોમા રાજ્ય-નીતિવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, અલકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, સંગી-તવિદ્યા, મિત્રવિદ્યા, સિદ્ધવિદ્યા, ઔષધિવિદ્યા, દસ્તિ અથ્થ તથા જ્ઞાનપા-

દેદિપ્યમાન ધાર્ય છે; ”

જોકે સંસ્કૃત પુસ્તકકર્તાઓ ઘણી વાર પૂરતાં કરણો વિના પણ અતિશયોક્તિ ભરેલાં વચ્ચનો ફક્ત માનની ખાતર પણ વાપરે છે, તોપણ આ શ્લોકોની ભાષા તથા રીતિથી એમ દેખાય છે કે તે લખનાર ના મનમાં તે નગર, તેના રાજ્યકર્તા, અને તે મહાન પંડિત માટે ખરેખર ઉત્સાહપૂર્ણમાન હોવું જોઈએ; વળી તે પંડિતની ઉદારતા વિશેના લખાણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના ઉપર રાજાની પ્રીતિ હશે અને કદાચિત્ તેના રાજ્યમાં કોઈ મોટોટો હોઈ ઉપર પણ હશે. આ ઉપરથી, તેમ બ્રહ્મણે આપેલા વર્ણન ઉપરથી, તેમ વિક્રમાદિત્યના શિક્ષાલેખો જે આશરે બસો સુધી આપણને મળી આવ્યા છે, તે સર્વ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પછીના સમયના વ્યાસક્ય વંશમાં તે ગાળ મોટામાં મોટો હતો અને તેના રાજ્યમાં દેશમાં સુખ તથા આબાદી હતી, એ વાત નિઃશંક છે.

વિક્રમાદિત્ય ૨ ની પછી તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૩ શકે ૧૦૪૮ પગ-ભવ નામના સંવત્સરના વર્ષમાં ગાદીએ આવ્યો. સોમેશ્વર ૩ અથવા તેણે જૂલોકમલ નામ ધારણ કર્યું. તેણે આશરે જૂલોકમલ- ૧૧ વર્ષનું કુંડ રાજ્ય કર્યું. તેના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેણે આંધ્ર, દ્રવિડ, મગધ,

અને નેપાલના રાજાઓના મસ્તક ઉપર થોતાના પગ સુધ્યા હતા, અને તેની સર્વ વિદ્વાનો પ્રસંસા કરતા હતા. આ પ્રસંસાનો તે ખરેખર શત્રુ હતા કારણકે સોમેશ્વરે સંસ્કૃતમાં લખેલું એક પુસ્તક

સોમેશ્વરકૃત નામે માનસોદ્ધાસ અથવા અભિલપિતાર્થચિંતામણિ અભિલપિતાર્થ- વિદ્યમાન છે, જેમાં જૂઠા જૂઠા વિષયો ઉપર પણ

જગદેકમદલ. ૧૧૩૮ માં ગાદીએ આવ્યો. તેના વિશે કંઈ પણ
 તૈક્ષપ ૨. આસ વૃત્તાંતની મોંઘ નથી. તેણે બાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું
 અને તેની પછી તેનો ભાઈ તૈક્ષપ ૨, નર્મદીતૈક્ષ અથવા
 ત્રેલોક્યમલ શકે ૧૦૭૨ પ્રગોદ^૩ નામના સંવત્સરમાં ગાદીએ આવ્યો.
 આ બે રાજ્યના સમયમાં ચાલુક્ય વંશની સત્તા જલદી ઓછી થતી
 ગઈ, અને કેટલાએક ખંડણીઆ રાજ બળવાન અને ઉદ્ધત થયા.
 આ પ્રસંગનો લાભ કલચુરી જાતિનો એક ખંડણીઆ રાજા વિજયલ
 અથવા વિજયજી જે તૈક્ષપના હાથ નીચે દંડનાયક એટલે યુદ્ધસેનાપતિ
 ના પદ ઉપર હતો તેણે લીધો. તેણે પોતાના સ્વામિ રાજા તૈક્ષપનું રાજ્ય
 બળથી લઈ લેવાનો વિચાર કર્યો, અને કેટલાએક બળવાન અને
 અર્ધ-સ્વતંત્ર રાજાઓની તેમાં સહાય^૪ મેળવવાની યુક્તિ કરી. તેને
 સહાય કરવામાં એક કોલહાપુરનો મહામંડેશ્વર વિજયાક હતો અને તૈ-
 લગજીના કૈકેય વંશનો પ્રાસરાજ જેણે તૈક્ષપ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું એમ
 કહેવામાં આવ્યું છે તેણે પણ તે કામમાં^૫ ધણું કરીને મદદ કરી હતી.

કે કહત તેમાં સંવત્સરનું નામ આપ્યું છે. કેટલીક વખતે રાજ્યનું વર્ષ પણ આ-
 પ્યું છે પણ તે પણ રાજા થયો તે નક્કી કરવામાં કામ આવતું નથી. કારણ કે જય-
 સિંહે ૪૬૪૦ માં એટલે જગદેકમદલ ૨. પેહેલાં ૧૨૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે ૯૦ વર્ષનાં
 બે સંવત્સર યુગો પૂર્વે રાજ્ય કરતું શરૂ કર્યું હતું. આથી કરીને સંવત્સર વર્ષોનાં
 નામો તથા રાજ્યનાં વર્ષો પણ તે બંનેના રાજ્યનાં એકજ હોય છે.

૩ કારણ કે તેના રાજ્યનું છઠ્ઠું વર્ષ યુવ સંવત્સરનું હતું અને તે શકે ૧૦૭૭
 પહોંચ આવે છે. પ્રગોદ સંવત્સરમાં ૧૦૭૩ વર્ષ ચાલુ હતું અને ૧૦૭૨ વર્ષ પૂર્ણ
 થયાં હતાં. પાલી, સંસ્કૃત અને જુના કામના સિલાલેખોમાંનો નં. ૧૮૧ જુઓ.

૧ કોલહાપુરના ભોજ ૨ નું દાન પત્ર, ટાન્કે. જો. લી. સો. વા ૮ માં સે.
 ૧૫ લેવો.

૨ એમ કહેવાય છે કે તેણે તેવપને પકડ્યો હતો અને પોતાના ઉપર તેની લ-
 ક્ષિતિ જોઈને તેને છાડી મુક્યો હતો. તે ચાલુક્ય વંશના રાજાનો અગ્રથી હતો રૂદ્ર-
 દેવનો સિલાલેખ. જોવા ઇ. એ. વા. ૧૧ પૃ. ૧૨—૧૩ લી. ૨૭-૩૦.

લનવિદ્યા દેખાદિ આવે છે. તે રાજ્ય વિદ્વાન પુરુષ હતો તેમ દેખાય
અને તેથી કરીને જ તેને " સર્વજ્ઞશૂષ " એટલે બધું જાણનાર રા
એ પદ તેને મળ્યું હતું. માનમોહાસમાં પંચાંગ તૈય

અખિલપિતાર્થ કરવાના સંબંધમાં અમુક મહોની રિયતિની ગણ
ચિંતામણિમાં કરવામાં જે દીવસને નિર્ણયકાલ તરીકે લેવામાં આ
આપેલી છે, તે દીવસ " ચંદ્ર ૧૦૫૧ સૌમ્ય નામના સંવત્સ
તારીખ. વર્ષના ચેત્રનો પેહેલો દીવસ શુક્રવાર, બ્યારે ચાલુક્ય

વંશશૂણ્ય રાજ્ય સોમ, જે શાસ્ત્રોદ્ધી સમુદ્ધનો અગમ્ય
મળિ હતો, જેના શત્રુઓ નાશ પામ્યા હતા, તે રાજ્ય સમુદ્ધરૂપી મેખલા
વાળી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરતો હતો, માટે આ પુસ્તક તે ગણના ગા
દીએ આબ્યાને આપે વર્ષે લખાણ હતું.

મેમેશ્વર ઉર્ધ્વ ભૂલોકમલની પછી તેનો પુત્ર જગદેકમલ શકે
૧૦૬૦ કાચકુકિત નામના સંવત્સર વર્ષમાં એટલે ઇ. સ.

૧ એજ પુસ્તક પૃ. ૨૫૯ અને ૨૬૮

૨ જેમ અગત્ય રિયે સર્વ સમુદ્ધનું પાન કર્યું હતું તેવીજ રીતે આ રાજ્ય
જે સર્વ શાસ્ત્રોના તત્ત્વનું પાન કર્યું હતું.

૧ ઇકપંચાશદધિકે સહસ્રે શરદાંગતે ।

શકસ્ય સોમભૂપાલે સતિ ચાલુક્યમંડને ॥

સમુદ્રસન્નામુર્ચી શાસતિ ક્ષતધિદિપિ ।

સર્વશાસ્ત્રાર્થસર્વસ્વપાયોધિકલક્ષોદ્ગ્રયે ॥

સૌમ્યસંવત્સરે ચૈત્રમાસાદૌ શુક્રવાસરે ।

પરિશોધિતસિદ્ધાંતલઘ્યાસ્યુર્ધ્વકાશમે ॥

૨ તેના રાજ્યનું સિદ્ધાર્થી સંવત્સર બીજી વર્ષ હતું એમ જાણેલા માટે તે
પેહેલાનું કાચકુકિત ૧૦૬૦ તે પેહેલું દેવું બોધિ. તે સમયે ચાલુક્ય રાજા વર્ષ ૧૦૬૧
હતું ઇ. સ. ૬૫ ૧૪૧. જગદેકમલ આવે છે એના પછી શિષ્યાએ. ઇ.
૫૫ તે આ રાજના છે કે અપસિદ્ધ જગદેકમલના છે તે નક્કી કરવું અપા છે કારણ

મેળવવામાં વિજયી થયો અને અતીંગીરીમાં પોતે રાજ્ય ચલાવ્યું. પોતાના વસનો એક ખડ્ડીઓ રાજ નામે ઘણા અથવા બોમ્બના શૌર તથા દૃઢ સ્થામિલકિતને લીધેજ આ રાજને પોતાની સત્તા પાછી મળી. એ પોતાના રાજના શત્રુઓ સાથે ઘણી લડાઈઓ લડ્યો હતો અને એમ કહેવાય છે કે પોતાના એકજ હરિત વડેજ શત્રુના સાઠ હા-થીઓને જીત્યા હતા.^૧ શકે ૧૧૦૬ ના અત્રિગેરી આગળના એક શિલા-લેખમાં એમ લખેલું છે કે તેણે કલચુરીનો નાશ કર્યો અને ચાલુક્યો-ને પાછી ગાદી^૨ અપાવી હતી, પરંતુ થોડા સમય પછી દક્ષિણના ચા-લુકો વીર બક્ષાવની સરદારી નીચે, અને ઉત્તરના બિલ્હમ નીચે હાયા, તે બન્નેએ બોમ્બ સાથે યુદ્ધ કર્યો પણ પ્રથમ તો વીર-ચાલુક્ય વંશ-બક્ષાળ વિજયી થયો, તેણે ચાલુક્ય રાજના આ સર-દારને તામે કર્યો અને તે વશની સત્તાનો અત અ-નિર્મૂલ થયું.^૩ વીરસોમ ઉર્ફે સોમેશ્વર ૪ ની કાષ્ટ પણ ખ-બર શકે ૧૧૧૧ પછી આપણને ખીનકુલ મળતી નથી.

ચાલુક્ય વંશમાંથી નાના રાજાઓની ઘણી શાખાઓ નીકળી હોવી જોઈએ. રતનાગિરિ જી'નાના^૪ રાજપુર તાલુકામાંના તેરવણુ નામ ના એક ગામના ખોટ પાસે એક તામ્રપટ્ટનો લેખ ૩૬ સવસર શકે ૧૧૮૨ ની તારીખનો છે, તે ઉપરથી આવી એક શાખા પ્રકાશમાં આવી છે કામદેવ નામના સરદાર અથવા મહામહાશ્વરનો પ્રધાન કેશવ મ-હાજની હતો તેણે એ ધનામ આપ્યું હતું, આ સરદારના પદોમાં એક

૧ જ રો એ સો વા ૪ પૂ ૧૬ ઈ એ વા ૨, પૂ ૩૦૦ લી ૨૬.

૨ જ રો એ સો વા ૪ પૂ ૧૬

૩ ઈ એ વા ૨, પૂ ૩૦૦ લી ૨૬-૩૦,

૪ જ રો એ સો વા ૫ મા તા જ એ. જો રા. એ સો. વા ૪ પૂ.

૧૦૫માં પ્રગટ થયેલું. તથા મે. સાવ તવાડી રટેટ ગવર્નમેન્ટ રેકૉર્ડ નં ૧૦ જીએ.

તેણે પોતાના સ્વામિ તૈત્તપ રાજાને શકે ૧૦૭૬ ઝોટને ઈ. સ. ૧૧૫૭ સુધી પૂર્ણ વસ રાખ્યો, જે વર્ષમા તૈત્તપ કલ્યાણનગર છોડીને ધારવાડ જીલ્લામા આવેલા અન્નીગીરીમા નાસી ગયો અને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી આ સમયે તેનું રાજ્ય વિસ્તારમા ઘણું ધની ગયું હતું વિજ્ઞાનના નામનો એક શિનાલેખ છે, જેમા શકે ૧૦૭૪ ની તારીખ છે અને ઇશ્વર નામનો સવત્સર છે અને તે પછીના બીજા સવત્સર નામે બહુ ધાન્યને તેના રાજ્યનું બીજું વર્ષ કહેવામા આયું છે તે પછી શકે

૧૦૮૪ સુધી તેણે સર્વોપરિરાજાનું ૫૬ ધારણ કર્યું વિજ્ઞાને સર્વો નહોતું એમ દેખાય છે, પણ તે વર્ષમા તે અન્નીગીરીમા પરિ રાજ્યાવ તૈત્તપ ૨ ની સામે સેના લઈને ગયો અને પોતાને સ્વ ધારણ કરવું. તત્ત રાજા તરીકે જાહેર કર્યો તે સમયે તૈત્તપ તેથી પછી વધારે દક્ષિણમા ગયો હતો અને બનવાસીમા પછી પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી એમ પણ દેખાય છે^૧ શિના લેખમા લખેલું તેના રાજ્યનું છેલ્લામા છેલ્લું વર્ષ ૧૫ મુ છે તેનો સવત્સર પાર્થિવ નામનો છે અને શકે ૧૦૮૭^૨ પછી આવ્યું હતું

આલુમ્મ વસની સત્તામા થોડો સમય સુધી જગ પડ્યો, અને તે વસના તાબાના સર્વ પ્રદેશોનો કનજો કનચુરી વસના હાથમા થો એમ દેખાય છે પરંતુ લિંગાયત સંપ્રદાયના અભ્યુદયથી થએલો અદર અદર નો કુસંપ તથા વિજ્ઞાનનો ધાગ થયો તેથી કનચુરી વસની સત્તા ધણીજ નરમ પડી ગઈ અને આશરે શકે ૧૧૦૪ ના સોમેશ્વર. ૪. વર્ષમા તુર્મદીતૈત્તપનો પુત્ર સોમેશ્વર પોતાના વસ-પરપરામત રાજ્યનો મોટો ભાગ જળરાઈથી પાછો

૩ પી એસ તથા આ સી શિલાલેખો ન ૨૧૬ અને ૧૮૨

૧ જો એ સો પા ૪ પા ૨૬

૨ ૫

વા હૈહય વં- હૈહય^૧ જાતના લોકોને વશ કર્યા હતા. આ નામનું
રાતું મૂલ- એક કુટુંબ જેની સાથે પછીના સમયના રાષ્ટ્રકૂટ
સ્થાન. રાજાઓ લગ્ન સંબંધથી જોડાયા હતા. (એ વાત
ઉપર આવી ગઈ છે.) તેનું રાજ્ય ચેદી દેશ એટલે

જમણપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં હતું. તે હૈહય લોકોને કલચુરી અથ-
વા કલચુરી^૨ પણ કહેવામાં આવતા હતા. કલ્યાણના કલચુરીઓ પણ
આજ કુટુંબની એક શાખા હોવી જોઈએ. વિજયલના અનેક પદોમાંનું
એક “ કલંજરપુરવરાધીશ્વર ” એ હતું; તેના અર્થ “ કલંજર^૩ ના-
મના ઉત્તમ શહેરનો મહારાજ ” એમ થાય છે. “ કલંજર ” એ કિલ્લો ચેદીના
રાજ્યકર્તાઓનો હતો, અને ઘણું કરીને તે તેઓની રાજ્યધાની હતી,
જે કે ત્રીપુર એટલે હાલનું તેવુર પણ એ વંશના રાજાઓનું મુખ્ય
સ્થાન હતું એમ પ્રસિદ્ધ છે. વિજયલે પોને રાજ્ય જળરાઈ લઈ લીધું.
તે પૂર્વે પોતાને ફક્ત મહામંડલેશ્વર એટલે નાનો રાજા કહેતો હતો.
અને તેનું નામ પેહેલ વેહેલું સોમેશ્વર^૪ ૩ ની પછી ગાદીએ આવનાર
જગદેકમલના ખંડણીઆ રાજા તરીકે આવે છે. જે
કલ્યાણમાંધર્મ રીતે તેણે તૈલપ ૩ ને કલ્યાણમાંથી કાઢી મુક્યો તથા
સંબંધીબળવો. તે રાજ્યમાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવીને સર્વોપરિ રાજા
નું પદ ધીમે ધીમે તેણે ધારણ કર્યું તે વાત આગળ
આવી ગઈ છે. પણ યોડા સમય પછી એક ધર્મનો બળવો કલ્યાણમાં
થયો અને વિજયલનો વંશ તેથી નાશ પામ્યો.

૧. ઉપર પ્રકરણ ૧૦ પૃ. ૪૩ નોંધ.

૨. આ સ. ને. ઇ. નં. ૧૦ માં પ્રગટ થયેલું દાન પત્ર જુઓ,

૩. જ. બી. જી. રો. એ. રો. વા. ૯, પૃ. ૩૩૦, નં. ૫૦.

૪. વિજયલકૃત વિક્રમાંક દેવગણિત સ. ૧૮ પૃ. ૯૩ ઇર્ષ કલંજર જત્યો
હતો એવું આમાં લખેલું છે.

૧. પી. એસ. એન્ડ એ. સી. શિલાલેખમતો નં. ૧૧૬ નો લેખ.

૫૬ આ પ્રમાણેનું છે.—“ ચાલુક્ય વંશરૂપી કર્મલની કળીને વિકાસ ૫-
 માકનાર સૂર્ય. ” તેનું બીજું ૫૬—“ કલ્યાણપુરવરાવીશ્વર ” એટલે
 “ ઉત્તમ જે કલ્યાણનગર તેનો અધીશ્વર. ” આ ૫૬ બીજાં ૫૬ની પેઠે
 ફક્ત એટલું જ બતાવે છે, કે જે વંશનું એક સમયે સમૃદ્ધિથી અથવા
 મહાન ઈર્ષિથી કલ્યાણમાં રાજ્ય હતું તે વંશનો આ રાજા હતો. જે
 ગામ ઇનામમાં આપ્યું હતું તે તેરવાટક હતું અને તેજ હાથનું તેર-
 વાણુ છે, જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે કોંકણના તે ભાગનો રાજા કામ-
 દેવ દ્વારે જોઈએ. કોલ્હાપુરમાં અંબાબાઈના મંદીરમાં એક લેખ છે,
 જેમાં ચાલુક્ય વંશનો રાજા સોમદેવ જે સંગમેશ્વરમાં રાજ્ય કરતો હતો
 તેણે રત્નાગિરિથી ઇશાનમાં બાર કોસ ઉપર આવેલા એક ગામને ઇ-
 નામમાં આપ્યાની નોંધ છે. સોમદેવ તે વેદુંગી દેવનો પુત્ર હતો. અને વેદુ-
 ગિદેવનો પિતા કથુદેવ હતો. તેરવણના હાનપત્રમંત્રી કથુદેવ આ વં-
 શની આ શાખાનો પણું કરીને હતો. સંગમેશ્વર તાલુકામાં અથવા તેની
 પડોશમાં ચાલુક્ય નામનાં મરાઠા કુટુંબો નિર્ધન સ્થિતિમાં આવેલાં
 હજી પણ છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

કલચુરી વંશના રાજાઓ.

આ નામના વંશ બાબતનું પ્રથમમાં પ્રથમ લખાણ પ્રથમના ચા-
 લુક્ય વંશના મંગલેશ રાજાના સળામાં આવે છે.
 કલચુરી અથ- વિનયાદિત્યના એક લેખમાં એવી દલીલ છે કે તેણે

૧. નીચે પ્રકરણ ૧૬ જુઓ.

૨. જી. એ. એ. રી. એ. રી. ૫. ૨ પૃ. ૨૧૭ નોંધ.

હતી તેન મનાય તે મારે તેના સામી ઉભી કરેલી હોય એમ લાગે છે. બ-
સાવાને બીજી એક બહેન હતી જેનું નામ નાગલાન્બિકા હતું અને તેને
ચેનાબસાવા એટલે નાનો બસાવા નામનો એક પુત્ર હતો. તેની સાથે
મળીને બસાવાએ એક નવો મત પ્રસારવા માંડ્યો, એટલે કે શિવને પુ-
જવાની એક નવી રીત જેમાં લિંગ અને નંદી પ્રધાનપણે આવે છે. તેના
અનુયાયીઓ જલદીથી વધ્યા, અને જંગમ નામના સાધુઓ તેણે કૃપા,
રાજની ત્રીજેરીનો અપ્ત્યાર બસાવા પાસે હતો, અને તેમાંથી ધણી મો-
ટી રકમો તેણે આ જંગમોને આશ્રય આપવામાં તેમ મીજબાનીઓ આ
પવામાં ખરચી હતી. આ સાધુઓ દુરાચારી જીંદગીઓ ગાળતા હતા.
વિજ્જલને મંચન્ના નામનો બીજો પ્રધાન હતો તે બસાવાનો શત્રુ હતો,
અને પૈસા ખાઈ ગયાની તેની વાત રાજને તેણે કહી. સમય જતાં
રાજ વિજ્જલને બસાવાની સાથેની મૈત્રી પુરેપુરી ભાગી, અને તેને પકડ-
વાનો પ્રયત્ન રાજએ કર્યો. પણ તે પોતાના ધણા અનુયાયીઓ સાથે નાશી
ગયો, જે ઉપરથી તેની પાછળ કેટલાએક માણસો રા-
બસાવાનો જાળ્યો મોકલ્યા. આ લોકોને બસાવાએ સેહેલાઈથી વિ-
બળવો. બેરી નાંખ્યા, અને ધણી રાજ વિજ્જલ જાતે તેની
સામે ગયો. પણ ધણા અનુયાયીઓ બસાવાને મળી
ગયા અને રાજની હાર થઈ અને પોતાના પ્રધાનને તાબે થવું પડ્યું.
બસાવાને કૃપાણુમાં પાછો આવવા દીધો અને તેની જગ્યાએ પાછો મુ-
કરર કરવામાં આવ્યો, તો પણ તે બંને વચ્ચે પૂર્ણ
રાજને મારી અનુરાગ તો થવાની સકયતાજ નહોતી, અને થોડા
નાંખવાની સુ- સમય ધણી તે નવા મતના સ્થાપનારે તે રાજને મા

૧. તેજ પુસ્તકનાં પૃ. ૭૮ અને ૮૯.

૨. જ રો. એ. સો. વા. ૧, ૫ ૨૧. જ બો એ રો. એ સો.
વા. ૮, ૫ ૮૯.

તે બળનાનો અમણી બસાવા નામનો એક સખસ હતો. બસાના પુરાણ નામના કાનડી બાપામા લખેલા પુસ્તકમાં તેનું તેનો અમણી. વૃત્તાંત આપેલું છે. પણ તેમા ધણી આશ્ચર્યકારક વાતો છે અને તેણે કરેલા આશ્ચર્યકારક ચમત્કારોનું વર્ણન છે. તો પણ મુખ્ય બનાવો ઐતિહાસિક છે, એમ વિશ્વાસ રાખી શકાય. તેથી ઉપર એક જોને લખેલું વિજયલરાયચરિત નામનું બીજું પુસ્તક છે, જેમા તેની સામેની બાલુના વૃત્તાંતો આપેલા છે, કારણકે નિગાયતોની લગાઇ તો પણ કરીને જોનો સામેજ હતી કારણકે તેઓ તેમના શત્રુઓ હતા.

કલાદગી જીવ્યામા આવેલા બાગેવાડીના રહેનાર માદીરાજ નામના એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર બસાવા હતો વિજયવનો મુખ્ય બસાવા. પ્રધાન બલદેવ તેનો મામો થતો હતો, અને પોતાની પુત્રી તેને પરણાવીઈ હતી બલદેવના મરણ પછી ગળએ બસાવાને તેનો નજીકનો સગો દાવાથી મુખ્ય પ્રધાન નીન્યો. જૈન કોમનું એમ કહેતું છે કે બસાવાને પદાવતી નામની એક કુંદર બેઢેન હતી તેના ઉપર રાજા મોહિત થયો અને તેને તે પરણ્યો કે રાખ લરીકે રાખીઈ હતી અને આટના જ કારણથી બસાવાને તે પદવીએ ચઢાવ્યો હતો અને રાજ્યનો વગરાળો માણસ તે બન્યો હતો. આની વાત છે કે રાજાએ પોતાની નાની બેન નામે નીનલોચનાને બસાવાને પરણાવી હતી આ વાત બસાના સબધીની જે વાત તેના માનને હાનિકારક

૨. બસાવા પુરાણ જ ભા. ભે. રા. એ. સો. વા. ૮ પૃ. ૧૭

૧. તેજ પુસ્તકનું પૃ. ૬૯

૨. તેજ પુસ્તકનું પૃ. ૬૭ સર. વી. ઇશીયદનો નિબંધ, જ. રા. એ. સો.

૧૧, ૪ પૃ. ૨૦

૩. જ. ભા. ભે. રા. એ. સો. વા. ૮ પૃ. ૭૦

જેનોએ આપેલી હકીકત જૂદી છે. શિશીદાર રાજ બોજ. ૨. ને
 તાબે કરવાને વિજ્ઞાન ચર્ચા લઈને કાઠદાપુર ગયો
 જેનોની હકીકત હતો. ત્યાંથી પોતાની રાજ્યધાનીમા પાછા આવતા
 . બીમા નદીના તરે એક અમુક સ્થાને તેણે છાવણી
 નાખી હતી ત્યાં પોતાના તથુમા વિશ્રામ લેતો હતો તેવામા એર
 મેજેલું એક ફળ લઈને એક જગમને જૈનના વેશમા બસાનાએ રાજ
 પામે મોકલ્યો. વિજ્ઞાન જે પોતે જૈન હતો એમ કહેવાય છે તેણે તે દે.
 ખીતા જૈન સાધુના હાથમાથી તે ફળ વગરશંકાએ લીધું, અને જેવું
 તેણે સુધું કે તુરતજ તે બેભાન થયો તેનો પુત્ર ઇન્દ્રમાદીવિજ્ઞાન અને
 ખીલ્લો ત્યાં ઉતાવળથી આવ્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયું.
 તે પળ વિજ્ઞાનને યોડો સમય જરા ભાન આવ્યું, અને આ એરવાળું ફળ
 મોકલનાર કોણ છે તે જાણીને, બસાવાને મારી નાખવાની પોતાના પુત્રને
 આજ્ઞા કરી. ઇન્દ્રમાદીવિજ્ઞાનને એવો દુઃખ કર્યો કે બસાવાને કદ કરવો
 અને સર્વ જગમોને જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં મારી નાખવા. આ સા-
 ભળીને બસાવા નાસી ગયો, અને તેની પાછળ માણસો મોકલ્યા હતા
 તેથી તે મલબાર કિનારા ઉપર ગયો અને ઉલ્લસી નામના સ્થાનમા
 આશ્રય લીધો. એ ગામ ઉપર સખ્ત ઘેરો ધાવ્યો અને બસાવાએ નિરા-
 શામા એક કુવામા પડતું મુક્યું અને મરી ગયો અને તેની સ્ત્રી નીવાન્મા-
 એ એર પીને પોતાને અત આણ્યો. જ્યારે વિજ્ઞાનનો પુત્ર શાત થયો,
 ત્યારે એન્નાબસાવાએ પોતાના કાકાની સર્વ મીલકત
 એન્ના બસાવાનું તેને આપી અને તે રાજનો પ્રીતિપાત્ર થયો. તે
 આગેવાનપણું હવે લીગાયતોનો એકલોજ આગેવાન થયો. પણ તે

૧ વીહસનની મેકેનઝી હસ્ત લખિત પ્રતો પૃ. ૩૨૦

૨ ન. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૨૨.

૩ વીહસનના મેકેનઝી હસ્ત લખિત પ્રતો પૃ. ૩૨૦

કિત બસાવા રી નાંખવાની સુકિત સ્ત્રી. આ કૃત્ય કરવાને જે તુર-
 રથે છે. તનું કારણ બન્યું તે અને જે રીતે તે કૃત્ય કરવામાં
 આવ્યું તેનું વર્ણન બસાવાપુરાણમાં આ પ્રમાણે
 આપવામાં આવ્યું છે.

કલ્યાણમાં હાલેયગ અને મધુવેય્ય નામના બે પવિત્ર વિંગાયતો
 હતા; આ બંને તેમના ગુરુ બસાવાના સુરત અનુયા-
 બસાવાપુરા- ચીઓ હતા. તેમના શત્રુઓએ મુકેલાં નિંદાપુકત ક-
 જમાં લખ્યા વણે સાંભળીને રાજા વિજયલે તેઓની આંખો ફોડી
 પ્રમાણે તે બંના નાંખાવી. આ પવિત્ર માણસો ઉપર આવેા નિર્દય જૂ-
 વનો વૃત્તાંત. લમ ગુજરાવાથી બસાવાના સર્વ શિષ્યો ધણાજ ક્રોધા-
 યમાન થયા અને તેમના ગુરૂના પદમાં એકલા મળ્યા.
 બસાવાએ જગદ્દેવને તે રાજાને મારી નાંખવાનો હુકમ કર્યો, કલ્યાણ-
 નગરને શાપ આપ્યો અને ને છોડીને માથેા ગયો. જગદ્દેવે યોડા સમય
 આનાકાની કરી પરંતુ તેની માતાએ તેને ઉરકર્યો, અને મસ્તક તથા
 બેમય નામના બે સોબતીઓને લઈને સીધેજ રાજાના મહેલમાં ગયો.
 અને દરબારીઓ, મંત્રીઓ, અને સાહબદાઓના રાજા વચ્ચે યઈને ધુ-
 સીને તેઓએ પોતાની કટારો કાઢી અને રાજાને મારી નાંખ્યો. ત્યાંથી
 તેઓ શહેરના મેહેલ્લાઓમાં ગયા અને પોતાનાં હાથીવારો ફેરવોને વ્ધા-
 કૃત્ય કરવાનું કારણ જાહેર કર્યું. પછી શહેરમાં ફાટકુટ થઈ, માણસો
 માણસો સાથે, યોડાઓ યોડાઓ સાથે અને હાથીઓ હાથીઓ સાથે લ-
 ક્યા. વિજયલે તો વશ નિર્મૂલ થયો, કલ્યાણ ખંડીયેરનો ઠગલો થઈ ગયું
 અને બસાવાએ દીધેલો શ્રાપ ખરો પડ્યો. કૃષ્ણાનદી સાંચે મહાપ્રમા-
 ના સંગમ ઉપર આવેલા સંગમેશ્વર નામના પોતાના ઇષ્ટના મંદીરમાં
 બસાવા ઉતાવળથી ગયો અને ત્યાં સ્તુતિ કરતો કરતો દેવે તેને પોતાના
 શરીરમાં બેસી લીધો.^૧

૧. જ. બા. બે. રા. એ. સો. વા. ૮૫. ૮૬; વીલ્હનનાં મેકેનઝી, હસ્ત લિ-
 ખત પુસ્તકો પૃ ૩૦૬—૩૧૦.

રાજ્યનાં ત્રીજા વર્ષ તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે. આ શક્ય છે. અને સુ-
બૃત (શકે ૧૧૦૪) ને આઠમું વર્ષ ગણવામાં આવ્યું છે. આશરે
શકે ૧૧૦૪ માં ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વરે કલચુરી
કલચુરી વંશનો રાજા પાસેથી પોતાના વંશપરંપરાના રાજ્યના
નાશ. કેટલાએક મુલકો પાછા મેળવ્યા, અને બાકીના પ્ર-
દેશો ઉત્તરના યાદવો એ જીતી લીધેલા હોવા ભેદથી,
એટલે આ સમયમાં કલચુરી વંશ નષ્ટ થયો.

પાછળના સમયના ચાલુક્ય વંશના તથા કલચુરી વંશના સમયમાં
(એટલે શકે ૮૯૫ થી ૧૧૧૦ સુધી અથવા ઇ. સ.
પાછળના ચાલુ-૯૭૩ થી ૧૧૮૮ સુધી) દેશની ધાર્મિક અને સામા-
જિક વંશના સ્થિતિના સંબંધમાં જૂની સ્થિતિ તાદન પુરેપુરી
મયમાં લોકોની નાશ પામી તથા નવી સ્થિતિ સર્જ થઈ હતી એમ
ધાર્મિક તથા કલ્પી શકાય. પ્રથમ તો આ સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં
સામાજિક સ્થિતિ. છેલ્લાં ચિન્હો જેને આપણે ગણીએ તે થયાં. ત્રિભુવન-
મહા અથવા અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ ના રાજ્યમાં સંવ-
બૌદ્ધ ધર્મ. ત્સર વર્ષ સુવા અને તેના સંવતના ૧૬ મા વર્ષમાં
(એટલે શકે ૧૦૧૭ માં) વૈશ્ય જાતિના સોળ વ્યાપા-
રીઓએ ધર્મવોળજ એટલે ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા હાલના દમ્બાસ
નામના સ્થાનમાં બૌદ્ધવિહાર અથવા મઠ અને મંદીર બંધાવ્યું, અને
તેના તથા લોકીયુન્ડી એટલે હાલના લક્ષ્મીનરીમાંના ખીજા વિહારના
નિભાવ માટે એક ખેતર તથા સ્વેચ્છાથી આપવાના કરથી ઉત્પન્ન કરેલી
ચેસાની એક અમુક રકમ આપી હતી. શકે ૧૦૩૨ માં કોલ્હાપુરના

પૂર્વે પણ જસાવા કરતાં તેની પદ્ધિ ચઢીવાતી હતી. તે સંપ્રદાયનો ધાર્મિક ભાગ તેના એકલાના જ અધ્યક્ષપણા નીચે હતો, અને તે સંપ્રદાયના મતને તેણે જ રૂપ આપ્યું હતું. જસાવાને વીરસૈવ ધર્મના મતો શિખવવાને માટે પ્રથમ એટલે પવિત્ર મંત્ર ઝૂંએ તેનામાં અવતાર લીધો હતો; અને એનાજસાવાપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તો એજાજસાવા શિવ હતો; જસાવા વૃષભ (એટલે શિવનો નંદી અગર પેઢીયો) હતો; બિજ્જલ દ્વારપાલ હતો; કલ્યાણનગર કૈલાસ હતું, અને શિવના બકતો (એટલે લિંગાપનો) શિવના ગણુ હતા.

બિજ્જલનું મરણુ સાકે ૧૦૮૯ (આણુ વર્ષ ૧૦૬૦) માં એટલે ઇ. સ. ૧૧૬૭ માં થયું તેના પછી તેનો પુત્ર ગાદી-સોબી રૂપ, એ આળ્યો, જેનું નામ શિક્ષાલેખોમાં સોબીદેવ અથવા સોમેશ્વર છે. તેણે સાકે ૧૧૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને સંક્રમ. તેની પછી તેનો ભાઈ સંક્રમ ખાલિએ આળ્યો. આ રાજના શિક્ષાલેખો શુભકૃત નામના સંવત્સર વર્ષ સુધી આવે છે. બાળગામના એક શિક્ષાલેખમાં વિકારિ નામનું સંવત્સર વર્ષ (સાકે ૧૧૦૧) તેના રાજ્યનું ત્રીજું વર્ષ હતું એમ કહેવામાં આળ્યું છે, અને તેજ સ્થાનના બિજ્જ શિક્ષાલેખમાં એજ વર્ષ પાંચમું હતું તેમજ લખેલું છે. અન્ય શિક્ષાલેખોમાં બે નામે એટલે સંક્રમ અને આહવમલ છે તથા બે સંવત્સર વર્ષો નામે શાવરી (સાકે ૧૧૦૨) અને પ્લવ (સાકે ૧૧૦૩) તેના અથવા તેઓના

૧ એજ પૃ ૩૧૧.

૩ જ. બો. એ. સો. એ. સો. વા. ૮ પૃ. ૧૨૭.

૪ પી. એસ. અને એ. સી. શિક્ષાલેખ નં. ૧૮૭.

૫ પી. એસ. અને એ. સી. શિક્ષાલેખો નં. ૧૮૬.

જે આ સમયના પ્રથમના ભાગનો છે, તેણે આ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખેલું હોયું જોઈએ, કારણકે વિજ્ઞાનેશ્વર પોતાના પુસ્તકમાં તેને ધારે-શ્વરને નામે ઝાળખાવેલો છે. તેની પછી વિજ્ઞાનેશ્વર થયો જે, આપણે ઉપર જોયું છે તે પ્રમાણે, કલ્યાણમાં વિક્રમાદિત્ય ૨ ના રાજ્યમાં થઈ ગયો. યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપરની ખીજી ટીકા કરનાર અપસર્ક જે પોતાના પુસ્તકને “ યાગવલ્ક્ય કૃત ધર્મ શાસ્ત્ર ઉપરનો નિબંધ ” એવું નામ આપે છે, તે ઉત્તર કોકણના સિલિહાર વંશનો રાજા હતો, અને તે શાકે ૧૧૦૯ (એટલે ઇ. સ. ૧૧૮૭) માં પરાભવ^૧ નામના સંવત્સર વર્ષમાં રાજ્ય ગાદી ઉપર હતો. અથવા તેજ નામનો અગાઉના સમયમાં થઈ ગયેલો રાજા તે હોય, તો તે ૫૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. આ રીત તે પછીના એટલે તેરમા સતકમાં હેમાદ્રિએ ચાલુ રાખી અને ચૌદમા સતકમાં આપણે ચાલુ રાખી.

શાકે ૯૪૬ ના જયસિંહના મીરજના દાતપત્રમાં આપ્યા પ્રમાણે વિજયાદિત્ય અને તૈલપ વમ્બેની ચાલુક્ય વંશની વંશાવલિ.

વિજયાદિત્ય.

વિક્રમાદિત્ય-૨.

કીર્તિવર્મા-૨.

ખીજો પુત્ર.

કીર્તિવર્મા.

શિલિદ્વાર રાત્રીએ એક મોહિતું તળાવ, બધાંયું અને તેના તટ ઉપર શિવ અને અર્ધતની જોડે શુદ્ધી મૂર્તિ પધરાયી અને તેઓના નિભાવ માટે જમીન ^૧ બદલી આપી. જૈનધર્મ જે એક સ. જૈનધર્મ. મયે જયવાળો ધર્મ હતો તે આ સમયમાં તેમ ગણાતો બધે પડ્યો અને તે વંશના અંતના સમયમાં લિંગા-યત સંપ્રદાયના ઉદ્ભવથી તેના ઉપર સારો અંકુશ મુકાયો. આ નવો સંપ્રદાય બાપારી વર્ગોમાં ઘણોજ વિસ્તાર પામ્યો, જે લોકો અગાઉ જૈનધર્મના મુખ્ય આશ્રયદાતા હતા. દેશના કેટલાંએક ભાગમાં એવી દંત-કથા માલે છે કે હાલ વિષ્ણુના મંદિરોનાં કેટલાંએકમાં એક સમયે જૈન મૂર્તિઓ હતી તે પાછળથી તેમથી કાઢી નાખી તેને રથાને બ્રાહ્મણ ધર્મની મૂર્તિઓ મુકવામાં આવી હતી આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે જૈન ધર્મના ઉપરની લાગણી બદલાઈ ગઈ હતી જેની શરૂઆત આ સમયમાં થયેલી ગણવી જોઈએ.

પુરાણમાના દેવોની પૂજા બહુ વધી, અને આ સમયમાં બ્રાહ્મણો-એ તથા તેમના આશ્રિતોએ હીવાની તથા ધાર્મિક ધૌરાણિક ધર્મ. કાવદાને એક શાસ્ત્ર રૂપે કરવા તરફ અથવા સામાન્ય હીવાની તથા ધા-ભાષામાં કહીએ તો તેને એક પુસ્તક રૂપે નિશ્ચિત મૂર્તિ કાવદાનું એક કરવા તરફ પહેલીજ વખતે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. તે પુસ્તક રૂપે મુકરર વિષયના લેખો અથવા વચનો ઘણી રચિતિઓ અને પુરા-થણું. લોખા છુટા છુટા પડેલા હતાં, અને ઘણીવાર દેખીતો ફેર પણ તેમાં હતો અને કાવદે સંકા પુર્ણ હતો. નિબ મો જેમાંના હાલ ઘણા વિષયો છે તે તે સમયમાં લખાવા માંડ્યા, પરંતુ જે ૩૫ તેને પ્રથમ આપવામાં આંધ્રુ તથા હળુ પણ જે ૩૫ સ્વીકૃત થ. એકું છે તે ૩૫ રચિતિઓ ઉપરની ટીકાનું છે. પારાનગરીનો રાત્રી ભોજ

(શાકે ૯૪૦-૯૬૨

ઈ.સ.૧૦૧૮-

૧૦૪૦)

(૫) સોમેશ્વર. ૧.

આહવામણ અથવા

ત્રેલોક્યમણ, ૧.

(શાકે ૯૬૨-૯૯૧

ઈ.સ.૧૦૪૦-

૧૦૬૬)

(૧) સોમેશ્વર. ૨.

ભુવનૈકમણ

(શાકે ૯૯૧-૯૯૮

ઈ.સ.૧૦૬૬-૧૦૭૬)

(૭) વિક્રમાદિત્ય ૨.

ત્રિભુવનમણ

(શાકે ૯૯૮ ૧૦૪૮

ઈ.સ.૧૦૭૬-૧૧૨૬)

(૮) સોમેશ્વર. ૩ બૃલોકમણ

(શાકે ૧૦૪૮-૧૦૬૦-ઈ.સ.

૧૧૨૬-૧૧૩૮)

(૯) જગદિકમણ. ૨.

(શાકે ૧૦૬૦-૧૦૭૨

ઈ.સ.૧૧૩૮-૧૧૫૦)

(૧૦) તૈલપ ૨.

ભુર્મદીનેશ

ત્રેલોક્યમણ ૨

(શકે ૧૦૭૨-૧૦૮૭

ઈ.સ.૧૧૫૦-૧૧૬૫)

(૧૧) સોમેશ્વર ૪.

(શાકે ૧૧૦૪-૧૧૧૧

ઈ.સ. ૧૧૮૨-૧૧૮૬)

|
 તૈલપ.
 |
 વિક્રમાદિત્ય.
 |
 અપ્પન
 |
 (જે કૃષ્ણની પુત્રીને
 પરણ્યા)
 |
 વિક્રમાદિત્ય
 (જે ચેદીના રાજા
 લક્ષ્મણની પુત્રી
 બોમયાદેવીને પરણ્યા)
 |
 તૈલપ.

પાછળના સમયના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની વંશાવલિ.

(૧) તૈલપ. ૧. (શાકે ૮૬૫-૯૧૯
 ઈ. સ. ૯૭૩-૯૯૭)
 |
 (૨) સલામય   દશવર્મા
 ધરીવી ભુજંગ. |
 (શાકે ૯૧૯-૯૩૦ |
 ઈ. સ. ૯૯૭-૧૦૦૮)   (૩) વિક્રમાદિત્ય   (૪) જયસિંહ
 (-શાકે ૯૩૦-૯૪૦   અથવા
 ઈ. સ. ૧૦૦૮-૧૦૧૮)   જગદેકમહા. ૧.

વવંશ ” એવું નામ આપ્યું હતું. પણ હાલ જે વૃત્તાત હું પ્રગટ કર્યું તે તેમને માહીત નહોતો તેથી તેમ કરવામા તે વ્યાજબી હતા. પરંતુ એ વાત હાલ પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ છે કે તે દાનપત્રમા લખેલા રાજ્યો દેવગિરિના યાદવોના પૂર્વજો હતા. તે વંશના નીચે આપેલા અસંખ્યના ઇતિહાસનો આધાર પ્રત્યક્ષ રૂપે આપેલા વૃત્તાત ઉપર તથા સદરહુ મી.

૧ બીખ્લીઓથીકા ઈન્ડીકામાની પ્રત્યક્ષ રૂપે આવૃત્તિમા આ પછી મૂલ્યવાન અને ઉપયોગી બે ને પ્રશસ્તિઓમાથી એકે નથી. માટે મારે હસ્તલિખિત પ્રતોમાં જોઈ પડ્યું છે. ટેકન કોલેજની લાયબ્રેરીમા ચુકેલા સરકારી સમઢમા ફક્ત એક જ હસ્ત વિખિત પ્રત છે, અને આ પ્રત સને ૧૮૮૧—૮૨ માં સમઢ (એ) નં ૨૩૪ ની છે. આ સમઢ મેં ક્યો હતો તેમા લી/લમના રાજ્યથી રાજ યતી હુકી પ્રશસ્તિ છે. વળી પૂનાની જુની જ રૂઢ કોલેજના સમઢમા એક બીજી પ્રત છે, તેમા લાખી પ્રશસ્તિ છે કમનસીબે તેમાથી ત્રીજી અને ચોથી પૃષ્ઠ ‘ખોવાયું’ છે અને બીજી પાનું સેક્રેટરીયટ ર. ના પછી ગાદીએ આવનાર પરમહેવ આગળ અટકે છે, અને પાચમું પાનું હેમાદ્રિ અને તેના પુસ્તકો સંબંધી પ્રસ્તાવનાના ફેલાએક છેલ્લા શ્લોકોથી રાજ યાય છે માટે પછેા કીમતી ભાગ પાના ૩ અને ૪ માં હતો. પણ તે તો ખોવાઈ ગયો છે અને હાલ લાગે તેમ નથી માટે પૂના રોહરમા ખાનગી સમઢમાથી પ્રતો મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, અને ખાસ બીવાલેના પુસ્તકસમઢમાથી એક પ્રત મળી. તેમા ફક્ત હુકી પ્રશસ્તિ છે. મારા વિદ્વાન મિત્ર ગજાધર રાજી દાતારે બીજી પ્રત મેળવી તેમા હુકી અને લાખી એ બે ને પ્રશસ્તિઓ ‘એકઠી કરી દીધી છે રાજઆતમા હુકી પ્રશસ્તિના પહેલા સત્તર શ્લોકો છે અને તે પછી લાખી પ્રશસ્તિ રાજ યાય છે, અને તે પુરી થયા પછી પાછી હુકી પ્રશસ્તિના બાકીના શ્લોકો આવે છે જે ચાર હસ્તલિખિત પ્રતો મારી પાસે છે તેમાથી આજ એક પ્રતમા આખી લાખી પ્રશસ્તિ લખેલી છે, અને શિલાલેખોમાથી જાણવામા આવેલા તે વંશના પાંદળના રાજ્યોના વૃત્તાત જે તેમાથી મળી આવે છે તે નહુ અને ઘણું કીમતી છે પણ તે પ્રત બહુ જૂન બરેલી છે માટે મેં પ્રતો માટે નાસીકમા તથા કોલ્હાપુર અને અમદાવાદમા તપાસ કરાવી પણ ત્યાંથી કંઈ પણ જાણી નહીં. આ બે ને પ્રશસ્તિઓ પરિચિષ્ટ (સી) માં મેં આપી છે

પ્રકરણ ૧૪ મું.

દેવગિરિના યાદવો.

તે વંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.

આ વંશના પાછળના સમયમાં ચએલા એક રાજા નામે મહાદેવના પ્રધાન હેમાદ્રિએ રચેલા અથવા તેણે રચેલા કહેવાતા આધારો. પ્રત્યંક નામના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં યાદવોની વં-
શાવલિ આપેલી છે. તે પછી તે ગ્રંથની કેટલીએક પ્ર-
તોમાં તે છે નહીં, અને અન્ય પ્રતોમાં તે વંશાવલિ બિશ્વમથી થઈ
ચાય છે; કારણકે તે રાજાએ સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરી અને તે વંશને
ઉત્કૃષ્ટ રીતિએ ચલાવ્યો. અન્ય પ્રતોમાં તે વંશનો વૃત્તાંત મૂલ આરંભથી
જ છે. અને દુગ્ધ સમુદ્રમાંથી મંથન કરતાં ઉત્પન્ન થએલા ચંદ્રને મૂળ
પુરૂષ તરીકે લખવામાં આવ્યો છે. ચંદ્રમાની પછી તે વંશાવલિમાં પુ-
રણમાંના અથવા દંતકથાના સર્વ પૂર્વજોનાં નામ વચમાં આવે છે
અને છેવટે મહાદેવ આવે છે. પરંતુ તે સર્વ વૃત્તાંત ઉપરથીજ નિશ્ચિત
કરવું અશક નથી કે દંતકથાનો કયાં આગળ અંત આવે છે અને ઇ-
તિહાસનો કયાં આગળ આરંભ થાય છે. વળી બીશ્વમની પૂર્વે જે ઐતિ-
હાસિક પુરૂષો થઈ ગયા તેઓનાં નામો પડિત ભગવાનલાલ પંદ્રજીએ
ભાષાંતર કરેલા તામ્રપટ્ટના દાનપત્ર^૧ સાથે મળતાં આવે છે. પોતાની
પાસેના દાનપત્રમાં લખેલો યાદવવંશ દેવગિરિના યાદવવંશ કરતાં જૂદો
હોતો તેમ એમનું માનવું હતું અને તે વંશને તેમણે “ એક નવો યાદ-

સેઉણ્ણદેશ દંડકારવંચની^૧ સીમા ઉપર આવેલો છે. સેઉણ્ણચંદ્રની પછી તેનો
 પુત્ર પાદીયપ્પા^૨ રાજ થયો. અને તેની પછી તેનો પુત્ર
 સેઉણ્ણચંદ્ર
 પછીના
 રાજાઓ,
 શીલ્લમ થયો. શીલ્લમની પછી, તેનો પુત્ર દાનપત્ર પ્ર-
 માણે શ્રીગજ અને બીજા આધાર પ્રમાણે રાજગી ગા-
 દીએ આવ્યો, અને તેની પછી વડીલ અથવા વાહુગી
 ગાદીએ^૩ આવ્યો જે તેના પહેલાંના રાજાનો ધણુ કરીને
 બાઈ હતો, પછી પાદીયસ^૪ થયો જે વ્રતખંડમાં લખ્યા પ્રમાણે વાહુ-
 ગીનો પુત્ર હતો. દાનપત્રમાં આનું નામ નથી.

દાદીયસની પછી તેનો પુત્ર પશ્ચિલ્લમ ગાદીએ આવ્યો. દાનપત્રમાં

૧ પરિશિષ્ટ (સી) ૨ મા શ્લોક ૧૬ માં જુઓ.

૨ હસ્ત લિખિત પ્રતમાં “પાદીયસ” નામ આવેલું છે. પરિશિષ્ટ (સી)

૧ શ્લો. ૨૩.

૩ જિજ્ઞાસુઓ. પટિત ભગવાનવાણ ઈદ્રજ ચાલવાના દાનપત્રમાં આવતા
 “અર્ચાક્ તસ્ય” (નીચેની નોંધ જુઓ) નો અર્થ તેના પેહેલાં એવો
 કરે છે અને શ્રી રાજ પેહેલાં વડીલને મુખીને એવું અનુમાન કરે છે કે તે બીલ્લમ.
 નો પુત્ર હતો. અને તેના કાલ શ્રીરાજે તેને પદભ્રમ કર્યો અને ગાદી પોતે પચા-
 ની પડેલા. (ઈ એ વા. ૧૨૫. ૧૨૫ અ અને ૧૨૮ બ) પણ “અર્ચાક્ તસ્ય”
 નો અર્થ તેના પેહેલાં એવો કદી પણ થાય નહીં પણ ‘તેના પછી’ એવો થવો
 જોઈએ. મટિ કરેલા અનુમાનો ખાવા વગરના છે “તેના પેહેલાં અમુક નામનો
 રાજ થયો” એવા સંપ્રદાયી કોઈ પણ દાન પત્રમાં એક અમુક તેના પછી થયેલા
 રાજાના સંજ્ઞા ધરા તેના પેહેલાં થયેલા રાજાનું વર્ણન આવેલું છે કદીનેય નથી. પરિ-
 શિષ્ટ સી ૧ના શ્લોક ૨૮ની બીજી લીટીમાં યજ્ઞનિષ્ઠ સંજ્ઞા આવે છે તેથી એમ
 દેખાય છે કે રાજગી તે બીલ્લમ ૧ નો પુત્ર હતો.

૪ પરિશિષ્ટ સી. ૧ શ્લોક ૨૪. જે દાનપત્રમાં તેનું નામ હોત, તો તે પછું
 કરીને દાદીયપ્પા કહેવામાં આવ્યું હોત

૫. પટિત ભગવાનવાણ આ રાજાનું નામ મુખી રે છે, જે કે તેમના દાન-

પંડિતે પ્રગટ કરેલા ઘનપત્ર ઉપર રાખવામાં આવ્યો છે. ઘનપત્રમાં તે તે વંશાવધિ ફક્ત સેઉણચંદ્ર ૨. સુધી આવે છે. આ રાજા શાકે ૯૯૧ એટલે ઈ. સ. ૧૦૬૯ માં ગાદી ઉપર હતો. અને વચમાંના દેટલાએક રાજાઓનાં નામો તે ઘનપત્રમાં નથી.

યાદવવંશનો મુઆહુ રાજા આર્વભૌમ રાજા હતો. તેને ચાર પુત્રો હતા જેઓને તેણે પોતાના રાજ્ય નીચેની સ્થળો તે વંશનો સ્થા પૃથ્વી વહેંચી આપી. ખીજો પુત્ર દહાપ્રહાર દક્ષિણમાં પનારદહપ્રહાર. એટલે દખણનો રાજા થયો. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ તો યાદવો મથુરાના રાજા હતા. પછી શ્રી કૃષ્ણના સમયથી તેઓ દ્વારામતી અથવા દ્વારકાના રાજા થયા, અને મુ. બાહુના પુત્ર દહપ્રહારના સમયથી દક્ષિણના રાજ્યકર્તા થયા. વતખંડમાં લખ્યા પ્રમાણે તેઓની રાજ્યધાની શ્રીનગરમાં હતી, અને ઘનપત્રમાંથી એમ દેખાય છે કે અંદ્રાલિપુર નામના શહેરમાં હતી. આ શહેર નાસીક જિલ્લામાં આવેલું હાલનું આમડાર હોય. તેને સેઉણચંદ્ર નામનો પુત્ર હતો. તે ગાદીએ તેની પછી આવ્યો. તે દેશ ઉપર તે રાજ્ય સેઉણચંદ્ર ૧ કરતો હતો તે ઉપરથીયે તેનું નામ સેઉણ દેશ પડ્યું, અને સેઉણપુર નામનું નગર પણ તેણે વસાવ્યું હતું એમ દેખાય છે. નાસીકથી દેવગિરિ એટલે હાલના દોલતા. બાદ સુધીના વિસ્તારવાળા દેશનું નામ સેઉણદેશ સેઉણદેશ. હતું, કારણકે પાછળના ભાગમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે દેવગિરિ સેઉણદેશમાં આવેલું છે અને

૧ વળી તેને તે હસ્ત લિખિત પ્રવમાં “ દહ પ્રહારી ” પણ કહેવામાં આવ્યો છે. શ્લોક. ૨૦ પરિશિષ્ટ સી. ૧ એકું

૨ પરિશિષ્ટ સી. ૧ માં શ્લોક. ૨૨ એવો.

લકીયળ્લા તેની માના તરફથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી અને પોતાના પુત્ર-
હારા “ યદુવંશની” ઉદ્ધારક ” યદ. આ રીતે તે ત્રણ રાજ્યકર્તા

૧ અદીયાં વળી સનપત્રમાં એક બુલ છે જેનો ખુલાસો પડિત ભગવાન-
લાલ કરી શક્યા નથી તેથી વળી બીજા પોંચાણો થયા છે. અને તે બુલ ઉપરથી
તે એવાં અનુમાનો કરે છે કે જે અનુમાનો પણ અયોગ્ય છે (પૃ. ૧૨૫ અ
ર્થ, એ વા. ૧૧) તે સ્થોક નીચે પ્રમાણે છે —

માર્ગો યસ્ય ચ સંસ્થરાજતનયા શ્રીલસ્થિયવ્વાહ્યા
ધર્મત્યાગાધિવંકસુદ્ધિસગુણા રાષ્ટ્ર કૂટાન્વયા ।
યા જાતા નંચાલનાજસમયે યદન્વયાધારિતા
સસાંગોઘસરાજ્યમારધરણાદ્રાયત્રયાધ્યાતત ॥

આનો અર્થ મી પડિત આ પ્રમાણે કરે છે—“ જેની રાણી નામે લકીયાના
જંઝરાળની પુત્રી હતી, જેનામા ધર્મ, ત્યાગ, વિશેષ બુદ્ધિ એ શુભો હતા અને
જે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી, જેને નવા બાલરામના સમયમા (તેની નાની ઉમરમા)
જેના વંશમા હતકે લીધેલી હતી, અને સાત અઘાળા રાજ્યનો કાર ખારણુ ક-
રવાથી જે ત્રણ રાજ્યોમા માત પામવા યોગ્ય હતી ”

“ રાષ્ટ્રકૂટાન્વયા ” ના પેઢેવા શ્રી મુકેવે તથા રાયત્રયને બદલે રા-
જ્યત્રય વાચકુ એ બાબતોમા હું મી. પડિતને મળતો આવું છું, અને પેઢેલી બે
તથા ચોથી લીટીનું ભાષાંતર બરોબર છે એમ પણ હું માનું છું પણ ત્રીજી લી-
ટીનો તરજીમો પણ વાધા કરેલો છે નાજન બદલે મી પડિત રાજ વાચક અને
હું કે યદન્વયામાનો ય તે હંદના ત્રણ પ્રમાણે દીર્ઘ ભેદએ પણ તેમ કરવાથી
કોઈ અર્થ થતો નથી માટે હવે એ બાબતનું ખરું નિરાકરણ કરવામા આપણે એ
ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે ચોથી લીટીમા તે રાણી વિશે “ ત્રણ રાજ્યમા માનને
લાયક ” એવું લખ્યું છે તો તે ત્રણ રાજ્યો લીધા ૧ પેઢેલું તો ખુદી રીતે
તેના બાપ ઝંઝડું, જેનું નામ પેઢેલી લીટીમા આવે છે; બીજું રાષ્ટ્રકૂટવંશના
રામબોનું, કારણ કે બીજી લીટીમા લખ્યા પ્રમાણે તે વંશથી તે હતરી આવેલી
હતી માટે ત્રીજી લીટીમા ત્રીજા રાજ્યનું સૂચન કાઠક છે એવી આપણે આશા
રાખીએ, માટે ત્રીજું રાજ્ય યાદવોનું દોષું જોઈએ, કે જેના વંશમા તે પરણી

સખ્યા પ્રમાણે બિલ્લમ ઝંઝની પુત્રી ૧ લટ્ટીચર્યાને પરણ્યા હતા. આ ઝંઝરાજ્ય ધણું કરીને ચાણુનો સિલિદાર વંશનો તે નામનો રાજા હતો.

પત્રમાં તેનું નામ આવે છે. આમાંના ચાયા સ્થાનની ઉલ્લી બે લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે—

અર્ધાન્તસ્ય ઘમૂવ મૂતલહરિઃ શ્રીવદિગાણ્યો નૃપઃ ।

તસ્માત્ શ્રીધરમિહમ ક્ષિતિપતેઃ પ્રત્યક્ષ ધર્માભયત્ ॥

આનો તરજુમે પંડિત આવે કરે છે:—“ તેના પેઢેમાં શ્રી વદિગ નામનો રાજા, પૃથ્વી ઉપર હરિ એવો થયો હતો. મારે તેનો કાર્યોમાં તે બરાબર હતમ શ્રી સિલ્લમ રાજાની બરાબરી કરનારો હતો. ” આમાં “ તેના પેઢેમાં ” નં બદલે “ તેની પછી ” એમ આપણે અર્થ કરવો જોઈએ. “ તસ્માત્ ” નો અર્થ તેટલા મારે થયો છે. પણ તેવો અર્થ કરવાનું શું કારણ ? એમ કું પૂછું, કારણકે “ તેની બરાબરી કરે એવો તે થયો ” તેનું કારણ પણ આપવામાં આવ્યું નથી. મારે તસ્માત્ નો અર્થ તેટલામારે કરવો જોઈએ નહીં. વળી તે પંડિત પ્રત્યક્ષધર્માનો અર્થ કાર્યોમાં તેની બરાબર એવો થયો છે તે બંધણેસતો અને થાય નથી. વળી ક્ષિતિપતેઃ એ રાજામાંની પંચમી અથવા પછી બીજા કોઈપણ રાજા સાથે બંધણેસાડી રાણી નથી મારે તે તેમાંની અસંખ્ય છુલોમાંની એક દેવી જોઈએ, અને તે પંડિતે પોતે તેમાં બહુ જુલો બતાવી છે મારે ક્ષિતિપતેઃ ને બદલે ક્ષિતિપતિઃ પ્રથમ જોઈએ. આ રીતે સર્વ બરાબર સમજાય એવું થાય છે. અને તસ્માત્નો અર્થ તેની પછી અથવા તેનામાથી એવો થયો તે બરાબર છે. મારે તેનો ખરો તરજુમે આ પ્રમાણે છે:—તેના પછી શ્રી વદિગ નામનો રાજા થયો. જે પૃથ્વી ઉપર હરિ હતો. અને તેના પછી અથવા તેનામાંથી (એટલે વટ્ટીચમાંથી) હતમરાજા શ્રી સિલ્લમ થયો જે પ્રમનો પ્રત્યક્ષ અવતાર હતો. આ રીતે એક બીજો સિલ્લમ રાજા આવે છે અને ઉપર લખેલા વાક્યસમૂહમાંથી તત્ત્વની પ્રસસ્તિમાં પણ તેમજ લખેલું છે.

૧. આશા જાણાંતર પ્રમાણે આ રાણી સિલ્લમ જેનું નામ તરતજ પેઢેમાં આવે છે તેની રાણી દેવી જોઈએ. અને મી. પંડિતના લખ્યા પ્રમાણે તેના કાલ વદિગની નહીં.

લઢીયવ્વા તેની માના તરફથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી અને પોતાના પુત્ર-
દ્વારા " યદુવંશની" ઉદ્ધારક " થઈ. આ રીતે તે ત્રણ રાજ્યકર્તા

૧ અહીયા વળી દાનપત્રમા એક જુલ છે જેનો ખુલાસો ૫ રિત સમવાન-
બાલ કરી રાક્યા નથી તેથી વળી બીજે પોતાનો થયો છે. અને તે જુલ ઉપરથી
તે એવાં અનુમાનો કરે છે કે જે અનુમાનો ઘણા અપોખ્ય ॥ (પૃ. ૧૨૫ અ
ઈ, એ વા. ૧૨) તે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે.—

માર્યા यस्य च झंझराजतनया श्रीलस्थियव्याहया
धर्मत्यागविषंकषुद्धिसगुणा राष्ट्र कृटान्वया ।
या जाता नंदयालनाजसमये यदन्वयाधारिता
सत्तांगोद्यतराज्यमारधरणाद्रायत्रयाध्यातत ॥

આનો અર્થ મી ૫ રિત આ પ્રમાણે કરે છે— ' જેની રાણી નામે લઢીયાવા
ઝંઝરાલની પુત્રી હતી, જેનામા ધર્મ, ત્યાગ, વિષેક શુદ્ધિ એ ગુણો હતા અને
જે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી, જેને તથા બાવરાલના સમયમા (તેની નાની ઉમરમા)
જેના વંશમા દત્તક લીધેલી હતી અને સાત અગવળા રાજ્યનો બાર ધારણ કર-
વાથી જે ત્રણ રાજ્યોમા માત્ર પામવા થયો હતો "

" રાષ્ટ્રકૃટાન્વયા ' ના પેઢેના શ્રી શુકનો તથા રાયત્રયને બદલે રા-
જ્યત્રય વાચકુ એ બાબતોમા હું મી ૫ રિતને મળતો આવું છું, અને પેઢેલી એ
તથા ચોથી લીધીતુ બાબતર બરેબર છે એમ પણ હું માનું છું પણ ત્રીજી લી-
ધીનો તરતુમે ધણા વાધા કરેતા છે નાજને બદલે મી ૫ રિત રાજ વાચ છે અને
કહે છે કે યદન્વયામાનો થયે તે હંદના ગણુ પ્રમાણે દીર્ઘ નેષએ પણ તેમ કરવાથી
મોટ અર્થ થતો નથી માટે હવે એ બાબતનું ખરું નિરાકરણ કરવામા આપણે એ
ધ્યાનમા રાખવું નોંધી કે ચોથી લીધીમા તે રાણી વિશે " ત્રણ રાજ્યમા માનને
લાયક " એવું લખ્યું છે તેા તે ત્રણ રાજ્યો લીધા ૨ પેઢેલુ તેા ખુલ્લી રીતે
તેના બાપ ઝંઝનું, જેનું નામ પેઢેલી લીધીમા આવે છે, બીજું રાષ્ટ્રકૂટવંશના
રાજાઓનું, કારણ કે બીજી લીધીમા લખ્યા પ્રમાણે તે વંશથી તે કવરી આવેલી
હતી માટે ત્રીજી લીધીમા ત્રીજા રાજ્યનું સૂચન કાઢક છે એવી આપણે આશા
રાખીએ, મરિ ત્રીજી રાજ્ય યાદવાનું હોવું નેષએ, કે જેના વંશમા તે પરણી

વસો તથા ઉત્કૃષ્ટ રાજ્યો સાથે સબધ ધરાવતી હતી તેના પછી વેમુગી રાજ્ય થયો, જેનું નામ દાનપત્રમાં તેમજ લખવામાં આવ્યું છે, અને વેમુક^૧ અથવા વેમુકને બદલે તે જૂન હરી તે સંબંધિત છે ગોગી જેને ચાલુક્ય^૨ વશનો ખડ્ગીયો કટોનામાં આવ્યો છે તેની પુત્રી નાયલદેવીને તે પરણ્યો, અને યાજ્ઞના રાજ્ય ઝાઝની પછીનો રાજ્ય તેજ હતો તે સંબંધિત છે. ઝાઝના રાજ્યના અતના સમયમાં રાષ્ટ્રકૂટ વશનો ચાલુક્યોએ પરાજિત કર્યો હશે અને આ ગીતે તેના પછીનો રાજ્ય ચાલુક્યોનો ખડ્ગીયો થયો.

હતી માટે ચદન્વયાને બદલે હ ચદન્વયા વાચુ હું અહીં રીતે છંદના ગણની બુદ્ધ પશુ જતી રહે છે કારણ કે પદ્ધતિ નિયમો પ્રમાણે દ્વિતીયાક્ષર પુર્વ આવેલો ય દીર્ઘ ગણાય એવીજ રીતે હું પાઞ્ડ હું કે ચાલિનાજ બુદ્ધ છે અને તેને બદલે ચાલિનાજ હોડું જેમણે હવે જાન એ નબ્દ તે લખનારે દેશી લાપામાથી લીધો હશે અને તેને સરૂત તરીકે ગણ્યો હશે, અથવા બરાબર સરૂત તેને નહીં આ વડા હોવાથી તેને જાન ચબ્દ જન્મ્યાત્ત વપરથી ક્યો હશે જેમને નદૂ કપ રથી નાદ, મદૂ કપરથી માદૂ અને મન્ કપરથી માન અથવા ચાલિનાજ તે ચાલિજન્મને બદલે બુવથી લખાયું હશે અને તેના અર્થનો ચાલિનાજ જેવાજ એટલે બાવડનો જન્મ ચદન્વયા ધારિતા એ સમાસ આ પ્રમાણે ઊડવાનો કે માધારિત ચદન્વય યયા ॥ આધારિતાને પાણિની બપાકરણના પ્ર ૨ ૨ ૩૭ પ્રમાણે બીજો સબ્દ બધુવાનો માટે આ રીતે તે લીધીને અર્થ એવો થાય છે કે—જે નવા બાલકના જન્મથી જ દ્વિતી વરણી ઉદ્ધાર- ચર્ચિતરે કે તેના બાવડ દ્વારા તેને યદુવશ રહ્યાની રાખેલા નાનારાજની સમીર કમરમાં તેને રાષ્ટ્રકૂટવશમાં ફાંક લીધેલી એક અનુમાન આ મુજબ આધારવીનાત્ત થાય છે તે તેની માતા તરફથી રાષ્ટ્રકૂટવશની હોયી જેમણે

૧ રોડ ૨૪ પરિશિષ્ટ (સી) ૧ નો

૨ દાનપત્રમાંના સબ્દ ચાલુક્યાન્વય મઢલીક નો અર્થ એ જેવો ક્યો છે તેવો થાય છે ગોચરાજ ચાલુક્ય વશનો હતો એમ મી પડિત સમજે કે પશુ મારો અર્થ વધારે સંબંધિત અને લાભ છે

મતખડમા વેસુગી^૧ પછી અર્જુન આવે છે, પરંતુ દાનપત્રમા તેનું નામ નથી તે પછીનો ગન્ધ બિલ્વમ^૨ હતો તે જ્યાં-જ્યાંસિ હતો સિંહની પુત્રી અને ચાલુક્યવંશના આહનમસ્ય ગન્ધ જમાઇ બિ- (જેની મેનામા તે ધણી^૩ લઢાઈએ લઢયો હતો તે) ની દસમ ૩ ખેન હામ્માને પન્ડ્યો હતો ત્યાર પછી તે દાનપત્રમા તે દાન આપનાર રાજ્ય કરતા રાજા મેઉણનો વૃત્તાત આવે છે, જેના નિશે સામાન્ય રીતે એમ કહેનામા આવ્યું છે કે પૂર્વે લખેના રાજાના વંશમાંથી તે જન્મ્યો હતો, તથા તેણે કેટલાએક રાજાઓને હરાવ્યા અને બિલ્વમના મરણ પછી કેટલાએક શત્રુઓમાંથી પોના દેશને મુખ્ય કર્યો આ બિલ્વમ તેના પૂર્વે તગતજ અર્ધ ગએલો રાજા હતો, પણ આહનમસ્યના બનેલીથી આ બીજો જ હતો કારણ કે મેઉણ આહનમસ્યનો પુત્ર અથવા એવો મધક નજીકનો સગો હતો તેમ કહેના મા આ યુ નથી, પણ માન એટલુંજ કહેનામા આવ્યું છે કે તેના વંશમાંથી તે જન્મ્યો હતો તે નજીકના ગન્ધઓના નામ મતખડમા આવે છે. મોટા બિલ્વમની પછી તેનો પુત્ર વાડુગી^૪ ગાદીએ આ પો' જેના વખાણુ કવિઓએ મધુર રાજ્યોમા ગાયા છે " તેની પછી વેસુગી^૫ રાજા થયો, પણ વાડુગીનો તે શો સગો હતો તે કહેવામા આવ્યું નથી, પણ તામેદાર રાજાઓ જેઓ તોફાની થયા હતા તેમને તેણે નગમ પાડ્યા તેના

૧ પરિશિષ્ટ સી (૧) નો ૨૪

૨ તેજ રજો ૨૬

૩ રજો ૮ નો સામાન્ય અર્થ છે એમ લાગે છે અને પડિત ભગવાનવાદના સમજવા મુજબ અહિંવમન્ન સાથે તે લહડાઈયો લઢયો નથી તે બાબત અહીંયા વિગતવાર ચર્ચા થવાની જરૂર નથી

૪ પરિશિષ્ટ સી, ૧ રજો ૨૬

૫ , એજ રજો ૨૩

પછી બિલ્લમ થયો અને તેના પછી સેઉણુ^૧ વ્જો પડિત ભગવનભાવે
 બાપાંતર કરેલું દાનપત્ર પ્રગટ કર્યું હતું. આ છેલ્લા
 સેઉણુચંદ્ર ૨. તથા રાજાઓની અરસપરસ થી સમાધિ હતી તે કહે-
 તે વિક્રમાદિત્ય વામાં આવ્યું નથી. સેઉણુના વિશે એમ કહેવામાં
 ૨ નો મિત્ર. આવ્યું છે કે તેણે પરમદિવેવ એટલે વિક્રમાદિત્ય ૨ જેને
 “ ચાલુક્યવંશનો તારો ” કહેવામાં આવ્યો હતો તેને

તેના શત્રુઓના સમુદયકમાંથી જાણ્યો અને તેને કલ્યાણીની^૨ ગાદીએ
 બેસાડ્યો. વેંગીના રાજા અને વિક્રમાદિત્યના બાઇ સોમેશ્વર વચ્ચે નો
 મૈત્રીચક્ર બંધાયું હતું તેનાજ સંબંધમાં આ ઉપર લખેલી
 હકીકત છે એમ દેખાય છે. આ રીતે યાદવવંશનો રાજા
 સેઉણુ ચાલુક્ય વંશના રાજાનો ગાદી મિત્ર હતો અને
 તે બંને રાજાઓની તારીખો પણ આ વૃત્તાંતને મળતી આવે છે.
 સેઉણુચંદ્રના દાનપત્રની તારીખ સાકે ૯૯૧ સૌમ્ય સંવત્સરની છે, અને
 વિક્રમાદિત્ય ૨ ને ચાલુક્યમાદી સાકે ૯૯૮ નજ સંવત્સરમાં મળી. કલ્યા-
 ણના ચાલુક્ય રાજાઓના પૂર્વના યાદવ વંશના રાજાઓની સાથેના
 સંબંધની વાત તે દાનપત્રમાં આવે છે, તથા સેઉણુચંદ્રે વિક્રમાદિત્યને
 કરેલી અગત્યની સહાયની વાત તેમાં નોંધવામાં આવી નથી અને “સ્વર્વ
 રાજાઓ”ને તેણે દરાવ્યા એમ સામાન્ય શબ્દોમાં તેના વિશે લખ્યું છે.
 આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે સેઉણુચંદ્રે તે રાજાને તેના શત્રુઓથી
 છોડ્યો અને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. તે વ્રતખંડમાં લખેલી વાત ધણું
 કરીને સાકે ૯૯૧ પછી થઇ હોવી જોઈએ. અને આપણે ખરી રીતે
 જાણીએ છીએ કે સાકે ૯૯૮ માં વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો હતો.

સેઉણુચંદ્રની પછી ગાદીએ પરમદેવ આવ્યો; આ રાજા ધણું કરીને

૧ „ એજ રજો. ૨૮.

૨ „ એજ રજો. ૨૯.

તેનો પુત્ર હતો, આની પછી સિંહીરાજ^૧ આવ્યો
 સેઉજીય દ્ર પછી સિંહીરાજ તે નામ પણ કરીને સિંહરાજને ઠેકાણે
 નાં રાજાઓ. દ્વિપત લખાયુ હશે, અને તે રાજાનું પુત્ર નામ
 સિંહણ અથવા સિંધણ હશે. સિંહને પરમરાજ
 સાથે રી સગાઇ થતી હતી તે આપણને ખબર નથી, પણ ધણ કરીને
 તે તેનો ભાઇ હતો. તેણે લ(ચ)જીપુરથી^૨ કપૂરતિનક નામનો એક
 હાથી આપ્યો હતો એમ કહેવાય છે તેની પછી તેનો પુત્ર મહુગી
 માદીએ આવ્યો, તેણે પોતાના શત્રુઓ પાસેથી પર્ણજેટ નામનું ગામ
 લીધું, અને જ્યારે તેનો સુકામ તે ગામમાં હતો, સારે ઉત્કલ એટલે
 ઓરીસ્સાના રાજાના હાથીઓનું રાજુ તે જળરાધથી
 મહુગી, લઇ ગયો હતો પછી તેનો પુત્ર અમરગાગેય^૪ થયો
 જેનું નામ તે પછીના પંચેક રાજાના રાજ્યમાં પ્રગટ
 કરનામાં આવેલા તામ્રપદના દાનપત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે તેની પછી
 ગોવિંદરાજ થયો, તે પણ કરીને તેનો પુત્ર હતો ગોવિંદરાજની પછી
 મહુગીનો એક પુત્ર અમરમહુગી થયો, અને તેની પછી કાલીય બ
 નાજ થયો આ રાજા પણ કરીને અમરમહુગીનો પુત્ર હતો પણ આ
 વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેનામાં આવી નથી બલ્કાળના
 ભિલ્લમ તે યાદવ પુત્રોને બાણીએ સુકનામાં આવ્યા અને યાદવન યનુ
 વશનો સ્થાપનાર સાર્વભૌમ રાજ્ય તેના કાકા બિલ્લમના^૫ હાથમાં
 ગયું આ રાજા બહુ ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધિનો

૧ એન રેકોર્ડ ૩૦-૦૧

૨ એન રેકોર્ડ ૦૨ ગેજપુર તે હાવનુ મ બવર હોય કે

૩ એન રેકોર્ડ ૩૩ અને ૩૧

૪ એન રેકોર્ડ ૩૫

૫ જ બા એ રે એ. સો. વા ૧૫ પૃ ૩૮૬

૬ પરિરિષ્ટ (સી) ૧) ના રેકોર્ડ ૩૫-૩૭

હતો. બિલ્લમને બલ્લાળનો કાકો કહેવામાં આવ્યા. માટે તે મલ્લુમીનો બીજો પુત્ર હોવો જોઈએ, અને ઉપર સખેલા ધાનપત્રમાં આવી વાત લખવામાં આવી છે. તેના બે ભાઈઓ અને તેમના પુત્રો પછી તેને ગાદી મળી હતી, માટે તે સમયે તે ધણે વૃદ્ધ હોવો જોઈએ. મારેજ તેણે ધણેજ હુંકે સમય રાજ્ય કર્યું એટલે શાકે ૧૧૦૬ માં ગાદીએ આવ્યો અને શાકે ૧૧૧૩ માં મરણ પામ્યો. ચાલુક્ય રાજ્યો જે મોટા રાજ્ય ઉપર રાજ્ય કરતા હતા તે રાજ્ય પોતાના વડા માટે પ્રાપ્ત કરનાર આજ રાજ બિલ્લમ હતો.

નાસીકની પાસે આવેલા અંજનેરીના એક પઠી જાએલા મંદિરમાં નો એક શિલાલેખ^૧ પાંડિત ભગવાનલાલે પ્રસિદ્ધ કર્યો અંજનેરીનો છે. જેમાં યાદવવંશના સેઉણ્દેવ નામના રાજા વિષે સેઉણ્દેવ^૨ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે એક જૈન મંદિરને શાકે ૧૦૬૩ ના વર્ષમાં કાંઈકે ધાન આપ્યું હતું. ઉપર આપેલા વૃતાંત ઉપરથી એમ દેખાશે કે યાદવવંશમાં સેઉણ્દેવ નામના રાજા જે રાજાઓ હતા, અને તેમાંનો છેલ્લો સેઉણ્દેવ રાજા વિક્રમાદિત્ય ૨. નો મિત્ર હતો. માટે શાકે સંવત્ ૬૪ માં શતકના અંતમાં અને અગીયારમા શતકના આરંભમાં તેનું રાજ્ય ચાલ્યું હતું. માટે અંજનેરીના શિલાલેખમાંનો સેઉણ્દેવ આ રાજા હોઈ શકે નહીં. અને વતખંડમાં તે નામનો બીજો કોઈ રાજા કહેવામાં આવ્યો નથી. વળી સેઉણ્દેવ તો પોતાને મહાસામંત એટલે ખંડણીઓ રાજા માત્ર કહે છે. ત્યારે આશરે શાકે ૧૦૬૩ માં કે ત્યારે ચાલુક્ય રાજાઓની સત્તા નરમ ૧૩૫ માંડી હતી તે સમયે એ સંભવિત હોય એમ લાગતું નથી કે સેઉણ્દેવે દેશના યાદવોએ આપ્યું હતું^૩ ૧૬ પોતાને આપ્યું હોય. માટે મને એમ લાગે છે કે અંજનેરીવાળો સેઉણ્દેવ યાદવવંશની મુખ્ય શાખાની આશ્રપશૂંત એક

નાની શાખાનો હોવો જોઈએ અને તે શાખાનું રાજ્ય એક નાનો પ્રદેશ જેનું મુખ્ય શહેર અંજનેરી હતું તે ઉપર હતું.

દ્વિતીયાર્ધી બિલ્લમ ૫ માં સુધી જે રાજાઓ થયા તેમની સં-

ખ્યા ૨૩ થાય છે. તે યાદીમાં એવા ધણા રાજાઓ

યાદવવંશ સ્થા- છે કે જેઓનો તથા તેમની પૂર્વેના રાજાઓનો સમય

પત થયાની એકજ હતો, માટે આ તેવીસ રાજાઓ એટલાજ

તારીખ. જૂદા જૂદા સમયાંતરમાં થઈ ગયા તેમ લાગતું નથી.

માટે આવી બાબતમાં જે સરાસરી ૧૯ વર્ષનો સામા

ન્ય સમય દરેક રાજ્યને આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ગણતાં દ્વિતી-

યારના ગાદીએ આવવાનો સમય અને બિલ્લમ ૫ માંના મરણનો સમય

તે વચ્ચેનો કાલ ૪૩૭ વર્ષનો થાય છે. માટે તે વંશ આશરે શાકે ૬૭૬

એટલે ઇ. સ. ૭૫૪ માં સ્થપાયો હતો, એટલે કે રાષ્ટ્રકૂટેએ પ્રથમના

ચાલુક્ય વંશના રાજાઓને હરાવ્યા તેજ સમયે આશરે.

પ્રથમના યાદવોની અથવા સેઉણ દેશના યાદવોની વંશાવલિ.

દ્વિતીયાર્ધી

સેઉણવંશ ૧

યાદવવંશ ૧

બિલ્લમ ૧

રાજગી અથવા શ્રીરાજ

વાહુગી અથવા વાહીગ ૧

ધાદીયપ્પા ૨

ભિસ્લમ ૨

વેસુગી ૧

અબુન

ભિસ્લમ ૩

વાડુગી ૨

વેસુગી ૨

ભિસ્લમ ૪

• મેઉથુચંદ ૨ સાકે ૯૯૧ અહલ
ધ. સ. ૧૦૧૯.

પરમ

• સિ ૬

મહુગી

અમરગાંગેય
ગાવિંદરાજ

અમરમહુગી
જસ્લાળ

ભિસ્લમ ૫. અથવા ૧.
સાકે ૧૧૧૭ એટલે ધ. સ. ૧૧૯૧માં
મરણ પામ્યો.

• આ નિયાતવાળા રાજાઓનો તેમની પહેલાના રાજ સાથે શો સબખ
હતો તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલું નથી.

મકરણુ ૧૫.

દેવગિરિના યાદવો.

પછીના સમયનો ઇતિહાસ.

આપણે જોયું છે કે માર્કસુરમાં હાલેમાડના હોયસલ યાદવો ત્રિભુ-
વનમલ્લ અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ ના સમયમા સત્તાવાન
હોયસલ યાદ- યતા હતા, અને દખ્ખણનું સર્વોપરિરાજ્ય મેળવવાની ઉમેદ
વોની રાજ્ય- રાજતા હતા. તે વંશના તે સમયના રાજ્યકર્તા ગળ
લોભની યુક્તિઓ. વિષ્ણુવર્ધનને ચાલુક્ય રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ પણ કરી હતી
અને કૃષ્ણાવેણા નદીના તટ ઉપર મુકામ નાખ્યો હતો.
પણ પોતાની રાજ્યલોભની યુક્તિઓ મારે તે સમય અનુકૂળ હતો નહિ.
ચાલુક્ય રાજ પણો બુદ્ધિશાળી પુરૂષ હતો, તે વંશની સત્તા તે દેશઉપર
દઢ રીતે રચપાએલી હતી, તેના સાધનો ધણાં હતાં, તથા આશ્રયી સર-
દારો અને ઉમરાવો આગ્રામા રહેતા હતા. પરંતુ હાલ આ સ્થિતિ બદલ
લાઇ ગઇ હતી. નિર્બળ રાજ્યો ગાદી ઉપર આવ્યા હતા, ચાલુક્યોની
સત્તા તેમના આશ્રયી ક્ષત્ર્યુરીઓએ ભાગી નાખી હતી, અને સિંગાયત
સ પ્રદાયની ચઢતીને લીધે ઉત્તર યથેષ અંદર અંદરના તોફાન તથા ક્રાંત
ક્રાંતને લીધે ક્ષત્ર્યુરીઓ પણ નિર્બળ થઇ ગયા હતા. આ સમયે હોય-
સળની ગાદી ઉપર વીરબલ્લાળ જે વિષ્ણુવર્ધનનો પૌત્ર હતો તે હતો.
છેલ્લા ચાલુક્ય રાજ સોમેશ્વર ૪ ના સરદાર બ્રહ્મ અથવા બોમની સાથે
તેણે યુદ્ધ કર્યું અને પોતાના અશ્વો વડે તેના હાથીઓને હાવી તેને
હરાવ્યો અને જે પ્રદેશો તે સરદારે વિજયલ પાસેથી પાછા મેળવ્યા હતા
તે તેણે જીતી લીધા.

તે દેશની આવી અસ્વચ્છ સ્થિતિનો લાભ લેઈને પોતાની સત્તા તથા રાજ્ય વધારવામાં ઉત્તરના યાદવોએ સમય ખોયો નહીં.

ભિક્ષુમનો તે સમયનો રાજ્ય કરતો રાજા અમર મહગીનો પુત્ર
અશ્વમેધ બહાણ હાવો જોઈએ. પરંતુ તેના કુળમાં સર્વથી વધારે સાહસવાન મશ્વસ તેનો કાકો ભિક્ષુમ હતો.

અંશ નામના રાજા પાસેથી શ્રીવર્ધન નામનું નગર તેણે પકડ્યું. પ્રત્યંકના રાજાનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો, મંગળવેદિક (મંગળ વેદમ)ના વજીરના નામના રાજાને મારી નાખ્યો, અને કલ્યાણનું સર્વોપરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને, હાયસળ યાદવની^૨ અવગણના કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણાની ઉત્તરના આખા પ્રદેશનો તે આ પ્રમાણે સ્વામિ થયો, સારે તેણે દેવગિરિ

નગર સ્થાપ્યું, અને પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવી, દેવગિરિની સ્થાપના તે નગરને પોતાની રાજ્યધાની કરી. આ વૃત્તાંત શાકે ૧૧૦૯ માં થયો.

પછી ભિક્ષુમે પોતાનું રાજ્ય વધારે દક્ષિણ તરફ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ત્યાં તેની સામે વીરબહાણ થયો, આ પ્રતિરુધ્ધિએ સખસ પોતાની જીતોને વધારીને કિતર તરફ આવતો વચ્ચે વિમ્બહ હતો. એક મોટા રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટેનો આ વિમ્બ હતો, અને તેથી કરીને તે દુઃસાધ્ય અને દૃઢ હતો. તે બંને પ્રતિરુધ્ધિઓ વચ્ચે ધણી યુદ્ધો થયાં; અને અંતે એક નિશ્ચયાત્મક યુદ્ધ લોકીગુંદી એટલે ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા હાલના લકુન્ડી આગળ

૧. ઈ. એ. વા. ૨. પૃ. ૩૦૦.

૨. પત્તિચિદ્ર (સી) ૧. સ્થો. ૩૮. જે પ્રત ઉપરથી એ આ લખ્યું છે તે દ્રષ્ટિ છે, માટે ઉપર આપવામાં આવેલાં નામો સુધારવાને યોગ્ય છે. મંગળવેદમ પંદર-પુર પાસે છે. તે મહુ કરીને એક નાના રાજાની રાજ્યધાની હતી.

૩. એન સ્થો. ૩૬.

થયું હતું, જેમાં જૈત્રસિંહ, જેને બિહમના જમણા હાથની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને જે તેનો પુત્ર હોવો જોઈએ, તેનો પરાજય થયો, અને વીરબ્રહ્માણ કુંતલનો મહારાજ થયો. જે સિદ્ધાસેખમાં આ વાત નોંધવામાં આવેલી છે તેની તારીખ શાકે ૧૧૪ એટલે ઇ. સ. ૧૮૯૨ ની છે; અને તેમાં લખેલી બક્ષીસ જેણે કરી હતી તે વીરબ્રહ્માણ પોતાની જયવાન સેના સાથે લોહીચુંડી આગળ જાવણી નાંખીને પડ્યો હતો; એ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે લઢાઈ માત્ર યોદ્ધાજ સમય ઉપર થઈ હતી. ઉત્તરના યાદોને કુંતલ એટલે દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ જીતવાનું કામ થયું મુક્ત સુધી મુક્તવી રાખવું પડ્યું હતું.

બિહમની પછી શાકે ૧૧૧૩ માં તેનો પુત્ર જૈત્રપાલ અથવા જૈતુમી ગાદીએ આવ્યો. પોતાના પિતાનાં યુદ્ધોમાં તેણે મોટો જૈત્રપાલ. ભાગ લીધો હતો. “ રજ્જુક્ષેત્રની ધવિત્ર ભૂમિ ઉપર તેણે યમવત લીધું હતું અને પોતાનાં શસ્ત્રો સુવા-ઓથી પોતાના પરાક્રમ રૂપી અગ્નિમાં ધણી રાજ્યોને હોમીને, તૈલંગ-ણના ઉમ્મ રાજ્ય રૂપનું બલિદાન આપી નરયમ કર્યો હતો અને ત્રણે લોકને જીતા હતા. રજ્જુક્ષેત્રમાં જે રૂપને મારવાનું લખવામાં આવ્યું છે તે રાજ્ય ધણું કરીને કાકટેય વંશનો રૂપદેવ હતો જેનો સિદ્ધાસેખ વરંગળ પાસે અનામકુંડ આગળથી મળી આવેલો છે. બીજે સ્થાને પણ આદિ અથવા તૈલંગણના લોકો સાથેનાં તેનાં^૩ યુદ્ધની વાત નોંધેલી છે, અને

૧. ઇ. એ. વા. ૨. પૃ. ૩૦૦.

૨. પરિશિષ્ટ (સી) ૧. સ્લો. ૪૧. જેમ અથમેષુ ક્ષેત્ર સમસ્ત પૃથ્વીનો જય છે, તેમ નરયણનું ક્ષેત્ર અત્રે ત્રણે ભુવનનો જય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. જૈત્રપાલે આવો યજ્ઞ કર્યો હતો તેની ઉપમા અત્રે છે. અને તેને સર્વત્ર જય મળ્યો તેનું કારણ તે છે એમ ગણવામાં આવ્યું છે. એટલે કે તેણે ત્રણે ભુવનને જીત્યાં હતાં એમ અતિશયોક્તિથી કહેવામાં આવ્યું છે.

૩. જ. બે. રો. એઓ. વા. ૧૫ પૃ. ૩૮૬.

આદિની સ્ત્રીઓનું સુખ તેણે હરી લીધું હતું એમ લખેલું છે. ૧ પ્રસિદ્ધ મણિત શાસ્ત્રી અને ખગોળવેત્તા ભારકરાચાર્યનો પુત્ર લક્ષ્મીધર જૈનપાલની નોકરીમાં હતો, અને સર્વ વિદ્વાન પડિતોને શિખરે તેને મુકવામાં આવ્યો હતો. તે વેદપારંગત હતો અને તર્કશાસ્ત્ર તથા મિમાંસામાં નિપુણ હતો.

જૈનપાલ પછી ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર સિંધણ હતો, જેના રાજ્યમાં તે વંશની સત્તા અને રાજ્યપ્રદેશ ઘણાં સિંધણ, જ વધ્યાં. તે શાકે ૧૧૩૨ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે જનજલ નામના રાજાનો પરાજય કર્યો અને તેના હાથીઓ હરી આવ્યા હતા. તેણે કંકુલ નામના રાજાનું રાજ્ય લઈ લીધું. અર્જુન જે ધણું કરીને માળવાનો રાજા હતો તેનો નાશ કર્યો, અને ભોજને બંધીરાન કર્યો. “ભગીરાજના સિંહ રાજા લક્ષ્મીધરને તાબે કર્યો, ધારાના રાજાને અગ્નિની મેનાથી ઘેરા ધાર્યો, અને બલ્લાળના કમ્બલમાનો સપળો દેશ લેઈ લીધો. આ સર્વ રાજા સિંધણને ફક્ત એક ઊકરાની ધરમત જેવું હતું.” મયુરા અને કાશીના રાજાઓને તેણે લઢાઈમાં માર્યા અને સિંધણના ફક્ત એક ઊકરા જેવા સરદારે હમીરને^૫ હરાવ્યો. ધારવાઃ જીંદામાં આવેલા તીળીવર્ધી આમળના એક શિલાલેખમાં પણ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે જનજલદેવને હરાવ્યો, હોમસલ રાજા બલ્લાળને જીત્યો, પનહાલાના રાજા ભોજને તાબે કર્યો અને માળવાના મહારાજાને નષ્ટ કર્યો.

૧ જ. રા. એ. સો. ભ ૧. ન. સ. પ. ૪૧૪.

૨ જ. રા. એ. સો. વા ૧ એન. અસ. પ. ૪૧૫.

૩ જ. રા. એ. સો. વા ૪ પ. ૪

૪. પરિશિષ્ટ (સી) ૧ રજો ૪૪ અને ૪૪

૫. જ. હી એ સો. વા ૧ એન. અસ. પ. ૪૩૪

૬. જ. બા. એ રા. એ. સો. વા ૬. પ. ૩૨૬.

વળી “ ગુર્જર રાજ રૂપી રહોથીનું અંકુશ તે હતો ” એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. સાકે ૧૧૩૫ નો એક તેનો શિલાલેખ ગફ આગળનો આપણને મળી આવ્યો છે જે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમય પહેલાં વીર બક્ષાળ પાસેથી તેનો મુખક જીતી લીધો હોવો જોઈએ. અને સિંધણુ તેની રાજ્યધાની દેવાગિરિમાં રાજ્ય કરતો હતો તેમ પણ લખવામાં આવ્યું છે.^૩

પત્તાક્ષના રાજ ભોજ જેના વિશે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે સિલિહાર વંશનો હતો અને તેના પરાજય પછી કાલ્હાપુરનું રાજ્ય યાદવોએ પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું હતું એમ દેખાય છે. તે કુટુંબની આ શાખાનો તેઓએ અંત આપ્યો, જેવી રીતે પાછળથી પણ તેઓએ ઉત્તર કાંકણ ઉપર રાજ્ય કરતા ખીજ કુટુંબને પણ કપું હતું. આ સમય પછીથી કાલ્હાપુરના સિદ્ધાઓમાં યાદવ રાજાઓનાં નામો તે પ્રદેશ ઉપર તેઓએ નીમેલા સુબાઓનાં નામ સાથે આવે છે. તે જુલામાં આવેલા ખેડરાપુરમાંથી મળી આવેલા સિંધણુના એક લેખમાં સાકે ૧૧૩૬ માં કોપેશ્વરના મંદીરને એક ગામ ધનામમાં આપ્યાની વાત લખેલી છે.

સિંધણે ગુજરાત ઉપર બહુવાર ચઢાઈઓ કરી હતી તેમ દેખાય છે. આખીનના એક શિલાલેખમાં એમ લખવામાં ગુજરાત ઉપર આવ્યું છે કે મુદ્ગલ ગોત્રનો જોલેશ્વર નામનો, એક સિંધણુની ધણી શૂરો બ્રાહ્મણસરદાર યાદવરાજની નોકરીમાં ચઢાઈઓ હતો. તેણે ગુર્જર ગળનો મદ ઉતાર્યો, માલવરાજને હરાવ્યો, આબીર લોકોના રાજના વંશનો નાશ કર્યો

૧. કાલ્હાપુર વિશેના મેન્ડર મેદામનો રીપોર્ટ શિલાલેખ ૧૩.

૨. ઇ. એ. વા ૨. ૫. ૨૨૭.

૩. મેન્ડર મેદામનો રીપોર્ટ શિલાલેખ ૨૧૦.

અને પોતાના સ્વામિના “ યતુઓને દાવાગ્નિ રૂપે ” હોઈસિંધણ રાજ્ય
માટે કાંઈ પણ કરવાનું જાણી રાખ્યું નહોતું. તેની પછી તેનો પુત્ર રામ
માદીએ આવ્યો, અને તેની ચરદારી નીચે એક મોટી મેના ગુજરાત
ઉપર ફરીથી મોકલવામાં આવી. રામ નર્મદા નદી મુખી આવ્યો, ન્યાં
આગળ લઢાઈ થઈ તેમાં ગુર્જર લડવૈયાઓની ઘણી સંખ્યા તેને હાથે
મરાઈ પણ તેના પોતાના પ્રાણ પણ ગયા. આ ઉપરથી એમ દેખાશે
કે ગુજરાત ઉપર વધારે નહીં તો ઝાઝામાં ઝાઝી ભેવાર સિંધણે ચ-
ઢાઈઓ કરી હતી. અને ગુજરાતના ઇતિહાસનાં આધારલાયક પુસ્ત-
કોમાં પણ લખેલા વૃત્તાંત ઉપરથી આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. કીર્તિ-
કોમુદી નામનું પુસ્તક જેમાં પ્રધાન વસ્તુપાત્રનો તથા તેના રાજ્ય જેઓ
આલુક્ય વંશના વાઘેલાની શાખાના હતા તેઓનાં વૃત્તાંત આપેલાં છે
તે પુસ્તકનો કર્તા સોમદેવ ગુજરાત ઉપર લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર
વીરધવલના સમયમાં સિંધણે કરેલી ચઢાઈનું વર્ણન આપે છે. ન્યારે

સિંધણની સેના ચઢી આવ્યાની ખબર પડી ત્યારે ગુ-
પહેલાં ગઢાઈ. જરાતની રાજ્યધાની ભયથી ચરચર કંપી. આ ૧૨-

દેશની ચઢાઈથી ભય પામીને ગુર્જર રાજ્યની પ્રજા-
માંથી કોઈ પણ નવુ ધર બાંધવા માંડતું નહોતું તેમ ધાન્ય પણ સંભ-
હતું નહોતું, અને સર્વનાં મનો ઉંચાં હતાં. પોતાનાં ખેતરોમાંનું ધાન્ય
લઈ લેવાનું શુદ્ધી જઈને ગાડાં મેળવવાની ખાસ ઉત્સુકતા તેઓએ બ-
તાવી, અને યતુની સેના જેમ જેમ વધારે પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ
ઘણાજ ભયથી અસ્વસ્થ બની લોકો દૂરને દૂર જતા ગયા. યાદવ રાજ્યની
અગણિત સેના જલદીથી આવે ■ એવું ન્યારે લવણપ્રસાદે સાંભળ્યું
ત્યારે ક્રોધથી પોતાની ભૂકુટી ચઢાવી અને જો કે પોતાની પાસે એક
નાનું લશ્કર હતું, તો પણ યતુની સેના જે ઘણીજ મોટી હતી તેની

સામે તે લઇને ગયો. તાપી નદીના કીનારા ઉપર ન્યારે સિંધણીની સેના આવી ત્યારે તે તુરત મહી ઉપર આવ્યો. એક બાબુએ શત્રુઓની મોટી સેના જોઇને, અને ખીજી બાબુએ ચાલુક્ય સેનાનું અણત શૌર્ય જોઇને, લોકોના મનમાં શંકા યઈ અને પરિણામ શું આવશે તે જાણી શક્યા નહીં. શત્રુઓએ પોતાના માર્ગમાં આવતાં ગામો બાળી નાંખ્યાં, અને તેથી જે ધુમાડાના ગોરોગોટ ઉઠે ચડતા તેથી બચતરત લોકોને તે સેનાનું સ્થાન ખાલુમ પડતું અને તે મુજબ પોતે પોતાનું સ્થાન બદલી શકતા. ભર્ય આગળના પ્રદેશ ઉપર યાદવો ફરીવળ્યા અને તે સમયે ખેતરોમાં ધણો જ પાક હતો. પણ મુજરાતના રાજાને તે સેના નહીં જાતી શકાય એમ લાગ્યું નહીં. પરંતુ તે દરમ્યાનમા મારવાડના ચાર રાજાઓ લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવળની સામે બળવો કરી ઉઠ્યા, અને ગોધરા અને લાટના રાજાઓ જેઓએ પોતાનું લશ્કર મેળવી એકત્ર કર્યું હતું, તેઓ તેને મુકીને મારવાડના રાજાઓ સાથે મળી ગયા. આ હકીકત બનવાથી લવણપ્રસાદે પોતાનું આગળ વધવાનું એકદમ બંધ રાખ્યું અને રૂપાણે ફર્યો. સોમેશ્વરના લખ્યા પ્રમાણે યાદવની સેના આગળ આવી નહીં. પણ તેનું કાંઈપણ કારણ તે બતાવતો નથી, અને ફક્ત એમ જ લખે છે કે “ સિંહ પોતાનો માર્ગ મુકીને જાય તોપણ હરણ તેની પાછળ જતા નથી. ” પરંતુ સોમેશ્વરે પોતે અગાઉ લખ્યું છે તે મુજબ તે દેશ ઉપર આટલો બધો બમ વર્ષો દ્વાય અને સિંધણીની સેના એવડી બધી મોટી દ્વાય, તો પછી ન્યારે ગુર્જર રાજા પાણો ફર્યો ત્યારે તે સેના આગળ જતી કેમ અટકી તે સમજવું અશક્ય છે; ફક્ત એકજ અનુમાન યઈ શકે છે તે એ કે ગુર્જર રાજાએ ખંડણી આપવાનું કણલ કર્યું હોય અથવા ખીજી કોઈ રીતે યાદવ સરદારનું મન મનાવ્યું હોય તે સીવાય આમ બની શકે નહીં. પત્રો, દસ્તાવેજો, વિશિષ્ટાધિકારપત્રો ઇત્યાદિ લખવાની પદ્ધતિ બ-

તાવનારા એક પુસ્તકની એક હસ્ત લિખિત પ્રત હમણાં જ દાય આવી છે તેમાં એક 'સિંધપત્ર'ના નમુના આપેલા છે જેમાં સિંધલ અને લવણપ્રસાદના નામો અને પક્ષકારો તરીકેનાં આપેલાં છે જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે જાતની એક સધિ તેઓની 'વચ્ચે' થએલી હોવી જોઈએ મારે તે ચકાસવું પરિણામ એ થયું કે લવણપ્રસાદને તામે થયું 'પરચું' અને સિંધલની સાથે મેત્રી બાબતની સધિ કરવી પડી

૧ આ 'પુસ્તક' નામ "લેખપંચાસિકા" છે અને હસ્ત લિખિત પ્રત મધે વર્ષ મે' સરકાર મારે ખરીદી છે તેનું 'પહેલું' પાત્ર 'પુસ્તક' અને અંતે 'પુસ્તકકર્તા' નામ આવતું નથી તોપણ એ પ્રત ૪૦૦ વર્ષથી વધારે જુની છે એમ લાગે છે અને તે પ્રત વિષમ સંવત ૧૫૩૧ માં લખેલી છે 'પુસ્તકકર્તા' પોતાની પદ્ધતિમાં દ્રષ્ટાંત આપે છે તેમાં, "અમુક" શબ્દ આવે છે તેને અર્થ 'કાંઈ એક' એવો થાય છે. તો પણ તારીખની જગાએ આ સામાન્ય શબ્દ આવતો નથી, અને સર્વ દ્રષ્ટાંતોમાં એકજ તારીખ જોડે વિષમ સંવત ૧૨૮૮ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ની આવે છે. ફક્ત એકજ જગાએ તે નથી અને ત્યાં સુદી ૩ છે મારે આ તારીખ પુસ્તકકર્તાઓએ પુસ્તક લખ્યાની થઈ જશે હોવી જોઈએ તેવી જ રીતે તામ્રપદ્ધતિ ઉપર લખવાના દાનપત્રની પદ્ધતિ બતાવતાં પુસ્તકકર્તા તે દ્રષ્ટાંત અપદ્ધતિ કરવા સાથે ખરા અને વિશિષ્ટ નામો લખે છે અણુદિવપદ્ધતિના ચાલુક્ય શાસનોની વસાવટિ મુજબજી શ્રીમ ૨ સુધીની તે આપે છે, અને પછી લવણપ્રસાદ નામ આવે છે, અને તે લાવણ્યપ્રસાદ કહે છે અને તે મહામંડલેશ્વર છે એમ દાનપત્ર કરી આપનાર તરીકે તેનું નામ લખે છે તેવી જ રીતે મેત્રીની સધિ જે "યમલપત્ર" કહેવાય છે તેની પદ્ધતિ બતાવતાં, તેમાં અને બાજુએ જે પક્ષકારો તરીકે નામો લખ્યા છે તે સિંધલ અને લાવણ્યપ્રસાદના છે, અને તે દ્રષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે:—

"સંવત્ ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૧૫ સોમેઽંદ્ર શ્રી મદ્વિજય કટકે મહારાજાધિરાજ શ્રીમત્ સિંહણદેવસ્ય મહામંડલેશ્વર રાણક શ્રી લાવણ્યપ્રસાદ સ્યચ । સંરાજે (સામ્રાજ્ય અથવા સમ્રાટ) કુલ શ્રી શ્રીમત્ સિંહણદેવેન મહામંડલેશ્વરરાણ શ્રી

આગુજરાતની ચઢાઈ અગ્નીનના શિલાલેખમાં લખેલી પ્રથમના સમયની ચઢાઈઓમાંની એક હોવી જોઈએ, એને તે બીજી ચઢાઈ પ્રસંગે યાદવ સેનાનો સેનાની જોલેશ્વર પોતે હોવો જોઈએ. કારણકે, એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અણહિલપાટણનો રાજા બીમ ૨ જે લવણપ્રસાદનો મૂલનો સ્વામી હતો તેનાથી તે વિક્રમ સંવત ૧૨૭૬ એટલે શાકે ૧૧૪૧ માં સ્વતંત્ર થયો, જે વર્ષે સિંધણના ગજવનું આશરે નવમું કે દસમું વર્ષ હતું અને ઉપર લખેલી સંધિ જે પુસ્તકમાં આવે છે તે પુસ્તક વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮

લાવણ્યપ્રસાદેન પૂર્વરૂઢયાત્મોય ૨ (i. o. આત્મીય ફરીથી) દેશેષુ રહ્ણીયં । કેનાપિ કસ્યાપિ ભૂમાં નાકમણીયા.

ભાષાંતર —સંવત ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ મેામવારેને દિને આ દિને શ્રી વિજયી સેનાની છાવણીમાં (સંધિ) મદારાજધિરાજ શ્રીમત સિંદણદેવ તથા મદામ હલેશ્વર રાણુક શ્રી લાવણ્યપ્રસાદની વચ્ચે (યદ) સામ્રાટ હુવ શ્રી સિંદણદેવે તથા મદામ હલેશ્વરરાણા શ્રી લાવણ્યપ્રસાદે પૂર્વની રૂઢી મુજબ પોત પોતાના દેશોમાં રહેવું. કોઈ એ કોઈની બૂમી ઉપર ચઢાઈ કરવી નહી. ” પણ આ સંધિમાં એવી રીત આવે છે કે જ્યારે તેઓ મધ્યેના કોઈ એક ઉપર રાત્રી થઈ આવે ત્યારે તેની સાથે બનેલી સેનાઓ એકઠી થઈને જવું, તેમાંના જો કોઈ એક દેશના રાજા તેમાંના બીજા દેશમાં કોઈ કીમતી વસ્તુ લઈને નાસી નય, તો તેને આશ્રય આપવો નહીં ઇત્યાદિ હવે આ પુસ્તકકર્તાએ આવી કોઈ સંધિ વાંચી અથવા સાંભળી દોય તે સીવાય આ પોતે પોતાના પુસ્તકમાં લખેલ કરી રાકે નહીં સિંદણ એ સિંધણનું બીજું રૂઢ છે અને તેને મદારાજધિરાજ કહેલો છે, વળી ઉપરથી જણાયે કે તે સંધિ શ્રી વિજયી સેનાની છાવણીમાં કરવામાં આવી છે માટે સોમેશ્વરે વર્ધુવેલી ચઢાઈનું મુચ્ચન અમાં છે એ સ્પષ્ટ છે.

“ રહ્ણીયં ” આ શબ્દમાં દેશી ધાતુ રહ રહેવું આવ્યો છે એમ મને લાગે છે. વધારે વીનવ માટે સને ૧૮૮૨—૮૩ માં દસ્ત વિખિત પ્રતો મારેની ચો. પનો મારો રિપોર્ટ પ્ર. ૩૬ અને ૨૨૫ મેં લેવા.

એટલે શાક ૧૧૫૩ માં રચાએલું હતું. પરંતુ જોલેશ્વરના પુત્ર રામની સરદારી નીચેની ચઢાઇ તો અંખીનના સિદ્ધા લેખની તારીખ શાકે ૧૧૬૦ ની પૂર્વે થોડા સમય ઉપર મોક્ષવામાં આવેલી હોવી જોઈએ. કારણકે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે રામનો પુત્ર નાની ઉમરનો હતો, અને તેની વાલી તે રામની બેન નામે લક્ષ્મી હતી જે તે સગીરપુત્રના નામથી રાજ્ય ચલાવતી હતી. મોટે રામનું મૃત્યુ શાકે ૧૧૬૦ પૂર્વે એટલા બધા વર્ષ ઉપર થયેલું હોવું જોઈએ નહીં, કે જેથી તે સમયે તેનો પુત્ર મોટી ઉમરનો થાય. આ ચઢાઈને સમયે વીરધવલનો પુત્ર વિશલદેવ, ગુજરાતનો રાજા હતો. કારણ કે પોતાના એક સિદ્ધાલેખમાં તે એવું મગરૂરી બરેલું વાક્ય લખે છે “ તે રસિધણી સેના રૂપી સમુદ્રને શોષણ કરી લેનાર વડવાનલ હતો. ” અને તે પોતાના પિતા પછી વિક્રમ સંવત્ ૧૨૯૨ એટલે શાકે ૧૧૫૭ માં ગાદીએ આવેલો હોવો જોઈએ. તેના મગરૂરી બરેલા વાક્યનું કારણ એ હોવું જોઈએ કે તે યુદ્ધમાં રામ ધણું કરીને મરાયો હતો. તોપણ તેનું ઉત્તર પરિણામ શું થયું હતું તે બાબત સિદ્ધાલેખમાં મળતી નથી.

પોતાના દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોના સુબા અને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સિંધણે ચિકીતના પુત્ર અને મસ્લના નાનાભાઈ દક્ષિણમાંની બિચણ અથવા બિચને નીચ્યો. જેમ જોલેશ્વર કિતર-જીતો, મા લદયો હતો, તેમ આ પોતાના સ્વામિના શરૂએ સાચે દક્ષિણમાં લદયો હતો, અને તેમને દાખી રાખ્યા હતા. એમ લખવામાં આવ્યું છે કે બિચણે રાદ લોકો જોયો દક્ષિણ મરાણ દેશમાં નાના ખંડણીયા હતા તેમને, કોકિણ એટલે ગોવાના કદ-

અ લોકોને, પ્રાચીન ગુપ્ત લોકોમાંથી ઉતરી આવેલા નુદ લોકો જેઓનું દક્ષિણમાં એક નાનું રાજ્ય હતું તેઓને, પાશ્વ લોકોને, રાયસવ લોકોને તથા ખીલ દક્ષિણના પ્રદેશોના સરદારોને હરાવ્યા હતા, અને દાવેરી ન દીના કીનારા ઉપર એક જયવલ્લભ બધાવ્યો હતો જે દાન પત્રમાં આ સર્વ હકીકત નોંધેલી છે તેની તારીખ શા. ૧૧૬૦ એટલે ઈ સ. ૧૨૩૮ ની છે

આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે સિધ્ધલુના સમયમાં યાદવોનું રાજ્ય, તેના પૂર્વના વશોના મોટા બળવાન રાજાના સિધ્ધલુની જેટલુંજ વિસ્તારને પામ્યું હતું સિધ્ધલુના લેખોમાં પદ્મિઓ. તેને સાર્વભૌમરાજની પૂરેપૂરી સર્વ પદ્મિઓ આ પનામાં આવી છે, જેથી કે “ સર્વ પૃથ્વીનો આશ્રય, પૃથ્વીવલ્લભ, ગન્ધારાજ વિષ્ણુના આઠમા અવતાર શ્રી કૃષ્ણ યાદવ વંશના હતા એમ પુરાણોમાં લખેલું છે, તેથી દેવગિરિના રાજાઓ પોતાને “ વિષ્ણુવંશીદાસ ” કહેતા હતા, અને શ્રી કૃષ્ણ તથા પાસેના વંશજોનું રાજ્ય દારકામાં હતું, તેથી તેમણે ‘ દારાવતી પુરવરાધી-શ્વર ” એ પદ ધારણ કર્યું ભારકરાઆર્ધનો પૌત્ર અને લક્ષ્મીધરનો પુત્ર ચ ગદેવ તે સિધ્ધલુનો^૧ મુખ્ય જ્યોતિષી હતો

૧ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કીરધવન વસ્તુપાલની પહેલા યોડા સમય પૂર્વે ગુજરી ગયો હતો વસ્તુપાલનું મૃત્યુ વિક્રમ સ ૧૨૬૭ માં થયું વસ્તુપાલ યોડા સમય સુધી વિરાવદેવનો પણ પ્રધાન હતો માટે વિરાવદેવ વિ. સ ૧૨૬૨ માં ગાદીએ આવ્યો. હોનો નેધએ ઈ એ વા ૬૦ પ ૧૯૦

૨ ન જો એ રો એ સો વા ૧૫ પૃ ૩૮૬-૭ અને વા ૧૧ પૃ ૪૩

૩ એટલે વિરણુના વંશમાં હતી ન થયેલા

૪ એહામના રીપોર્ટ, ચિલા લેખ ન ૧૦ તથા ન જો એ રો, એ, સો વા ૧૨ પૃ, ૭

૫, ન રો, એ સો વા ૧ એન, એસ પૃ ૪૬૫,

સિંધણનો પુત્ર જૈતુમી અથવા જૈત્રપાળ હતો, જે સર્વ કલાનુ

નિધાન હતો, અને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાને ઉતરી

સિંધણનો પુત્ર આવેલો સર્વકલાસંપન્ન પૂર્ણચંદ્ર હતો. તે શત્રુ

જૈત્રપાલ તેના રાજ્યોનો યમ હતો અને વિષમ^૧ યુદ્ધમાં દૃઢ હતો.

પહેલાં ગુજરાતી પરંતુ પૃથ્વીનું પાલન તે કરતો હતો, તો પોતાના

ગયો હતો. પિતાના સમયમાં યુવરાજ તરીકે તેણે ઈર્ષ દુષ્ટ, કારણ-

કે સિંધણની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ શાકે ૧૧૭૬

ની છે, અને તેના પૌત્ર એટલે જૈતુમીના પુત્ર કૃષ્ણના તામ્રપદના

લેખમાં પ્રમાદિનામનો સંવત્સર શાકે ૧૧૭૫ ના વર્ષને તેના રાજ્યનું

સાતમું વર્ષ કહેવામાં આવ્યું છે, તથા કૃષ્ણના રાજ્યનો આરંભ શાકે

૧૧૬૯ એટલે ઇ. સ. ૧૨૪૭^૨ માં થયો હતો. અને વૃતખંડની બે

ઐતિહાસિક પ્રસ્તાવનાઓમાંની લાંબી એકમાં જૈતુમીનું નામ બીણકુલ

આવતું નથી. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, સિંધણની

કૃષ્ણ. પછી તેના પૌત્રો કૃષ્ણ અને ૩ મહાદેવ ગાદીએ આ-

ગ્યા. કૃષ્ણનું પ્રાકૃત નામ કન્હાર, કન્હર અથવા કંધાર

હતુ. તેના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ચાલવા, ગુજરાત તથા

કાંકણના રાજ્યોને ત્રાસરૂપ હતો, તેણે “ તૈલુંગના રાજાને રથાપન કર્યું

હતો ” અને ચોથા રાજાના દેશનાં^૪ સર્વોપરિ રાજા હતો પણ વૃત-

ખંડમાં તેના વિશે કાંઈ પણ ખાસ કહેવામાં આવ્યું નથી અને તેના

વિશે સામાન્ય શબ્દોમાં એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે, કે ધણા હાથીઓ

અને ઘોડાઓ જેમાં રોકાએલા હતા તેવાં ધણાં ઘરણુ યુદ્ધોમાં ધણા

શત્રુઓનો તેણે પરાજય કર્યો હતો, કેટલાએકને બધીવાન કર્યા હતા,

૧. અરિસિદ્ધ (સી) ૨ સ્ત્રી, ૭,

૨ જી. જા. બે. સો. વા. ૧૨ પૃ ૪૨.

૩ પરિસિદ્ધ. (સી) ૧ સ્ત્રી. ૪૫.

૪ જી. જા. બે. સો. વા. ૧૨ પૃ. ૩૮

અને બીજાઓને કીર્તનાઓમાં આશ્રય લેવાની ફરજ પાડી હતી, અને આ રીતે આ પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરીને સ્વર્ગમાં ઇંદ્રને જીતવાને ગયો હતો. રાજા કૃષ્ણે ધણા યજ્ઞો કર્યા હતા, એ “ વૈદિક યજ્ઞો કર્યા હતા અને વૈદિક વિધિ-ધર્મ જે સમય જતા લોકોમાં અસ્ત પામ્યો હતો તેને આ રીતે પુનઃ પ્રુષ્ટિ આપી ” બેલગામ તાલુકામાંથી મળી આવેલા શાકે ૧૧૭૧ ના એક તામ્રપટના દાનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મદ્ય અથવા મદકી સેદી તે બિચ અથવા બિચણનો મોટો ભાગ હતો. બિચણુ દક્ષિણમાં સિ ધણુનો પ્રતિનિધિ હતો અને મદન અથવા મદકી મેદી પો તે કુલુડી નામના સુનકનો સુમો હતો. તે મુદ્ગવ એટલે ધણુ કરીને હાલના મુદ્ગલમાં રહેતો હતો, અને પોતાના ઉપરી રાજા કૃષ્ણની સન્મતિથી જૂદા જૂદા ગોત્રના જે જત્રીસ બ્રાહ્મણોને બામેનાડીના ગામમાંની જમીનો આપી હતી. ગોત્રના નામોમાં હાપના કેટલાએક મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોના ગોત્રના નામો પણ મળી આવે છે, જેવાકે ચિતપાવનોમાં પ્રચલિત પટવર્ધન તથા પૈસાસ, દેશરથોમાં પ્રચલિત ધળીસાસ, ધળીશ તથા પાઠક ત્રિવાહીએ નામ પણ આવે છે, પણ મરાઠા બ્રાહ્મણોમાં એનું કાંઈ પણ ચિહ્ન મળુમ પડતું નથી પણ ગુજરાત તથા ઉત્તર હિંદુ સ્થાનના બ્રાહ્મણોમાં એ પ્રચલિત છે. બીજા દાનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે બિચણુનો પુત્ર ચૌન્દ જે તેના પિતા પછી તેની ગાદી તથા પદ્ધતિને પામ્યો હતો તેણે તેમાં લખેલું ગામ ધર્નામમાં આપવાને દેવગિરિના રાજા કૃષ્ણને જાતે વિનંતી કરી હતી.

૧ એટલે આ હુનીયાનો ત્યાગ કર્યો. અથવા મરણ પામ્યો અપરિશિષ્ટ (સી) ૧ સો. ૧૧

૨ ન જો એ રો એ સો વા ૧૨ પૂ. ૨૭ ઇ એ વા ૩ પૂ. ૩૦૬ કુલુડી એ પ્રદેશ હાલના બેલગામ જિલ્લાના કેટલાક ભાગને મળતો આવે છે

૩ ન જો એ રો એ સો વા ૧૨ પૂ. ૪૩.

કૃષ્ણની પછી તેનો બાપ મહાદેવ સાથે ૧૧૮૨ એટલે ઈ. સ.

૧૨૬૦ માં ગાદીએ આવ્યો. " તૈલંગ દેશના રાજાથી

મહાદેવ.

રૂના ટમલાને ઉડાવી દેનાર તોફાની પવન રૂપે તે હતો,

ગર્વિત શુભર લોકોના મદરૂપી પર્વતને તોડનાર વજ્ર

સમાન તેના બાહુનું વીર્ય હતું, તેણે કોંકણના રાજાને સેહેલાઈથી જીતી લીધો, અને કર્ણાટ તથા લાટ દેશોના ગર્વિષ્ટ રાજાઓનું વિડંબન ૧ કર્યું હતું " (એટલે તેમને દરાવીને હસવા જેવી સ્થિતિમાં આપ્યા હતા.) અને

લખવામાં આવેલો કર્ણાટનો રાજા ધણું ઠરીને હાલેખાડનો હોયસજ યાદવ હશે. " સ્ત્રી, બાળક અથવા જે કોઈ તેને ચરણે આવ્યો હતો તેને

રાજા મહાદેવ ઠીપણુ મારતો નહોતો; આ વાત નાણીને તથા તેનાથી બચ પામીને આદિ લોકોએ ગાદી ઉપર એક સ્ત્રીને બેસાડી; અને તેજ કાર-

ણથી માલવાના રાજાએ પોતાને સ્થાને એક બાલકને રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડ્યો, અને ત્યાર પછી પોતાનું સર્વસ્વ ત્યજીને લાંબા સમય સુધી

ખોદું તપ આદર્યું હતું. " " કોંકણનો રાજા સોમ જો કે સમુદ્રમાં તરવામાં હોંશીયાર હતો, તોપણ મહાદેવ રાજાના ઉદ્દેશ હાથીઓના ગંડ-

રથલમાંથી અરતા મદની નદીઓમાં તેની સેના સાથે

ઉત્તર કોંકણની કુખ્યો હતો. " " મહાદેવે સોમેશ્વરનું રાજ્ય તેમજ જીત. તેના પ્રાણ લીધા. " આપણે જોયું છે કે કૃષ્ણ કોંક-

ણના રાજા સાથે લઢયો હતો, પણ એમ દેખાય છે કે

તે દેશ તેણે પૂર્ણરીતે તાબે કર્યો નહતો, તોપણ તેના પછીના રાજા મહાદેવે તે દેશ ઉપર હાથીની અગણિત સંખ્યા સહીતની સેના વડે ફરીથી

ચઢાઈ કરી. સોમ અથવા સોમેશ્વરની જમીન ઉપર પૂર્ણ દાર થઈ અને

૧. પરિચિષ્ટ (સી) ૧ શ્લોક. ૪૮ અને (૨) શ્લોક ૧૩.

૨. એન. ૨. શ્લોક ૧૪-૧૫

૩. એન. ૧ શ્લોક ૫૦ અને ૨ શ્લોક ૧૭.

તેની સત્તા ભાગી, જે ઉપરથી તેણે પોતાના વહાણોમાં આશ્રય લીધો એમ દેખાય છે ત્યાં કોઈપણ કારણથી^૧ તેનું મૃત્યુ થયું, ધણું કરીને કુખીને, કારણ કે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ સમુદ્રે પણ તેનું રક્ષણ કર્યું નહીં ” અને મહાદેવના વીર્યરૂપી અગ્નિને વધારે હુ સહ ધારીને તેણે સમુદ્રની અંદરના વડવાનળ અગ્નિનો^૨ આશ્રય લીધો. ” આથી કરીને કોકણને યાદવોના રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. મારેજ આ દેશ ઉપર મહાદેવની પછીના રાજાના સમયમાં દેવગિરિના રાજાએ નીમેલો સુખો રાજ્ય ચલાવતો હતો, અને મી. વાથેને પ્રગટ કરેલા ચાણુના લેખોમાં પણ આ પ્રમાણે માલમ પડે છે. જે સોમેશ્વરને મહાદેવે તાબે કર્યો હતો, તે પણ કરીને ચાણુના જે સિલિહાર વંશનું કોંકણના તે ભાગ ઉપર ધણા સમય સુધી રાજ્ય ચાલ્યું હતું તે વંશનો હતો. જે કે તે સખધી આપણી હાલની માહિતી શાકે ૧૧૦૬ માં રાજ્ય કરતા અપરાધિત પછી^૩ જે નહીં. મહાદેવ પણ પોતાના પૂર્વેના રાજાઓની પોઠે દેવગિરિમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે દેવગિરિ તેના વંશની રાજ્યધાની હતી, અને હડકરણની સીમા ઉપર આવેલા સુણુ દેશમાં આવેલી હતી એમ લખવામાં આવ્યું છે. “ ત્રણે લોકના સૌન્દર્યના સારનું તે સ્થાન હતું અને તેમાંના ધરો દેવવસિત પર્વતોના

૧ કિલ. ૧ શ્લોક ૪૬

૨ કિલ. ૧ શ્લોક ૫૧ અને ૨ શ્લોક ૧૮

૩ જ રા. એ સો. (જુની ગયાવળી) વા ૫ પૃ ૧૭૭

૪ જ ખો. એ સો. એ. સો. વા ૧૩ પૃ. ૧૩ ઉપરની હકીકત લખાયા પછી મુખાઇના ગેઝીટીયરના ચાણુ જિલ્લાના ભાગો પ્રગટ થયા છે. વા. ૧૩ વા. ૨ પૃ ૪૨૨ એ ચાણુના સિલિહાર રાજાઓની સુધારેલી વ ચાવલી છે હાલમાં જી. આવેલા લેખો જે હજુ પ્રગટ થયા નથી તે ઉપરથી તે લખેલી છે તેમાં લખેલો છેલ્લો રાજા સોમેશ્વર છે. અને તેની વારીખો શાકે ૧૧૭૧ અને ૧૧૮૨ છે.

શિખરો સાથે સ્પર્ધા કરતા હતાં, અને જે સર્વ મધુર અને ભૂપણુ રૂપ અલંકારો તેને લગાડવામાં આવ્યા છે તે સર્વ તે સ્થુલ દેશને યોગ્ય રીતે ખરોખર લાગતા હતા. " પંદરપુરમાં પ્રમાદિ નામ સંવત્સર ચાકે ૧૧૯૨ નો એક શિવાલેખ છે, જેમાં તે સમયે મહાદેવ રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો એમ લખેલું છે. એમાં તેને "પ્રાદ્યપ્તાપ ચક્રવર્તિ" એ પણ લખેલું છે. કાશ્યપ ગૌતમના કેશવ નામના એક આઠલુસરદારે કુરેશા આપ્તોર્થામ યજ્ઞની નોધ તે શિલાલેખમાં લખેલી છે.

મહાદેવની પછી ચાકે ૧૧૯૩ એટલે ઇ. સ. ૧૨૭૧ માં તેનો ભત્રીજો એટલે કૃષ્ણનો પુત્ર રામચંદ્ર ગાદીએ આવ્યો. રામચંદ્ર અથવા તેને રામદેવ અથવા રામરાજ પણ કહેવામાં આવતો રામદેવ. હતો. થાણાના તામ્રપટ્ટનાં દાનપત્રોમાં તેને વિશે " ભાલવના રાજરૂપી ઉદ્દત હાથીનો સિંહ " એમ લખવામાં આવ્યું છે. જે ઉપરથી એમ કહેવાય છે કે તે દેશ સાથે તેને સ્થુલ હતું. વળી તે દાનપત્રોમાં ખીજા ધણા અલંકારો જેવા કે " તૈલંગ રાજ રૂપી વૃક્ષનો સમૂહ ઉછેદ કરનાર હાથી " ઇ. આવે છે, પરંતુ તે સર્વ અલંકારો રામચંદ્રને તેના પૂર્વજો તરફથી બિરહ રૂપે માત્ર મળેલા હતા, અને તે ઉપરથી તેના રાજ્યના કોઈ પણ વિશેષ બનાવનું સૂચન થતું નથી. દક્ષિણમાં છેક મૈસુરની હદ સુધી તેના શિવાલેખો મળી આવે છે, માટે તેનું રાજ્ય સર્વથી વધારે વિસ્તારવાળું તે સમયે હતું. કલિયુગના ૪૭૯૮ માં વર્ષ એટલે ચાકે ૧૨૧૬ અથવા ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં તેના રાજ્યમાં તામ્રપત્રો ઉપર

૧. પરિચિદ (સી) ૨ સ્થો. ૧૯-૨૦ દેવ જેમાં રહેલા તે પર્વત દિમાશય કે મેરુ હોય. આ અવધારમાં દેવગિરિ એટલે દેવનો પર્વત એ બ્યુત્પત્તિના અર્થનું સૂચન છે.

૨ ઉપર લખ્યાં ગયા બીજે તે પ્રમાણે.

કોકણમાં લખેલી અમરકોપની એક હસ્તલિખિત પ્રત ડેક્કનકોલેજની પુસ્તકશાળામાં છે કોકણમાં શાકે ૧૨૧૦ માં તેનો સુખો ભારદ્વાજ યોત્રનો કૃષ્ણ નામે એક વ્રાહ્મણ હતો જેના પિતામહ પદ્મનાભે પ્રથમ રાજની મરજી સંપાદન કરી હતી, અને સિંધલુના રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો થાણાના દાનપત્રોમાંનું એક તેણે પ્રગટ કર્યું હતું અને બીજું શાકે ૧૧૯૪ નું અચ્યુત નાયકે પ્રગટ કર્યું હતું આ પણ એક વ્રાહ્મણ હતો, અને એક નાનો સરદાર હશે, અને કાંઈક રાજ્યની નો-કરીએ હશે (પણ જે લખવામાં આવી નથી) એમ દેખાય છે વળી તે કયા રહેતો હતો તે પણ સ્પષ્ટ નથી

પ્રખ્યાત મથકાર અને મુખ્યત્વે કરીને ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકોને કર્તા હેમાદ્રિ માહાદેવ તથા રામચંદ્ર એ બન્નેના રા માહાદેવ તથા જયમાં થઈ ગયો અને તે બન્નેનો પ્રધાન હતો ધર્મ રામદેવનો પ્ર શાસ્ત્રના તેના પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં તેને માહાદેવનો ધાન હેમાદ્રિ. ' શ્રી કરણાધીપ " અથવા " શ્રી કરણપ્રભુ " કહેવામાં આવ્યો છે વળી શાકે ૧૧૮૪ ના થાણાના તામ્રપદ્માં પણ તેણે સર્વ કરણોનું આધિપત્ય લીધું હતું તેમ લખવામાં આવ્યું છે આ તેની જગા ધણી કરીને મુખ્ય સેક્રેટરી એટલે પોતાના રાજ તરફથી સર્વ હુકમો જે લખે અને પ્રગટ કરે અને રાજ્યનું દરતર રાખે તેની હતી એમ દેખાય છે વળી હેમાદ્રિને સામાન્ય રીતે મંત્રી અથવા રાજ્યસલાહકાર કહેવામાં આવ્યો છે તેના બીજા પુસ્તકોમાં અને થાણાના લેખમાં માહાદેવને બદલે રામચંદ્ર તેનો રાજ હતો એમ લખવામાં આવ્યું છે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરના તેના પુસ્તકોના આર-ભમાં રાજ મહાદેવની તેમજ તેની વસાવલિઓ આપવામાં આવી છે. માહાદેવની વસાવલિ કોઈક વખતે સિંધલુથી શરૂ થાય છે, અને કોઈક વખતે બિલ્લમથી થાય છે, અને દાનખડમાં તો ફક્ત એકલા માહાદેવ

નાજ પરાક્રમે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. ધણાએક રાજાઓનાં વર્ણન સામાન્ય શબ્દોમાં લખવામાં આવ્યાં છે, અને તેમાં વખાણ પિના ખીજું કંઈ નથી. પણ મતખંડ જે હેમાદ્રિએ રચેલું પ્રથમ પુસ્તક હતું તેમાં તો આપણે ઉપર જોયું છે તેમ છેક સરઆતથીજ ને વંચનો કીમતી વૃત્તાંત છે અને તેનો ધણો ભાગ ધણેકરીને સંકારહિત ઐતિહાસિકજ છે.

હેમાદ્રિ એ વસ ગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતાનું નામ કામદેવ, પિતામહનું નામ વાસુદેવ, અને પ્રપિતામહનું નામ

હેમાદ્રિનાં વામન હતું. બહુ વખાણના શબ્દોથી તેનું વર્ણન પુસ્તકે ભરેલું છે. અને આ સર્વમાંથી ઐતિહાસિક સત્ય જે શોધી કઠાય તે આ છે કે હેમાદ્રિ

બ્રાહ્મણ તરફ ધણો જ ઉદાર હતો અને દરરોજ ધણા બ્રાહ્મણોને જમાડતો, તે પોતે વિદ્વાન હતો, અને વિદ્વાનોનો તે આશ્રયદાતા હતો. વળી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ધાર્મિક, પવિત્ર અને વળી તેની કાયે ધણો બહાદુર હતો. તેની સત્તા ધણી જ હતી એ સ્પષ્ટ છે. જે સર્વ મોટા મોટા ગ્રંથો તેણે રચેલા કહેવાય છે તે સર્વ ખરેખર તેણેજ રચેલા હતા કે નહિ તે સંશયની વાત હોઈ શકે; પરંતુ ધણા પ્રાચીન સમયથી પરંપરાથી ચાલી આવેલા ધાર્મિક રીવાજો અને આચારોને એક ધાર્મિક વ્યવસ્થા અથવા પદ્ધતિ રૂપે સુકવાનો વિચાર તો નિશ્ચિત રીતે તેનો જ હોવો જોઈએ, અને તેની જ દેખરેખ નીચે તે અમલમાં મુકાએલો હોવો જોઈએ.

તેનો મોટો ગ્રંથ “ સ્મૃત્તર્વંગચિંતામણિ ” નામનો છે; તેના ચાર

ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે (૧) મતખંડ—

સ્મૃત્તર્વંગ ચિં- આમાં ધર્મના ઉપવાસો અને પાળવાના આચારોનું તામણિ. સ્પષ્ટીકરણ આવે છે, (૨) હનખંડ—આમાં જૂદાં

જૂદાં દાનો જે મોટી ધાર્મિક મહત્તાનાં ગણાય છે તે સમજવવામાં આવ્યાં છે; (૩) તિર્થખંડ—આમાં તીર્થનાં પવિત્ર સ્થાનોની યાત્રાઓ વિશે લખવામાં આવ્યું છે, અને (૪) મોક્ષખંડ—આમાં મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. વળી તેમાં એક પાંચમો ખંડ અથવા ભાગ છે જેનું નામ પરિશેષખંડ અથવા પરિશિષ્ટ છે જેમાં (૧) જે દેવોને પૂજવા લેઈએ તે, (૨) શ્રાદ્ધ એટલે ચિત્તઓને આપવાનાં બલિદાન(૩) ધર્મ વિધિઓ કરવા માટે થોડા કાલ તથા ઋતુઓનો નિર્ણય અને (૪) પ્રાપશ્ચિત્ત વિશે મોટા નિર્બંધો છે આ સર્વ લેખો ધણી જ નિપુણતા તથા અસંખ્ય ઉતારાઓથી ભરેલા છે. તેને ધણું માન આપવામાં આવે છે, અને તે વિષયો ઉપરના બિવિધના લેખોને તેમાંથી ધણું લેઈ. વાગ્મ-દના વૈદ્યકીય ગ્રંથ ઉપર આયુર્વેદરસાયણ નામની ટીકા, અને વૈજ્ઞાન્ય મતના નિરૂપણવાળા બોપદેવ કૃત મુક્તાફલ નામના બીજા પુસ્તકો. પુસ્તક ઉપર એક બીજી ટીકા, આ બંને પછી તેણે રચી હોય તેમ કહેવાય છે.

આ બોપદેવ તે હેમાદ્રિના આશ્રિતઓમાંનો એક હતો. તેણે ઉપર કહેલ પુસ્તક રચ્યું છે, તથા ભાગવતના એક સંક્ષેપ બોપદેવ. રૂપે હરિલીલા નામના પુસ્તકનો પણ તે કર્તા હતો. તે પુસ્તકકર્તાના પોતાના કહેવા પ્રમાણે આ બંને પુસ્તકો^૧ હેમાદ્રિના કહેવાથી લખ્યાં હતાં. બોપદેવ કેશવ નામના વૈદ્યનો

૧ વિદ્વદ્વનેશશિષ્યેણ મિષકેશવસૂત્રુના ।

હેમાદ્રિર્બોપદેવેન મુક્તાફલમર્ચીરકત્ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતસ્કંધાધ્યાયાર્થાદિનિરૂપ્યતે ।

વિદુષા બોપદેવેન મંત્રિહેમાદ્રિતુણ્યે ॥

હસ્ત લિખિત પ્રતો વિશે ડૉ. રાજદ્રશાસનો ઉલ્લેખ વા. ૨. ૫. ૪૮

પુત્ર અને ધનેશનો શિષ્ય હતો. તેનો પિતા તેમ તેનો ગુરુ એ બંને વ.
રદા નદીના કિનારા ઉપર આવેલા સાર્થ-નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા.
માટે બોપદેવ વરાડ પ્રાંતનાં રહેવાશી હતો. મુખ્યશ્રોધ નામના વ્યાકરણ-
ના એક ધ્યેયનો 'કર્તા' બોપદેવ તે આજ હતો તેમ દેખાય છે, કારણકે
તેમાં લખેલાં તેના પિતાનાં તથા ગુરુનાં નામો આ પુસ્તકમાં લખેલાં છે
તેજ છે, બોપદેવે સ્વેચ્છાં થોડાં વૈષ્ણવિદ્યાનાં પુસ્તકો પણ મળી આવ્યાં છે.

મરાઠા દેશમાં હેમાદ્રિની હજી વિસ્તૃતિ થઈ નથી. તે સામાન્ય રીતે
હેમદપંતના નામથી ઝોળખાય છે, અને આખા દેશની
મરાઠાઓનો અંદરના અમુક બાંધણીનાં જૂનાં મંદીરો તેના બધા-
હેમદપંત. વેલાં છે એમ કહેવાય છે. મોટી લીપી અથવા હાલ-
માં જે લખવાની લીપી પ્રચલિત છે તે તેણે લખા-
કરી એમ કહેવાય છે. અને તે લંકા અથવા સિંહલદ્વીપમાંથી તે લાંબો
હતો તેમ માનવામાં આવે છે. મુખ્ય સેક્રેટરી તરીકે રાજ્ય સંબંધીના
સ્વર્ગ કાગળો અને નોંધ પત્રો [દસ્તાવેજો] ને લખવાના કામ ઉપર
તેને દેખરેખ રાખવાનું હતું, અને લખવાની પદ્ધતિમાં તેણે કેટલાએક
સુધારા કર્યા હશે એ સંકેત છે.

મહાન મરાઠા સાધુ જ્ઞાનેશ્વર અથવા સામાન્ય રીતે ઉચ્ચાર કરતાં
જ્ઞાનેશ્વર એ રામચંદ્રના રાજ્યમાં થયે ગયો. ભગવદ્ગીતા
મરાઠા સાધુ ઉપરની તેની મરાઠી ટીકાને અંતે તે એમ કહે છે કે
જ્ઞાનેશ્વર. “ કલિયુગમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં અને ગોદાવરીના નદીના
દક્ષિણ તટ ઉપર એક પવિત્ર સ્થાન છે જે વિસ્તારમાં
પાંચ કોસ છે અને ત્રિભુવનમાં પવિત્રમાં પવિત્ર છે, જ્યાં જગતનું જીવન
સૂત્ર શ્રીમહાલય છે. લાંબુ મદુપંચવિલાસ, સર્વકલાનિધાન, શ્રી રામચંદ્રને
રાજ ન્યાયથી સિતીનું રક્ષણ કરે છે અને લાંબુ મહેસના કુલમાં ઉત્પન્ન
થએલા શ્રી નિવૃત્તિનાથના પુત્ર જ્ઞાનદેવે શ્રી ગીતાજીનું આ દેશી પ્રવિધાન ”

કર્ચું" ૧૧૨ પુસ્તકની સમાપ્તિની તારીખ શાકે ૧૨૧૨ એટલે ઇ. સ. ૧૨૯૦ ની આપવામાં આવી છે, જે સમયે રામચંદ્ર ગાદીએ હતો તે વાત આપણને માહિત છે.

દખણના સ્વતંત્ર હિંદુ રાજાઓમાં રામચંદ્ર છેલ્લો હતો. આશરે એક શતકથી મુસલમાનો દિલ્હીમાં સારી પેઠે જમીના તે જરોને મુસલમાનોએ હતા, અને હજુ તેઓએ દખણ દેશ તરફ પોતાનું લખાનાએ ધ્યાન ફેરવ્યું નહોતું, તોપણ લાંબા સમય સુધી તેમ છતી લેવો. કરવામાં તેઓ અટકે તેમ બની શકે તેમ નહોતું. રાજ્યકર્તા મુસલમાન રાજાનો ભત્રિજો અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી જેને કારણે સુબો નીમવામાં આવ્યો હતો, તે બહાદુર અને સાહસિક જુરસાવાળો પુરુષ હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૨૯૪ એટલે શાકે ૧૨૧૬ માં ૮૦૦૦ માણસોનું એક નાનું લશ્કર એકઠું કર્યું અને સીધો દખણ તરફ ચાલ્યો, અને ઇલીચપુર સુધી આવ્યો અને પછી એકાએક પશ્ચિમ તરફ વળીને થોડા સમયમાં દેવગિરિ આગળ દેખાયો. આવી ચઢાઈની રાજાને લગાર પણ આશા નહોતી, તેથી કરીને તેની સીમા થવાને તે તૈયાર નહોતો. એક વૃત્તાંત પ્રમાણે તો તે પોતાની રાજ્યધાનીમાં પણ હતો નહીં. તેણે એકદમ ૪૦૦૦ નું લશ્કર ઉભું કર્યું અને પોતાની રાજ્યધાની અને

૧ પંસે યુગી પરિ કર્લી । આણિ મહારાષ્ટ્ર મંડલી ।

શ્રીગોદાવરીચ્યા કૂર્લી । દક્ષિણર્લી ॥ ૧ ॥

ત્રિમુવનૈકપવિત્ર । અનાદિપંચક્રોશક્ષેત્ર ।

જેથ જગાર્ચે જીવનસૂત્ર । શ્રીમહાલયા અસે ॥ ૨ ॥

તેથ યદુવંશવિલાસ । જોસકલકલાનિવાસ ।

ન્યાયાતે પોષી ક્ષિતીશ । શ્રીરામચંદ્ર ॥ ૩ ॥

તેંથ મહેશાન્વય સંમૂર્તે । શ્રીનિવૃત્તિનાથ સૂર્તે ।

કેલે જ્ઞાનદેવ ગીતે । દેશીકાર લેળે ॥ ૪ ॥

અઢાઈ લાવનાર લશ્કરની વચ્ચે પડાવ નાંખ્યો. પણ લાંબા સમય મુખ
 ટકી ચકાસી નહી તેમ તેની ખાત્રી હોવાથી, તેણે પોતાના કીસ્તામાં ખેર
 રાક એકઠો કરવાના ઉપાય લીધા, અને તેમાં ભરાઈ પેઠો. પછી તે રોહિર
 મુસલમાનોએ લીધું અને છુટકુ અને કીસ્તા ઉપર સખ્ત ઘેરા બાંધ્યો.
 અલ્લાઉદ્દીને અગમચેતીથી એવી ખબર દેલાવી હતી કે મારી સાથેનું
 લશ્કર તો હકત આગળ મોકલેલું નાનું લશ્કર છે અને પાછળ રાત્ર મો-
 હાકું લશ્કર લઈને દખ્ખણ ઉપર આવવા નીકળી ચુક્યા છે. આથી કરીને
 જીત મેળવી શકાય એવી રીતે તેના સામા ટકી રહેવાની આશા રામચંદ્રે
 ખુદી દીધી અને સલાહ કરવા માટે સંધિ શરૂ કરી. અલ્લાઉદ્દીન પો-
 તાની નબળાઈ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી તેની માગણી ખુશીથી
 સ્વીકારી, અને ઘેરા ઉઠાવી લઈ પાછા જવાનું કલુસ કર્યું, પણ એ શરતે
 કે ધણું સૈનું તેને આપવામાં આવે. તે દરમ્યાનમાં રામચંદ્રના પુત્ર શંકરે
 એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું અને તે કીસ્તાને ઉમારવા માટે મદદે
 આવવાને નીકળ્યો હતો, તેવામાં એક દબલચું લશ્કર તે કીસ્તાનો ઘેરા
 બાહુ ગખવા માટે ત્યાં આગળ રહેવા દઈ અલ્લાઉદ્દીન બાકીનું પોતાનું
 લશ્કર લઈ તે રોહિરથી થોડે દૂર ગયો અને શંકરના લશ્કર સાથે લઢાઈ
 કરી. હિંદુઓની સંખ્યા મુસલમાનો કરતા ઘણીજ વધારે હતી માટે મુ-
 સલમાનોને પાછા હઠવાની ફરજ પાડી; પરંતુ સામા લશ્કરની રીતભાત
 ઉપર નજર રાખવાને મુકેલી ટુકડી તેમને આ સમયે આવીને મળી
 અને દીલ્લીથી જે મોટું મુખ્ય લશ્કર આવે છે તેજ આ ■ એમ શં-
 કરના લશ્કરે ધાર્યું તેથી તેઓ ગભરાટમાં પડ્યા અને અવ્યવસ્થા બહુ
 થઈ તેથી હિંદુઓની ધૂરધૂરી હાર થઈ.

પછી રામચંદ્ર અથવા રામદેવે કોલકતાર અલાબ્યા, પણ અલાઉદ્દીને
 પોતાની માગણીઓ વધારી. હિંદુરાજાનાં મિત્રો તેની મદદે આવવાની તૈ-
 યારીઓ કરતા હતા, એટલામાં રામચંદ્રને માલુમ પડ્યું કે કીસ્તામાં જે

ધાન્યના કાચળા નાંખવામાં આવ્યા હતા તેમાં તો ખીંડુ ભરેલું છે. ખોરાક ઘણો ખરી પુરો થઈ ગયો હતો. મારે સધિ ઉતાવળથી કરવાને તે આતુર હતો. એટલા માટે એવા કાલકરાર કર્યા કે તેણે અણાઉદીનને ૬૦૦ મણ મોતી, બેમણ રત્નો, ૧૦૦૦ મણ રૂપે ૪૦૦૦ યાન રેશમી કાપડનાં, અને બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપવી, ઇક્ષીયપુર તથા તે તા-
બાનો મુલક મુસલમાનોને તાબે કરવો, અને દર વર્ષે દીલ્હીમાં ખંડણી મોકલવી. આ રીતે દેવગિરિના રાજાએ મૂલ્યવાન ખર્ચાને તેને આપ્યો તે જાણને અણાઉદીન પાછો ગયો.

થોડા સમય પછી અણાઉદીને પોતાના વૃદ્ધ કાકાને મારી નાંખ્યો અને ગાદી પોતે લીધી. રાજા રામચંદ્રે ખંડણી કેટલાંએક વર્ષો સુધી મોકલી નહીં, મારે તેને શિક્ષા કરવા સાર દિલ્હીના રાજાએ પોતાના ઘણા માનીતા શુભામ મલીકકાકુરની સરદારી નીચે ૩૦૦૦૦ ધોડાતું એક લ-
શ્કર મોકલ્યું. મલીકકાકુરે “ પથર અને પર્વતો ઉપર લગામ ખેંચ્યા વીના ” પોતાની લાંબી અને અધરી મુસાફરી પુરી કરી અને ઇ. સ. ૧૩૦૭ ના માર્ચ માસમાં એટલે શકે ૧૨૨૮ ના અંતમાં દેવગિરિ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ લઢાઇ થઈ તેમાં હિંદુઓની હાર થઈ અને રામ-
દેવને બંધીવાન કરવામાં આવ્યો. બીજા વૃત્તાંત પ્રમાણે મલીકકાકુર દેવગિરિની આજુબાજુના મુલકને નાશ કરતો કરતો આવ્યો, અને સામે થવું નિષ્ફળ છે એમ સમજી હિંદુ રાજા તાબે થયો. રામચંદ્રને દિલ્હી મોકલવામાં આવ્યો, ત્યાં તેને છમાસ સુધી રોડી સઘળા માન સાથે છુરો કરવામાં આવ્યો, ત્યાર પછી તે ખંડણી નિયમિત રીતે મોકલતો અને મુસલમાનોને નિમકહલાલ રહેા. શકે ૧૨૩૧ એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં મલિકકાકુરને ફરીથી દખલમાં તૈલંગણ તાબે કરવાને મોકલવામાં આવ્યો.

હતો; ત્યાં જતાં રસ્તામાં તે દેવગિરિમાં રહ્યા હતા અને ત્યાં આમળ રાજ્યએ તેનો સત્કાર ધણી આપી રીતે કર્યો હતો.

આ વર્ષમાં રામદેવનું મૃત્યુ થયું અને તેની પછી તેનો પુત્ર ચંકર થયો. તેણે વાર્ષિક ખંડણી દિલ્હી મોકલવાની બંધ કરી, અને તેને તાબે લાવવા મારે શાકે ૧૨૩૪ એટલે ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં મલિકકાદુરને ફરીથી દખલમાં મોકલવામાં આવ્યો તેણે ચંકરને મારી નાંખ્યો, તેનું રાજ્ય નાશ કર્યું અને પોતાનું નિવાસસ્થાન દેવગિરિમાં રાખ્યું.

અલ્લાઉદ્દીનના રાજ્યના પાછલાં વર્ષોમાં, મલિકકાદુરે રાજ્ય ઉપર જે બળવાન સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી તેથી કંટાળી જઈને તેના અમીરોએ બળવો ઉઠાવ્યો. તે દરમ્યાનમાં અલ્લાઉદ્દીન મુજરી ગયો અને તેની પછી તેનો મીર્જા પુત્ર, મુબારીક ગાદીએ આવ્યો. રામચંદ્રના જમાઈ હરપાળે આ પ્રસંગનો લાભ લીધો. તેણે બળવો કર્યો અને કંટાળેલ મુસલમાન મુબાએને કાઢી મુક્યા. તે બળવો દાખી દેવાને શાકે ૧૨૪૦ એટલે ઇ. સ. ૧૩૧૮ માં મુબારીક જલતે દખલમાં આવ્યો. તેણે હરપાળને બંધીવાન કર્યો અને ધણી કૂર રીતે જીવતા ને જીવતાં તેની સામઠી જેવી કાઢી.

આ રીતે દખલના છેલ્લા મરાઠા એટલે હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો, અને ત્યાર પછી તે દેશ મુસલમાની રાજ્યનો એક પ્રદેશ થયો.

પછીના સમયના યાદવો એટલે દેવગિરિના યાદવોની
વંશાવલિ.

મલ્લુગી.

૧. બિલ્લમ. (શાકે ૧૧૦૯-૧૩ એટલે ઇ. સ.
૧૧૮૭-૯૧.)
૨. જૈનપાલ-અથવા જૈનુગી (શ. ૧૧૧૩-૩૨ એટલે ઇ. સ.
૧૧૯૧-૧૨૧૦)
૩. સિંહણુ- (શ. ૧૧૩૨-૬૯ એટલે ઇ. સ. ૧૨૧૦-૪૭)

જૈનપાલ અથવા જૈનુગી.

૪. કુણુ- (કંહાર અથવા કંધાર)	૫. મહાદેવ.
(શ. ૧૧૬૯-૮૨ અથવા ઇ. સ. ૧૨૪૭-૧૨૬૦)	(શ. ૧૧૮૨-૯૩ એટલે ઇ. સ. ૧૨૬૦-૭૧)

૬. રામચંદ્ર અથવા રામદેવ.
- (શ. ૧૧૯૩-૧૨૩૧ એટલે.
ઇ. સ. ૧૨૭૧-૧૩૦૯)

૭. ચકર.

(શ. ૧૨૩૧-૩૪ એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૯-૧૩૧૨)

બનેવી દરપાલ શા. ૧૨૪૦ એટલે ઇ. સ.
૧૩૧૮ માં મરાયે.

મકરણ ૧૫.

કોલાપુરના સિલાહાર વંશના રાજાઓ.

સગદારો અથવા નાના રાજાઓનાં તથા કુટુંબો જેનું નામ સિલાર
અથવા સિલાહાર હતું તેઓ દેશના જુદા જુદા ભાગ
સિલાહાર ઉપર રાજ્ય કરતાં હતાં. જમ્મતકેતુના પુત્ર જમ્મત-
વંશના ત્રણ વાહનથી તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ કાઢતા હતા. આ
શાખાઓ. જમ્મતકેતુ વિદ્યાધર લોકોનો રાજા હતો અને શંખચૂડ
નામના નામના પ્રાણ તેની જગાએ ગરડને પોતાના
પ્રાણ અર્પી તેણે બચાવ્યા^૧ હતા. આ સંધળા ત્રણે કુટુંબના રાજાઓની
એક પદ્ધિ “ તમરપુરવરાધીશ્વર ” એટલે સારામા સારું શહેર જે તમર
તેના અધીશ્વર ” હતી, આ પદ્ધિ ઇતિહાસમાં બહુ ઉપયોગી છે.
આપણે જોયું છે કે રાજાપુરના દાનપત્રનો દાતા કામદેવ જે જાતે ચાલુક્ય
હતો, તેણે “ કલ્યાણપુરવરાધીશ્વર ” એ પદ લીધું હતું, અને પછીના
સમયના કદંબ વંશના રાજાઓએ ઉતરતી પકિતના થઈ પોતાનું
સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવ્યું તેઓનું તથા ગોવાના રાજ્ય કરનારાઓનું પદ “ બન-
વામી પુરવરાધીશ્વર ” હતું. જેમ આ પદે ઉપરથી એમ મુશ્કિલ થાય
છે કે તે પદ ધારણ કરનારાના વંશની એક સમયે કલ્યાણમાં તથા બન-
વામીમાં ઉપરી સત્તા હતી, તેવીજ રીતે “ તમર પુરવરાધીશ્વર ” એ
પદથી એમ દર્શાવ થાય કે જે સિલાહાર વંશના લોકોનું આ પદ
હતું તેમનો વંશ એક સમયે ઉપરિ સત્તાવાળા હોવો જોઈએ અને તમ-
રમાં રાજ્ય કરતો હોવો જોઈએ. સિલાહાર રાજાઓના એક દાનપત્રમાં

૧. આ વારતા નાટક રૂપે સંસ્કૃતમાં નાગાનંદ નામના નાટકમાં આ
દરે લખી છે

એવું સ્પષ્ટ લખેલું છે કે “શિનાહારના નામથી પ્રસિદ્ધ
 તે વંશનું મૂલ થએલા વંશના રાજાઓ તમરના સ્વામીઓ^૧
 સ્થાન તમર. હતા ” ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે ઈસવી સનના પ્રથ
 મના ચતુર્થમા તમર એ એક પ્રખ્યાત શહેર હતું,
 અને તેની પ્રખ્યાતિ ધણી પછીના સમય સુધી ટકી રહી હતી, પણ દુ-
 ભાગ્યે તે શહેરનું હાલનું સ્થાન હજી નિશ્ચિત થયું નથી, તેમ જોની
 રાજ્યધાની તમરમા હતી તેના ઇર્ધ પણ શિનાહાર રાજ્યના ઇર્ધ પણ
 મિહનો હજી સુધી આપણને મળ્યા નથી આદ્યજન્ય સમયના અત
 પછી અને આલુક્ય સત્તાની સ્થાપના પૂર્વે કદાચિત તે થઈ
 ગયું હોય

મહા મ ડોજેશ્વર રાજાઓ અથવા ખડ્ડીયા રાજાઓના ત્રણ શિ-
 નાહાર વંશ જે વિશે આપણે હાલ વિચાર ચના-
 ઉત્તર કોંકણની નીચે છીએ, તે રાષ્ટ્રકૂટના સમયમા સ્થાપા
 શાખા. હતા તેમાના એકનું રાજ્ય ઉત્તર કાકણમા
 હતું જેમા ૧૪૦૦ ગામા આવેલા હતા અને
 જેનું મુખ્ય શહેર પુરી હતું જે એક સમયે તે પ્રદેશની રાજ્યધાની હતું
 ઉપર લખી ગયેલા કાન્હેરીના શિના લેખમા લખ્યા પ્રમાણે અમોઘવર્ષ
 શામ ૭૭૫ પૂર્વે થોડા વર્ષો ઉપર પુલ્લશકિતને કાકણનો પ્રદેશ આપ્યો
 હતો બીજી શિનાહાર વંશની શાખા દક્ષિણ કાકણમા
 દક્ષિણ કોંકણની અધિષ્ઠિત થઈ હતી તેનો સ્થાપનાર અથવા
 શાખા. પ્રથમ રાજા શણકુદત ઉપર કૃષ્ણરાજની બહુજ

૧ ડો ટેલરે લાખાતર કરેલું દાનપત્ર અને મુબારકની નીટરસી સોસા-
 ધરીમાં વા ૩ મા પ્રગટ કરેલું દાન પત્ર શિલાહારાચ્ય ચરોચ તમરેશ્વર
 મૂમ્તામ ॥

પ્રીતિ^૧ હતી, તેણે સહ્યાદિ પર્વત અને સમુદ્ર તટની વચ્ચેનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો. કૃષ્ણરાજ નામના ત્રણ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ થઈ ગયા છે પણ અહીંયા લખવામાં આવેલો કૃષ્ણરાજ તે નામનો પેહેલો રાજા જેનું રાજ્ય શક સમ્રાટસરના સાતમા શતકના છેલ્લા ચતુર્થ ભાગને અતે એટલે ધ સ ૭૫૩ અને ૭૭૫ ની વચ્ચે થઈ ગયું હતું તે હોવો જોઈએ આ વંશની વંશાવત્તિ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં આપવામાં આવેલી છે જેમાં લખેલો છેલ્લો રાજા શાકે ૮૩૦ માં જ્યારે ચાલુક્ય રાજા સ્વાશ્રય રાજ્ય કરતો ત્યારે ગાદીએ હતો તેમની રાજ્યધાની ખારેપાટણની સમીપમાં પ્રાઈ એક રથાને આવી હોવી જોઈએ

૧ ખારેપાટણના લેખો જ નો એ રો એ સો વા ૧ ૫ ૨૧૭ ખા જમગાધર શાસ્ત્રી પેહેલા રાજાનું નામ 'કન્થ કુલ્લ' વાંચે છે પણ પેહેલો અક્ષર સ્ત જોવો. કેખાય છે જોકે તેમાં થોડાક ફેર છે, તેથી તે શક હોય તેમ વધારે મળતો આવે છે જે અક્ષરને તેમણે છૂં વાંચી હતો તે કાળો જ છે વંશાવત્તિમાં જો ને બદલે વંશાવત્તિમાં જો જોઈ જાય તેમ માલુમ પડે છે

૨ પેહેલા રાજા રાણકુલ્લથી છેલ્લા રાજા રાજા સુધી ૧૦ પેઢીઓ થઈ ગઈ છે અને તે કારણથી આ વંશમાં એક પછી આવતા રાજાઓ તે પેહેલાના પુત્રો છે એમ બન્યું છે કેટલાં રાજાઓ જોઈ પૂર્વેના રાજાના બાઈ અથવા કાકાના સબંધ ધરાવે છે તેમાંના દરેક રાજાનો સરાસરી રાજ્યવર્ષો સમય ૧૬ થી ૨૧ વર્ષનો હોય છે તોપણ એક પછીનો સરાસરી સમય તેથી વધારે લાંબો હોય છે અને ૨૬ થી ૨૮ વર્ષ સુધીનો હોય છે કુળીયામાં થઈ ગયેલા કાઠપણ વંશના રાજાઓની વંશાવત્તિ લઈ જોવાથી આ બાબતની ખાત્રી થાય છે શાકે ૬૩૦ માં શક ગાદી ઉતર હતો, અને તેજ વર્ષમાં તેણે રાજ્ય સાર કર્યું એમ ધારીયે તો તે વંશની રચાપનાને ૬૩૦ થી પૂર્વે ૨૭×૬=એટલા વર્ષો થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ માટે ૬૩૦ માંથી ૨૭×૬=૨૪૩ વર્ષો બાદ કરતા શા ૧૮૭ આવે છે તે પણ કરીને રાણકુલ્લનો સમય હોવો જોઈએ જે સરાસરીમાં વર્ષ ૨૬ ગણીયે તો તે તારીખ ૧૬૬ ની આવે અને તેમ જણીએ તોપણ કૃષ્ણ ૧ ના રાજ્યમાં આપણે આવીએ છીએ કૃષ્ણ બીજાની તારીખ શાકે ૭૬૬ થી ૮૮૩ સુધી આવે છે અને

શિવનાહાર વસતી ત્રીજી સાખા જેન. રાજ્યનો ઇતિહાસ આ નિ-
બધમા આવે છે તેનું ગણ્ય મહાપુર, મીરજ અને
કોટહાપુરશાખા કહાડી જીલ્લાઓ ઉપર હતું અને પછીના સમયમા દ
શિશુ કોકણ ઉમેરનામા આવ્યું હતું આ સાખા ત્રણે
મા સર્વથી છેતરી હતી અને આગળ ઉપર ખતાનનામા આવશે તે પ્રમા
ણે આશરે તા' ૬૬૮ વસતી પડતીના સમયમા તેની સ્થાપના થઇ હતી, તે
સાખાનો પેરેસો રાજ્ય જતીગ હતો તેની પછી તેનો
તેનો સ્થાપનાર પુત્ર નાથીન્મ અથવા નાથીનમા ગાદીએ આવ્યો
જતીગ. હતો નાથીન્મની પછી તેનો પુત્ર ચંદ્રરાજ આવ્યો
હતો અને તેની પછી તેનો પુત્ર જતીગ થયો હતો
જેને “ પનહાલના પર્વતના કિ'નાનો સિદ્ધ ” કહેવામા આવ્યો છે
જતીગનો પુત્ર જે તેની પછી ગાદીએ આવ્યો તે ગોક હતો જેનું બીજું

કૃષ્ણ ત્રીજીની તારીખો સ ૮૬૭ ૮૭૦ આવે છે માટે આ બેમાથી એકે હોય નહીં
વળી ને આપણે ફરેક રાજ્યની સરાસરી બીજી થીતે લઈએ અને ૮૩૬ માથી
૧૦૪ — ૧૭૧ વર્ષો બાદ કરીએ તો સ ૭૫ આવે છે એ વર્ષ કૃષ્ણ બીજીના
રાજ્યનું નહીં હાથે છે તેનું વહેવામા વહેલું વર્ષ સ ૭ તુ છે અને તેની પે
હેવાના રાજ્યનું છેવામા છેલ્લું વર્ષ ૭૫ તુ છે માટે ખારેખાટજીનો વસ તે ત્ર
ણેમા નહોતો હતો અને કૃષ્ણ પેહેવાના રાજ્યમા સ્થાયો હતો

તે દાનપત્રમા છેલ્લા રાજ્યનું નામ બાલ સાક્ષીએ ‘રાહુ’ વાચ્યું પણ
તે નામનો બીજો અક્ષર હુ તથી હાથે છે એ દાનપત્રમા તેનું ૧૫ બીજું લખેલું
■ તે બરાબર છે જેનું જેખાલ છે જેમને પરમ મહારક તથા વાઘદેનાનિ
જે રાખે તેજ દાનપત્રમા અન્ય સ્થળે આવે છે તેનાના ૬ જેવો / તે છે

૧ જ બો છે સો એ સો વ ૧૩ પૂ ૨ એ પ્રગટ થયેલા ગડાદિત્યન
દાનપત્રમા લખુ, તથા જ રો એ સો વા ૪ પૂ ૨૮૦ એ મારસિદના દાન-
પત્રમા લેવુ, તથા આ સુ વે ઇન્ડીયા ન ૧૦ પૂ ૧૦૨ તથા ડા લી સો
૧ વા ૩ મા લોજ બીજીનું દાનપત્ર લેવુ

નામ ગોઠણ અથવા ગોણણ હતું. કહાંડર, કુડી અને મૈરીજ નામના જીવધાઓ ઉપર તેનું રાજ્ય હતું અને કોંકણને તે પંજ્યાં કરતો હતો તેમ સખવામાં આંધું છે. તેને ગુલાલ, કીર્તિરાજ અને ચંદ્રાદિત્ય નામના ત્રણ ભાઈઓ હતા. જેમાંનાં પહેલો તેની પછી ગાદીએ આવ્યો હતો તેમ દેખાય છે. તેની પછી ગોકનો પુત્ર મારસિંહ ચયો, જેનું દાનપત્ર મી. વાધેને પહેલે વહેલું પ્રગટ કર્યું છે અને તેની તારીખ શકે ૯૮૦ ની છે. તેને વિશે એમ સખવામાં આંધું છે કે, તેણે મંદીરા બધાંબ્યાં, અને ખીળાગીળા નામના કીલામાં પોતાની રાજ્યધાની કરી તે રાજ્ય કરતો હતો, જે પછી કરીને કોલ્હાપુર જીલ્લામાં આવેલા પનહાલનું ખીજું નામ હતું. મારસિંહની પછી તેનો પુત્ર ગુવળ ગાદીએ આવ્યો અને તેની પછી તેનો ભાઈ ભોજ ૧ લો ચયો. ભોજના બે ભાઈઓ બલ્લાળ અને ગંડરાદિયે તેની પછી એક પછી એક એમ તે પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું.

કોલ્હાપુરમાંના એક સિવાલેખમાં વળી ગંગદેવ નામના એક ખીજા ભાઈનું નામ સખવામાં આંધું છે, અને જે અનુક્રમે તે ભાઈઓનાં નામે સખવામાં આંધ્યાં છે, તે આ પ્રમાણે છે:—ગુવળ, ગજ, બલ્લાળ, ભોજ અને ગંડરાદિત્ય; પણ ગંડરાદિત્ય તથા ભોજ ૨ ના દાનપત્રોમાં સખ્યા પ્રમાણે ભોજ સર્વથી મોટો અને બલ્લાળ નાનો હતો તથા ગંગનું નામ તદ્દન મુકી દેવામાં આંધું છે.

આ સર્વ ભાઈઓમાં સર્વથી નાહાનો ગંડરાદિત્ય સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત લાગે છે. ઉપર સખ્યા પ્રમાણે પંડિત ભગ-ગંડરાદિત્ય. વાનલાલ ઇંદ્રજીએ પ્રગટ કરેલા દાનપત્રોનો તથા કોલ્હાપુર અને ખીજા જીલ્લાઓમાં સિવાલેખો ઉપર સખવામાં

૨. મારસિંહનું દાનપત્ર, કુડી અથવા કુડુંદી એ એલનામ જીલ્લાનો કલ્હો-એક ભાગ હતો. ૫. ૮૬મે નોંદ ૮ નેવી. મૈરીજ તે મીરજ છે.

૧ મેજર મદામના રીપોર્ટમાં લેખ નં. ૪.

૨. તેજ નેતુ.

આવેલાં બીજાં દાનપત્રોનો તે દાતા હતો. તેની તારીખો શકે ૧૦૩૨, ૧૦૪૦ અને ૧૦૫૮ છે. મીરીજના દેશ ઉપર તેમ સાતખોલ્સ ઉપર અને કાંકણ ઉપર તે રાજ્ય કરતો હતો; આ સર્વ કાલ્હાપુરના શિલાહાર રાજાઓએ ૧૦૩૨ પેઢેલાં જીતી લીધા હતા એમ દેખાય છે. ધણું કરીને ગોન્કના રાજ્યમાં અથવા તે પછી તુરતજ તે તેમના રાજ્યમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં હશે. જોજ બીજાના દાનપત્ર ઉપરથી એમ દેખાય છે કે દખણના શિલાહારોનું રાજ્ય કાંકણના જે ભાગપર હતું તે અને ખારે-પાટણનાં દાનપત્રમાં લખેલી શાખાના કબજામાં જે ભાગ હતો તે એકજ હતા, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે દક્ષિણ કાંકણના શિલાહાર રાજાઓનો કાલ્હાપુર જીલ્લાઓના તેમના સગાઓએ નાસ કર્યો હતો. ગંડરાદિયે પ્રયાગ એટલે હાલના અલ્લાહાબાદમાં એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડ્યા હતા. કાલ્હાપુર જીલ્લામાં આવેલા બાજરે નામના એક ગામમાં તેણે એક જૈનમંદિર બંધાવ્યું, તથા મીરજ જીલ્લામાં ધરકુડીમાં એક મોટું સરોવર બંધાવી તેને પોતાના ઉપરથી “ગડસમુદ્ર” નામ આપ્યું, અને તેના તટ ઉપર હંશર અથવા સિવ, શુદ્ધ અને અર્ધવ (જન) ની મૂર્તિઓ પધરાવી, જે દરેકના નિભાવ માટે જમીનનો એકેક ટુકડો આપ્યો હતો. બીજાં તેનાં ઘણાં ધર્મદાનો જેમાં જૈનોને પણ ભાગ મળ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેની ઉદાર વૃત્તિ અને ન્યાયી રા-

૨ મે મેહામના રીપોર્ટમાં ભગવાનલાલના લેખો તથા શિલાલેખો નં. ૧ ૨ તથા ૩ ભગવાનલાલના દાનપત્રમાં તથા મેલર મેહામના નં. ૧ ના શિલાલેખમાંની તારીખ એકજ છે; એટલે ૧૦૩૨ શકે, એકે નં. ૧ ના શિલાલેખના તરજુમામાં તે તારીખને બદલે ક્રિષ્ટથી ૧૮૩૭ લખવામાં આવી છે, પણ સંવત્સરનાં નામો નહીં છે. તેને માટે પરિશિષ્ટ (બી) જોવું.

૩. કારણકે ઇનામમાં આપેલું ગ્રામ ‘કરોળી’ છે જે જેતાપુર અને ખારેપાટણની ખાસે છે.

૧. ઇ. એ. વા. ૧૦ પૃ. ૭૬ નોંઠ.

ન્યનાં વખાણુ કરવામાં આવ્યાં છે. તીરવાડ નામના સ્થાનમાં તે પેદેશ રહેતો હતો, અને પછીથી વલ્લવાતમાં રહેતો હતો, જે સ્થાન હાલતું ૫-૬૫૩ છે એમ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે.

ગંડરાદિત્યની પછી તેનો પુત્ર વિજયાકર્ ગાદીએ આવ્યો. જે, શા. ૧૬૦૫ અને ૧૦૭૩ માં ગાદીએ હતો. યાજ્ઞાની આજુબાજુના મુલકના સરદારોએ પોતાનો જે મુલક ખોલ્યો હતો ત્યાં તેમને તેણે ફરીથી સ્થાપ્યા; તથા ગોવાના રાજાઓને ગાદીઉપર ફરીથી બેસાડ્યા, અને તેમની સ્થિતિ હાલજીવડાણથી થઈ ગઈ હતી તે દઢ કરી વિજ્ઞાન અથવા વિજ્ઞાને પોતાના ઉપરિ કલ્યાણના ચાલુક્ય રાજાઓ સામે બળવો કર્યો હતો તેમાં તેને તેણે સહાય કરી અને સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને તેને શક્તિમાન કર્યો. આ વૃત્તાંત, આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તેમ આશરે શાકે ૧૦૭૬ માં બન્યો.

વિજયાકર્ની પછી તેનો પુત્ર ભોજ ૨ મહામંડલેશ્વર થયો અને પશુહાલાના કિલ્લામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની તારીખો.

ભોજ ૨. શકે ૧૧૦૧, ૧૧૦૬, ૧૧૨૨, ૧૧૧૩, ૧૧૧૪ અને

૨. તેજ પુસ્તકમાં તેજ પૃષ્ઠે તેડું કાલપત્ર ભેડું.

૩. ભગવાનલાલનો લેખો તથા મે. મેદામનો લેખ નં. ૨.

૪. મે. મેદામના શીષ્યોમાંનાં સિલાલેખ નં. ૪. ૧.

૧. ઉપર બતાવેલે સ્થાને ભોજ ૨ તું કાલપત્ર ભેડું.

૨. ડા. લી. સો. એ. ના વા. ૪ માંના સિલાલેખની નકલમાં વિજ્ઞાનને સ્થાને વીક્ષણુ છે. તે લેખના કાલશનારની કે વાચનારની આ બુલ દોષી ભેડ્યો એમાં શક નથી. કારણકે કલ્યાણમાંની વાદી લઈ લેનાર કલચુરી વંશના રાજા તું નામ તેના સિલાલેખમાં વિજ્ઞાન તેમ વિજ્ઞાન એ બંને અને લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે વિજયાકર્ના સમયમાં જેણે સર્વોપરિ સત્તા અથવા ચક્રવર્તિ પદ મેળવ્યું હોય તેણે તેમાં કોઈ પણ રાજ નહોતો.

૧૧૨૭^૧ છે. ખારેપાટણની પાસે કોંકણમાં આવેલું કારિલી નામનું ગામ પોતાના પુત્ર મંડરાદિત્યના કહેવા ઉપરથી રનિયમીત રીતે બ્રાહ્મણોને જમાડવામાં દાનમાં આપ્યું; અને વળી બીજે સ્થાનોએ હિંદુ તેમજ જૈન મંદિરો મારે જમીનો આપી હતી. કોલ્હાપુરમાં આવી રીતે આપેલાં દાનો પૈકી એમાં દાન આપનારાઓને કહાટિક કહેવામાં આવ્યા છે. જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે કહાટિક બ્રાહ્મણોની યાત્રિ તે સમયમાં સ્વીકૃત થએલી સંરચા હતી. અને બીજાં બેનાં નામ ધૈસાસ હતી, જે નામ હાલ ચિત્પાવન બ્રાહ્મણોમાં મળી^૩ આવે છે. ભોજ ૨ ના રાજ્યમાં સોમદેવ નામના એક જૈન પડિતે શાકે ૧૧૨૭ માં પૂજ્યપાદના સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપર શબ્દાર્થવચ્ચદ્રિકા^૪ નામની ટીકા રચી. કોલ્હાપુરના મરદારો કાંઈક અર્ધ-સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતા હતા. પણ કલ્યાણના નવા રાજા વિપુલે ભોજ ઉપર પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપવાનો ધણું કરીને પ્રયાત્ન કર્યો, પરંતુ તે રાજા તેનો ખંડણીયો ચવાધી સતોપ માનતો નહતો. અને તેથી તેને પોતાને તાબે કરવા સારૂ વિજયલ શાકે ૧૧૦૮ માં પોતાના ધાતની અરુપ સમય પૂર્વે કોલ્હાપુર સામે સેના લઈને ગયો. દેવગિરિના યાદવોની સત્તા સ્થપાર્ધ એટલે ભોજે પણ તેથી

૧ મેજર એદામના લેખો નં. ૬. ૭ ૮. તે દાનપત્ર તથા ઈ એ વા ૧૦ પૃ. ૭૬ નોટ.

૨ તે દાનપત્રની નકલમાં કેટલીએક જુલો છે, તેથી તેનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી જો કે એટલું તો ધણું ખરૂં નક્કી છે કે જે દાનમાં આપવામાં આવ્યું છે તે ગામ અને તેમાંનું એક ખેતર અથવા બીજું કાંઈ નહીં, આનું કારણ એમ છે કે તે ગામની ચારે દીશાની હદો આપવામાં આવી છે.

૩. મે. એદામના રીજાર્ટનો લેખ. નં. ૮

૪. ઈ. એ. વા ૧૦ પૃ. ૭૬ નોટ. અત્રે વર્ણવેલી હસ્તલિખિત પ્રત દેખણકોલેજની પુસ્તકશાળામાં છે અને તે નોટમાં આપેલી ઇતીશ્રી મે' લેઈ છે.

૫. વીલ્સનની મેકેનઝી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં વિજયરાયચરિત પૃ. ૩૨૦-મે જોડું.

જ રીતે સ્વાતંત્ર્ય ધારણ કર્યું હતું એમ દેખાય છે, પણ સિંધણે તેને
પૂર્ણ રીતે તાબે કર્યો અને તેનો મુક્તક યાદવના મહારાજ્યમાં ભેળા દીધો.^૧

તે વંશના સ્થાપનાર જતીમથી ગંડરાદિત્ય મુધીની પેઢીઓની
અંખ્યા સાત છે. ગંડરાદિત્યની છેલ્લામાં છેત્રી તારીખ

કોહ્લાપુરની શાખા- શકે ૧૦૫૮ છે અને તેની પછી ગાદીએ આવનાર
ની સ્થાપનાની વિજયાદની પહેલામાં વહેલી તારીખ ૧૦૬૫ ની છે
આશરેથી તારીખ. તે ઉપરથી ગંડરાદિત્ય ૧૦૬૦માં મરણ પામ્યો હતો,
એમ આપણે ધારીએ, અને દરેક પેઢીને આશરે
૨૭ વર્ષ આપીએ, તો તે વંશના સ્થાપન થવાની આશરેની તારીખ
શકે ૮૭૧ ની આવશે. તે સમયે રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો રાજ્ય કરનાર રાજા
કૃષ્ણ ૩ હતો અને તે છેલ્લા રાજા કક્કયનો કાકો થતો હતો.

શિલાહાર વંશના રાજાઓએ વાપરેલા પદોમાંનું એક “શ્રીમન્ મહા-

લક્ષ્મી-લબ્ધ-વરપ્રસાદ ” એ હતું, તેનો અર્થ

કોહ્લાપુરના શિલા- “શ્રીમતી મહાલક્ષ્મી દેવી પાસેથી વરદાન રૂપી પ્રસાદ
હાર વંશના રાજા- પ્રાપ્ત થયો છે જેને તે રાજા” એવો થાય છે. આ
ઓનો ધર્મ. ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે મહાલક્ષ્મી તેમની

કુલદેવી હશે: માટે સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેઓ પૌરા-

ણિક અને વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓ હતા. પણ તેઓ બ્રાહ્મણો તથા
જૈનો બનેને સરખી રીતે ઉત્તેજન આપતા; અને આ બાબતમાં
તેઓનું નિષ્પક્ષપાતપણું એટલા જ ઉપરથી જણાઈ આવે છે
કે અગાઉ કહી ગયા પ્રમાણે ગંડરાદિત્યે પોતે બોદાવેલા સરોવરના તટ
ઉપર બ્રાહ્મણો તથા જૈનોના દેવો સાથે ભુદ્ધ (કે જૈનો ધર્મ ધણો ખરો
નિર્મૂલ થયો હતો તે) ની મૂર્તિ પણ પધરાવી હતી.

દાક્ષના સમયમાં સેલાર નામનાં ધણાં મરાઠા કુટુંબો નિર્ધન સ્થિ-
તિમાં છે, અને ખંડાળાથી યુનાની વચ્ચેની રેલવે લાઇન ઉપર સેલાર-

વાડી નામનું સ્ટેશન છે તે પછી તગરના રાજાઓના વંશના નામ ઉપ-
રથી નીચ્ચે હોય એમ હું માનું છું.

કોટહાપુરના શિલાહાર રાજાઓની વંશાવલિ.

જતિગ, ૧.

નાથીમ.

ચંદ્રરાજ.

જતિગ. ૨

ગોમ્ક,

ગુવલ,

કીર્તિરાજ,

ચંદ્રાદિત્ય.

મારસિંહ [શકે. ૯૮૦ એટલે ઈ. સ. ૧૦૫૮]

ગુવલ. ૨,

ભોજ. ૧.

બસ્થાળ. ચંદ્રાદિત્ય (શને ૧૦૩૨, ૧૦૪૦,

૧૦૫૮ એટલે ઈ. ૧૧૧૦

૧૧૧૮, ૧૧૩૬.)

વિજયાર્ક. (શ. ૧૦૬૫, ૧૦૭૩

! એટલે ઈ. સ. ૧૧૪૩, ૧૧૫૧)

ભોજ. ૨. (શ. ૨૧૦૧; ૧૧૦૬.

૧૧૧૨, ૧૧૧૩ ૧૧૧૪

તથા ૧૧૨૭ એટલે ઈ.

સ. ૧૧૭૯, ૧૧૮૭

૧૧૯૦, ૧૧૯૧,

૧૧૯૨, ૧૨૦૫.)

પરિશિષ્ટ. અ.

ગુપ્ત સંવત્સર ઉપર નિબંધ

ઇસવીસનના આરબના શત્રુઓ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં જે જૂદા જૂદા વસોના રાજ્ય થઇ ગયા તે વસોના કાનકમ એક ખીજ સાથે બંધબેસતા કરવાને માટે ગુપ્ત સંવત્સરના આરબની તારીખ વિશે વિચાર કરવો એ આવશ્યક છે અગીયારમા શતકના પ્રથમના ભાગ માં મહમુદ ગઝનવીની સાથે તેની ગુજરાતની ચક્રાવર્તિ સાથે આવનાર એલ્ખીડની એમ કહે છે કે, તે સંવત્સર શક સંવત્સરથી ૨૪૧ વર્ષ પાછળનો હતો અને તે ગુપ્ત વસના રાજાઓના નાશનો સમય હતો બદનબ રાજ ઉપરથી નીકળેના ખીજ સંવત્સરની વાત તે કહે છે જેના આરબની તારીખ તથા ગુપ્તના સંવત્સરના આરબની તારીખ એકજ છે

ગુપ્ત રાજાઓના તથા તેમના તાબાના સરદારોના કેનાએક શિના લેખોમાં તારીખો ગુપ્તકાન અથવા ગુપ્તસંવત્સરની લખેલી છે, માટે તે સંવત્સર ગુપ્ત વસના નાશની હતી તેમ એલ્ખીડખીડુ જે કહેવું છે તે ખરૂં હોય શક નહીં વળી તેણે ખીજ વાત જે કહી છે તે- એટલે કે તે સંવત્સર શક સંવત્સરથી ૨૪૧ વર્ષ પછીનો હતો એ વાત- ઉપર પણ આ તેની જૂલને લીધે વિશ્વાસ રહી શકતો નથી પરંતુ તે સાથે એને કાંઈ પણ સંબંધ નથી એલ્ખીડનીએ તે સંવત્સરના આરબની તારીખની માહિતી તે સમયના પુરાવા ઉપરથી લીધી હશે કારણકે તેના કહેવા પ્રમાણે ગુપ્ત લોકોનો સંવત્સર તો તેના સમયમાં તે દેશમાં સાધારણ રીતે વપરાતો સંવત્સરમાનો એક હતો, વળી વિક્રમ સંવત્સર તથા શક સંવત્સરના આરબની તારીખો વિશે તેણે લખેલી

૧ વાતો ખરી છે, મારે ગુપ્ત સંવત્સરના સંબંધોની પણ તેણે લખેલી વાત
 ખરી હોવીજ નોંધવો. વળી તેથી બીજા હાથ ઉપર, જે વૃત્તાંતના સ્મર-
 નુ સાથે ગુપ્ત વંશ સ્થાપવામાં આવ્યો હશે તે બાબતની તેની માહિતી
 તે સમયના હિંદુ જ્યોતિષીઓમાં આવતી દંતકથા ઉપરથી મેળવવામાં
 આવેલી હોવી નોંધવો, કારણ કે તેઓએ તેને આ બાબત ખબર આપી
 હશે આની દંતકથાઓ ધણીવાર જૂનબરેલી હોય છે અને તે ધણી
 દ્રષ્ટાંતોમાં સાબીત થયેલું છે. એટલીનીને વળી એની પણ ખબર આપ-
 વામાં આવી હતી કે શક સવત્સર તો શક લોકોનો વિક્રમાદિત્યે
 પરાજય કર્યો તે જાવની બાબતનો છે તે સંવત્સરની ઉત્પત્તિની બાબતમાં
 હિંદુજ્યોતિષીઓમાં આ દંતકથા હતી, જેકે હાથ તો તેને બદલે બીજા
 માન્યતા થાય છે. ભારતકાચાર્યકૃત કરણકુવલ્લભ જેની હસ્તનિખિત પ્રત
 ચારસો વર્ષથી વધારે જૂની સરકાર સાથે ગયે વર્ષે કરેલા મારા સમ્મતમાં
 વિષમાન છે તે પુસ્તક ઉપરની ટીકામાં તેનો કર્તા સોઢલ એમ કહે છે
 કે, “ શક નામના એકજાને વિક્રમાદિત્યે માર્યા તેનો સમય સામાન્ય
 રીતે શક સવત્સર કહેવામાં આવે છે ” પણ આપણે જાણીએ છીએ
 કે બાહ્યમાં આગળના મગલીસના શિખાલેખમાં તે સવત્સર “ શક
 રાજાના રાજ્યાભિષેકનો સવત્સર હતો એમ કહેવામાં આવેલું છે, તથા
 એકાદના શિખાલેખમાં રનિકીર્તિ તે સવત્સર શક રાજાઓનો સવત્સર
 હતો એમ વર્ણન કરે છે, તથા બીજે ઘણે સ્થાને તે સબધમાં આવીજ
 હકીકત લખવામાં આવી છે. મારે જેમ શક સંવત્સરની ઉત્પત્તિ વિશે એ-
 ટ્વીનીએ કરેલી જૂલથી તે સંવત્સરના આરંભની તારીખ વિશે તેણે
 લખેલી હકીકત ખોટી પડતી નથી, તેની જ રીતે ગુપ્ત સંવત્સરની ઉત્પ-
 ત્તિ વિશે તેણે કરેલી જૂલથી તે સવત્સરના આરંભની તારીખ વિશે
 તેણે લખેલી હકીકત પણ ખોટી પડતી નથી મારે આ સર્વ હકીકત
 બાબતમાં લેતા જે એક ઉચિત રસ્તો આપણે લેવાનો છે તે એ છે કે
 ગુપ્ત વંશના નાણા સમયનો તે સવત્સર છે તે હકીકત સ્વીકારવી નહી

પરંતુ તે સવત્સરના આરંભના તારીખની હકીકત ખરી માનવી પરંતુ ફેટલાએક ગ્રામીનવિધાવેતાઓ આ બંને હકીકતો માનતા નથી, પણ જે હકીકત તેમના ઉપર આવીને પડે છે અને જે હકીકત તેમના પોતાના મન સાથે મળતી આવે છે તેજ ખરી માને છે અને તે એ કે રાકે ૨૪૨ મા ગુપ્તોનો નાશ થયો, અને તે સવત્સરના આરંભની તારીખ તેથી પણ અગાઉની હતી એમ દરારનાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે. જે સિતારેખો ઉપરથી એમ માલુમ પડે કે તે સવત્સર તેના પછીના સમયનો નહોતો પણ તે તો સમકાલીન હતો, તો શકે ૨૪૨ મા ગુપ્ત સવત્સર શરૂ થયો એની એંગ્લીશનીએ લખેની હકીકત તે સમયના પુરાના ઉપરથી લેનામા આવી હશે તેને યોગ્ય વજન આપી આપણે એમ માનવું જોઈએ કે તેજ વર્ષમા ગુપ્ત લોકો સત્તામા આવ્યા પણ આને બંદો આપણે એમ કહીએ કે શાકે ૨૪૨ મા ગુપ્ત લોકોનું રાજ્ય બંધ પડ્યું, તો એમ ખરીણામ આવે છે કે તે વખતના સમકાલીન પુરાના જે આપણે માનતા નથી, પણ એક દત્તકથા માત્રને આપણે માનીએ છીએ, કે જે દત્તકથાની તે સવત્સર તે પછીના સમયનો હતો તે વિશેની હકીકત બૂબ ભરેલી છે એમ સાબીત થયું છે.

વળી ગુપ્ત સવત્સર તથા વલ્લી સવત્સર એ બંનેના આરંભની તારીખો એકજ હતી એમ જે એંગ્લીશનીય કહેવું છે તે “ તદ્દન અસંભવિત ” ફેટલાએકને લાગે છે પરંતુ મારા મનમા એ અસંભવિતતા એટલી બધી મોટી નથી લાગતી કે જેથી એંગ્લીશનીના તે વચનની કોમત સમકાલીન પુરાવા રૂપે કાઢ પણ જોઈ શકું નહીં આપણે સર્વે જાણીએ છીએ કે તે વચના સ્થાપનારના એક પુત્રના દાનપત્રમા આવતી તારીખ ૨૦૭ છે, અને તે પછીના રાજ્યોની દાનપત્રોની એક મોટી સંખ્યા પણ આપણી પાસે છે કે જેની તારીખો આના પછીની છે અને તે કારણથી તે સર્વ બંધમેસતી આવે છે માટે આ ઉપરથી એટલું

તેમાથી બાદ કન્વો એટલે ૨૪૧ બાદ કરના એમ તે કહે છે, અને ખરે-ખરો દર્શાવે આપતા તે કહે છે કે શાને ૮૫૩ વર્ષની અથવા ગુપ્તસ-વત્ ૭૧૦ ને મળે છે મારે આ રીતે શાક સવત્ ગોધી કાઢવા મારે ગુપ્તસવત્મા આપણે ૨૪૧ ઉમેરનાના છે વગી પરિશિષ્ટ (બી) માં હું બતાવીશ તે મુજબ, સિનાલેખોમા લખેલા સંખ્યાવાચક અક્ષરો ધણા દર્શાવેલા તે સવત્ના જેટલા વર્ષો થઈ ગયા છે તે બતાવે છે, એટલે કે ગયું વર્ષ બતાવે છે, અને આપેના દર્શાવેલાથી અક્ષરો નીચે ભાગ-માળ ચાલુ વર્ષ બતાવે છે. તોપણ સવત્સરના વર્ષનું નામ બપોરે જનારે આપવામાં આયું છે, સારે તો તે નિરમિત રીતે ચાલુ વર્ષ બતાવે છે, જે કે ધણાજ થોડા દર્શાવેલા તે પણ ગયું વર્ષ બતાવે છે મારે જો ગયા ગુપ્ત વર્ષને ચાલુ શક વર્ષમાં આણવું હોય, તો ગુપ્ત વર્ષમાં ૨૪૨ ઉમેરવા પડે પણ જો તે બને વર્ષો ચાલુ સાનના હોય અથવા ગઈ સાનના હોય, તો તે બને વચ્ચેનો તફાવત ૨૪૧ નો છે

સારે હવે પેહેલું પ્રમાણ લગાડતા, ગુપ્ત ૧૬૫+૨૪૧=૪૦૬ શક જો ઈસવીરનીતું લખવું સત્ય હોય, તો આ વર્ષના આપાદ સુદી ૧૦ ને દીને ગુરનાર હોવો જોઈએ આ બાબતની ગણતરી કરવાનું મેં મારા મિત્ર ડૉ. લક્ષ્મણુ છત્રેને કહ્યું અને તે મને કહે છે કે તે દીને ગુરવાર હતોજ આપણી ખરે જાનિયાની રીતિઓ મયા શક વર્ષ ઉપર આધાર રાખે છે અને આપણુ હાનનું ચાલુ શક વર્ષ ૧૮૦૫, હું આગના પરિશિષ્ટમાં બતાવીશ તે પ્રમાણે, જેટલા વર્ષ થઈ ગયા છે તે સંખ્યા ખરી રીતે દર્શાવે છે, તો હાનનું ચાલુ વર્ષ ૧૮૦૬ ખરી રીતે હોવું જોઈએ અને ગુપ્ત સવત્ ૧૬૫ તેમજ શક ૪૦૬ નું વર્ષ ગયું વર્ષ હોવું જોઈએ. મારે ફક્ત ૨૪૧ ઉમેરવા જોઈએ શકે ૪૦૬ થી સ ૪૮૪ ને મળતું આવે છે જનરલ કર્નીગહામ ગુપ્ત સવત્ ૧૬૫ થી ૪૮૩ ને મળે છે એમ ગણે છે, કારણ તે ૨૪૦+૭૮=૩૧૮ તેમાં તે ઉમેરે છે, અને તેથી

તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આપાઠ સુદી ૧૨ ને દિને ગુરવારને બદલે શુક્રવાર આવે છે. ૧૯૫૦ ને તેણે $૨૪૧+૩૮=૩૭૯$ ઉમેર્યા હોત અને ગુપ્ત સંવત ૧૬૫ ને ઇ. સ. ૪૮૪ મળતા આવે છે એમ ગણ્યું હોત, તો તેનું પરિણામ ખરૂં આવત.

બાર વર્ષના ચક્રનાં વર્ષોની તારીખોની બાબતમાં જનરલ કનીંગહામ પોતેજ તે સત્ય છે કે કેમ તે નિશ્ચિત કરવાનાં સાધનો આપણા આગળ મુકેલાં છે. પ્રાચીન શોધ બોળને લગતા રીપોર્ટોના પુ. ૧૦ માં તેમણે પ્રગટ કરેલાં કોષ્ટકોમાં ચાલુ ઇસવીસનના વર્ષને મળતું સંવત્સરનું વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે, અને વર્ષના આકાશમાથી ૭૮ આપણે બાદ કરીએ તો ચાલુ શક વર્ષ આવશે. ત્યારે હવે ગુપ્તના આકાશની તારીખનાં વર્ષ તે સંવત્સરના વર્ષનું વર્ષ શરૂ થતા પૂર્વે એટલા વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા હતાં એમ દર્શાવે છે એમ સ્વીકારીએ (અને ઉપર દેલા મુજબ તે તારીખો નક્કી કરવાની આ રીત સાધારણ રીતે હમેશા આપણને માલુમ પડે છે) તો ઉપર લખેલી તારીખમાની ત્રીજી તારીખ એટલે ૧૭૩ નું ગુપ્ત વર્ષ શક સંવત્સરના ૪૧૪ વર્ષો વ્યતીત થયા અને ૪૧૫ મુ વર્ષ હાલ ચાલે છે તેને મળતુ આવે છે, ૨૪૧ વર્ષ પેહેલામાં ઉમેરવા અને ૨૪૨ બીજામાં ઉમેરવાથી ઉપર પ્રમાણે પરિણામ આવે છે. ૪૧૫ માં ૭૮ આપણે ઉમેરીએ તો ચાલુ ઇસવીસનનું વર્ષ જે ૪૯૩ છે તે આવે છે. હવે જનરલ કનીંગહામના કોષ્ટકમાં મહાશાયુજનું વર્ષ ઇ. સ. ૪૯૩ ને મળતું છે તેમ આપવામાં આવ્યું છે. તેજ રીતે ૧૯૧ ગુપ્ત વ્યતીત થયાં $+૨૪૨=૪૩૩$ શક ચાલુ વર્ષ $+૭૮=૫૧૧$ ઇ. સ. ચાલુ કોષ્ટકોમાં ૫૧૧ ના વર્ષને મહાચરિત નીચે મુકેલું આપણને માલુમ પડે છે. તેથી જ રીતે ૨૦૯ ગુપ્ત વ્યતીત $+૨૪૨=૪૫૧$ શક ચાલુ $+૭૮=૫૨૯$ ઇ. સ. ચાલુ જે “ મહાશાયુજ ” હતું.

ત્યારે હવે બારવર્ષીય ચક્રમાંની પેહેલી તારીખના સબંધમાં દેહતા,

તો સ્પષ્ટ છે કે આ તારીખો તે વંશના સ્થાપનથી શરૂ થતા સવત્ તે લાગુ પડી શકે નહીં. ૨૦૭ વર્ષ જેટલો લાગો સમય તે વંશ સ્થાપનાર પિતાની અને તેના પુત્રના સમયની વચ્ચે થઈ ગયો હોય એમ બને નહીં, જો કે તે પુત્ર તેના મરણ પછી જન્મ્યો હોય એમ ધારીએ તો પણ. મારે તે તારીખો ગુપ્ત સવત્ને લાગુ પડતી છે એમ સમજાય છે ત્યારે વંશની વંશની હયાતી જે આશરે ૨૭૫ વર્ષો સુધી ગઈ તે દાન્યાન વંશની વંશના રાજાઓએ વંશની સવત્ કદી પણ વાપર્યો નહોતો, તો પછી વંશની સવત્ કેવો હોય ? જો એક અમુક સવત્ એક અમુક વંશના રાજાઓએ વાપર્યો ન હોય, એટલે થોડાક વખત પણ વાપર્યો હોય નહીં અને અમલમાં મુક્યો હોય નહીં, તે વિના તે સવત્ તે વંશનો કહેવાય નહીં, મારે વંશની વંશના રાજાઓએ વાપરેલો સવત્ વંશની સવત્ હોવો જોઈએ, આમ હાલુ જ જોઈએ એમ ધારણા કરી શકાય જ મારે આ સર્વ હકીકત સમજાય તેવી થાય છે તે હકત એક ધારણા કરવાથી અને તે એક વંશની વંશના રાજાઓએ સુરાધ્દમા દાખલ કરેલો અને પોતે વાપરેલો સવત્ જે હતો તેને તેની પ્રજા વંશની સવત્ કહેતી, પણ તે વંશના સ્થાપનથી શરૂ થતા સવત્ને તે નામ આપેનું નહોતું, કારણ કે સ્થાપનથી શરૂ થતો સવત્ વંશની રાજાઓએ પોતેજ વાપરેલો નહોતો, મારે જે સવત્ વંશની વંશના રાજાઓએ દાખલ કર્યો અને પોતે વાપર્યો તે ગુપ્ત સવત્ હતો, અને જે લોગના તેઓ પોતે આરબમાં આશ્રિતો હતા આ રીતે ગુપ્ત તથા વંશની સવત્ના આરબની તારીખો એક જ છે એમ જે એન્ગીરનીનું કહેવું છે તે સત્ય છે કર્નલ રોડે શાંધી કાઢેલા સોમનાથ આગળના એક સિવાલે ખ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે શાકે ૨૪૨ એ વંશની સવત્નું પેહેલું વર્ષ હતું મારે ગુપ્ત સવત્ના આરબની તારીખ પણ એન્ગીરની ના કહેના પ્રમાણે શાકે ૨૪૨ હતી

હાલે મને લાગે છે કે હવે એ નિર્ણય કરવાનો પ્રશ્ન તદ્દન સાદો છે. તોપણ ઍલ્બીનીએ આપેલી તારીખ ખોટી છે એમ સાબીત કરવા સાડ તથા શાકે ૨૪૨ માં ગુપ્તવંશના નાશની તારીખ મુકાય તેવી રીતે તેથી પણ અગાઉની તારીખ નિશ્ચિત કરવા સાડ ખગોળશાસ્ત્રની ગણનાઓની મદદ લેવામાં આવી છે, માટે આ વિષયમાં વધારે ઉંડા ઉત્તરવાનું આવશ્યક છે. એકાદ મુચિત આરંભની તારીખનું સત્યાસત્ય નિર્ણય કરવા સાડ નીચે લખેલાં પ્રમાણો વપરાય અને તે વાપરવામાં પણ આવ્યાં છે:—

- (૧) એરાનમાં આવેલા શુદ્ધ ગુપ્તના સ્તંભના લેખની તારીખ; જે ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૫ ના આષાઢ ૧૨ ગુરુવાર છે.
- (૨) રાજા હસ્તીનો શિક્ષાલેખ ૧૫૬ ગુપ્ત સંવત્નો, ગુરુના આરવાર્ષિક સંવત્સરનું નામ મહાવૈશાખ.
- (૩) રાજા હસ્તીનો શિક્ષાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૧૭૩ નો, ગુરુના આરવાર્ષિક સંવત્સરનું નામ મહાશ્વાયુજ.
- (૪) રાજા હસ્તીનો શિક્ષાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૧૯૧ નો આરવાર્ષિક સંવત્સરનું નામ મહાચૈત્ર.
- (૫) રાજા શંખોળાનો શિક્ષાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૨૦૯ નો, આરવાર્ષિક સંવત્સરનું નામ મહાશ્વાયુજ.
- (૬) ગુપ્તસંવત્ ૫૮૫ ફાલગુણ સુદી ૫ ની તારીખના મોરખીના તામ્રપટ્ટના પત્રમાં લખેલું સૂર્યગ્રહણ.

ઍલ્બીનીએ આપેલી આરંભની તારીખને આ પ્રમાણે લગાડતા પૂર્વે એટલું તો સ્વીકારવું જોઈએ કે એ આરખ્ખી પુસ્તકકર્તા પ્રમાણે તે ગુપ્તસંવત્ શકસંવત્ થી ૨૪૧ વર્ષ પાછળ હતો. શકસંવત્ને વલ્લખી-સંવત્માં એટલે ગુપ્તસંવત્માં ઉતારવા માટે ૬ નું ધન તથા ૫ નો વર્ગ

૧૫૬ ગ્રુ'ત+૨૪૦+૭૮ તે ૪૭૪ ઈ સ ની બકાનર છે, જે વર્ષ મહા
 રેતાખને બદને મહાયરિત છે, અગાયા એક વર્ષનો ફરક છે, ૫૨૭ આવે
 ફરક તો ગ્રક તાગીખોમા અને તેની સાથે આપેલા ૬૦ વર્ષીય સદના વ
 પોમા પણ આવે છે, અને આમાના કેટલાક ખીળ પરિશિષ્ટમા લખેલી
 નોટમા નોંધનામા આવેના છે આવી જુએ થનાનું કાગ્ગુ પણ કરીને એમ
 છે કે ગત વર્ષ એટલે જે વર્ષ પૂર્ણ થઇ ગયું તે અને ચાલુ વર્ષ એ
 બનેનો વારવાર ઉપયોગ કરનામા આવતો નથી ચાલુ વર્ષને બદને જૂ-
 નથી ગયું વર્ષ ગણવામા આવતું જેવી રીતે કે ૧૮૦૫ ના ચક્ર વર્ષને
 ચાલુ લખેલ છે એમ જૂનથી આપણે હમણા સમજાએ છીએ, જો
 ખરેખરી રીતે તે પુર થઇ ગયેલુ અથવા ગત વર્ષ છે મારે પ્રસ્તુત દૃષ્ટાત-
 મા તે શિનાનેખના લખનારે જૂનથી ૧૫૭ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા તેને
 બદલે તે ચાલુ વર્ષ છે એમ ગણ્યું હશે, અને તેથી ૧૫૬ મા વર્ષને
 ગયું વર્ષ ગણ્યું અને તેટલા મારે ૧૫૭ ને બદલે તે વર્ષ આપ્યું હવે
 ૧૫૭ ગ્રુ'ત+૨૪૨+૭૮=૪૭૭ ઈ સ, જે વર્ષ મહક મુજબ મહાવૈશાખ છે

મારા મિત્ર શ્રી કે. લક્ષ્મણની ગણતરી મુજબ મોરખીના લેખમા
 વણ વેળું ગ્રહણ શાકે ૮૨૭ ના વૈશાખ વહી અમાવાસ્યાએ થયું હતું. તે
 લેખમા આપેલું ગ્રુ'ત વર્ષ ૫૮૫ નું છે જે ખગોળવિદ્યાની ગણતરી પ્ર
 માણે ૮૨૭ નું વર્ષ ચાલુ વર્ષ હોય, તો તે ૫૮૫ ગ્રુ'ત વર્ષ વ્યતીત
 થયા તેને મળતું આવણુ જોઇએ, કારણ કે ૫૮૫+૨૪૨=૮૨૭ તે શિલા
 લેખમા લખેલી ક્રા.ગુન શુદી ૫ ચર્માની તુરતજ અગાઉ આવેલા શુદી
 ૫૭વાને દીવસે જ તે ગ્રહણ થયું હતું તેમ ધારવાનું મહપણ રીતે જરૂ-
 રનું નથી કારણકે દાનના સબંધની ખરેખરી ધાર્મિક ક્રિયા વૈશાખમા
 કરવામા આવી હતી અને તે દાનપત્ર ક્રા.ગુનમા કરવામા આવ્યું હતું
 તે પૂર્ણ રીતે થકા છે

આ રીતે મે બતાવ્યું છે કે એશ્વીરનીએ આપેલી ગ્રુ'ત ૮૨૨-

ના આરંભની તારીખ આ સર્વ કસોટીઓમાંથી પસાર થાય છે. વળી એટલે સુધી કહી શકાય કે જનરલ કનીંગહામે કહેલી ૧૬૭ ઇ. સ. ની તારીખ તેમ સર ઇ. કલાઈવેલીએ કહેલી ૧૯૦ ઇ. સ. ની તારીખ એ બંને તારીખો કરતાં ઉપર લખેલી તારીખ કસોટીમાંથી બહુ સારી રીતે પસાર થાય છે; પરંતુ આવા મુદ્દા ફક્ત ખગોળનિધાનાં જ કારણે ઉપરથી નિશ્ચિત કરવા એમ કરવા હું નાખુશ છું. કારણકે બહુ યુવાન ભરેલાં ઘણાં તત્વો તેમાં આવે છે અને હાલના સમયના ખગોળવેત્તાઓ સર્વથી માહિત હોઈ તેમને મારે ગણતરી કરી શકે નહીં.

ત્યારે હવે એલ્બીફનીના સામાવાળાઓ જે છેલ્લા પૅમન્ટ ઉપર ભરેલા રાખે છે તે વિશે વિચાર કરવો બાકી રહે છે વલ્લભીના છેલ્લા શિલાદિત્યના અત્યાર સુધીના મળી આવેલા દાનપત્ર ઉપરની તારીખ ૪૪૭ ની છે. આ શિલાદિત્યને તે દાનપત્રમાં ધ્રુવટ એ પદ અપવામાં આવ્યું છે, અને ઇ. સ. ૬૪૦ માં હવોનસ ગ વલ્લભીમાં ગયો હતો. તેણે લખેલો તુ-હુ-વ-પો-તુ એટલે ધ્રુવટ તે એજ એમ નક્કી થએલું છે. ૪૪૭ ના વર્ષની તારીખ મુત સ વત્સરની છે એમ સમજવામાં આવે છે, અને તેમાં ૩૧૯ ઉમેરવામાં આવે તો તેને મળતું ઇ. સ ૭૬૬ આવે છે, માર્ક આ ઉપરથી એમ તર્રાર કરવામાં આવી છે કે મુત સ વત્સરના આરંભની તારીખ તેથી વધારે વહેલી હતી એમ ગણવું જોઈએ, કે જેથી આ શિલાદિત્ય અથવા ધ્રુવટ હવોનસ ગના પ્રવાસની તારીખની વધારે પામે આવે પણ છેલ્લે શિલાદિત્ય તેજ હવોનસ ગનો ધ્રુવટ હતો તેમ માનવું એ ટકી શકે તેવું નથી. સી-યુ-કી-મા ચીનાઈ અથર્તા એક રાજા વિશે ખેલતો નથી, પણ બહુ રાજા વિશે ખોલે છે, અને એમ કહે છે કે તેઓ માલવાના શિલાદિત્યના ભત્રીજાઓ હતા, અને તેમાંનો સૌથી નાહાનો જેતું નામ ધ્રુવટ હતું તે હર્ષવર્ધનના પુત્રનો જમાઈ થતો હતો. માલવાના રાજાના જે તેઓ ભત્રીજાઓ થતા હતા, તો તેઓ બંને ભા.

કમ તથા શક સવત્સર વિશેના તેના કથનોની પેઠે આ પણ સમકાલીન પુરાના ઉપર આધાર રાખી કરેલું હોયુ જોઈએ હવે હું એમ બતાવીશ કે ઇસવીસનના પ્રથમના ચતુર્થમા ગ્રન્થરાત અને કાઠીઆવાડ ઉપર જે જૂદા જૂદા વર્ષોએ રાજ્ય ચલાવ્યું તે વર્ષોના સબધ વિશે જે સર્વ હાલકત આપણને મળી છે તે સાથે એળીનીએ કહેલી તારીખ જ ૬૦૮૧ મળતી આવે છે અને જનરલ કર્નીગદામે તથા સર ઇ બેલીએ સુચવેલી તારીખો મળતી આવતી નથી આપણે જાણીએ છીએ કે સેટ્રપોની પછી ગુપ્ત વંશ આવ્યો, તથા વલ્લભી વંશના રાજાઓ પ્રથમ તો ગુપ્તના આશ્રિતો હતા, અને પાછળથી સ્વતંત્રતાને પામ્યા હતા જે રાજાએ સેટ્રપોનો પરાજય કર્યો તે રાજા ચદ્રગુપ્ત ૨ હોયો જોઈએ કારણ કે સેટ્રપોના સિદ્ધાંતોને બગાડેર અનુકરણ કરતા સિદ્ધાંતો તે રાજાઓના મળી આવે છે તે સર્વમા તે પેઠેનો છે તે રાજાની મોડામા મોડી તારીખ ૮૩ છે આ તારીખ ઇ સ ૨૬૦ તથા ઇ. સ ૨૦૩ ને મળતી આવે છે જે ગુપ્ત સવત્સર ઇ. સ ૧૬૭ મા તથા ઇ સ ૧૮૦ મા શરૂ થયો એ ધારણા પ્રમાણે આપણે ગણતરી કરીએ તો હવે સેટ્રપ વંશની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ ૩૦૪ છે. જે તે શક સવત્સરની છે એમ ગણીએ તો તેને ઇ. સ ૩૮૨ મળતા આવે છે, એટલે કે તે વંશનો ચદ્રગુપ્તે અંત આણ્યો ત્યાર પછી આશરે એકસો વર્ષ સુધી તે વંશના એક રાજાએ રાજ્ય કર્યું હશે એમ આપણને ધારણુ પડશે, માટે શક સવત્સરની તે તારીખ છે એમ ગણવું બને નહીં. હવે સેટ્રપની તારીખો વિક્રમ સવતની છે એમ ગણીએ તો ૩૦૪ ને મળતી ઇ. સ ૨૪૮ ની સાથે આવે છે, જે તારીખ ચદ્રગુપ્તની ઇ સ. ૨૬૦ અથવા ૨૮૩ ની તારીખની સાથે બધેજેતી છે ત્યારે જે સેટ્રપોની તારીખો વિક્રમ સવતની હોય તો રૂદ્રામનની ૭૨ ની સાથે ઇ સ ૧૬ ને મળતી આવવી જોઈએ. રૂદ્રામનના પિતામહ ચંદ્રનની તારીખ આશરે ઇ પૂ. ૪ ની હોવી જોઈએ પણ ચોલેમી જેનું પુ-

ગતક ઇ. સ. ૧૫૦ પછી લખાએલું છે તે આપણને એમ કહે છે, કે જે સમયે તેણે પુસ્તક લખ્યું હતું તે સમયે ઉત્તરવિંતીમાં દીઆરદીનીઝનું રાજા હતું, અને આ રાજા સંપતનજ હતો એમ ઘણી સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. રોલેમીની ખબર ૧૫૦ વર્ષની જૂની ટાઇ થકે નહીં. પરંતુ એમ દલીલ કરવામાં આવી છે, કે તેણે પુસ્તક લખ્યું તે સમયે દીઆરદીનીઝ રાજ્ય કરતો હતો તથા તે રાજા અને મીરોપોલેમીઓસ સમકાલીન હતા એમ તે કહેતોજ નથી. કારણકે આ દર્શકત તે એ નાની નોટના રૂપમાં તે આપે છે તે એ કે:—“દીઆરદીનીઝની રાજ્યધાનીનું ગેરેર આગેન ” અને “ મીરોપોલેમીઓસની રાજ્યધાનીનું ” ગેરેર બેઠણ ” જેમ હાલના સમયનો બૂગોળ કર્તા બર્જીનને “ ફેડરીક મહાનની રાજ્યધાની ” અને ગીજનીને “ મહમુદની રાજ્યધાની ” લખે તેવીજ રીતે તે રાજાઓનું તે પુસ્તકકર્તાના સમય પૂર્વે પછાં સત્કે ઉપર રાજ્ય થઇ ગયું હોય, તોપણ તેમ લખી ચકાવ એ ચક્ય છે. આ સંબંધમાં માર કહેવું એ છે કે આ દર્શકત બરાબર નથી. હાલના સમયનો બૂગોળકર્તા તથા તેનાવાંચકા પાછલા ઇતિહાસથી પૂર્ણ રીતે વાકેફ છે, અને તેથી ઉલટું તો રોલેમીને તથા જેના ઉપરથી તેણે આધાર રાખી દલીલત લખી તેઓ હિંદુસ્તાનના પાછલા ઇતિહાસથી વાકેફ હોઈ શકેજ નહીં. હાલના સમયનો બૂગોળકર્તા એમ જણાવે છે કે આગળના સમયમાં અમુક ગ્રંથ ઉપર રાજ્ય કરનાર રાજામાંથી કોયો અમુક રાજા સર્વથી વધારે સક્તિમાન હતો, અને ઘણા રાજાઓમાંથી તેને ચૂંટી કાઢીને પછી અમુક એક સ્થાનના સંબંધમાં તેનું નામ લખે છે. રોલેમીએ પોતાના સમય અગાઉ રાજ્ય કરી ગએલા ઘણા હિંદુસ્થાનના રાજાઓનાં નામો જણાવ્યાં હોય તેમ તેમનાં પરાક્રમે પણ જણાવ્યાં હોય અને પોતાના પુસ્તકમાં તે સર્વમાંથી વધારેમાં વધારે સત્તાવાન રાજાનું નામ ચૂંટી કાઢીને લખ્યું હોય તે વાત ઘણીજ અસંભવિત છે અથવા તદ્દન અસક્ય છે. અને

અરી રીતે તો આપણે જાણીએ છીએ કે તેણે કહેલા રાજાઓમાંથી એક તો કંઈ પણ અગત્યનો રાજા હોઈ શકે જ નહીં. કારણકે તેના કહેવા પ્રમાણે બેલીઓકુરાસ જેની સત્તા હીપોક્રયસ ઉપર હતી, તે પુલુમાપી તથા ગોતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો માત્ર સુખો અથવા તાબેદાર હતો, કારણકે તેનું નામ વીલીવાયકુર તરીકે તે બંને રાજાઓનાં નામ સાથે કાલ્હા-પુરના સિદ્ધાઓમાં આવે છે. વળી ટાલેમીએ પોતાની માહિતી હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર ચલાવનાર વેપારીઓ પાસેથી મેળવી હશે અને આ વેપારીઓએ હિંદુસ્થાનના વતનીઓ પાસેથી મેળવી હશે. અને વળી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે હિંદુસ્થાનના લોકો પાષણ ઇતિહાસ સંબંધી યોડી દરકાર રાખે છે અને પોતાના રાજાઓનાં નામો તુરત જ જૂની જાન છે. મારે વેપારી લોકોએ મેળવેલી હકીકત ટાલેમીની પૂર્વે પણ કાલ અગાઉ યજ્ઞ ગમેલા રાજાઓના સંબંધની હોઈ શકે નહીં. હિંદુસ્થાનના લોકો અમુક એક પ્રખ્યાત રાજાનું નામ એકાદ અથવા બે શતકો સુધી સંભારી રાખે એ શક્ય છે. પરંતુ ઉપર કલા પ્રમાણે ટાલેમીના કહેલા રાજાઓમાંનો એક તો આશ્રિત રાજા હતો, અને તે પ્રખ્યાત રાજા હોઈ શકે જ નહીં. આપણા સામા પક્ષના જે બીજી ધારણા કરી શકે તે એ જ કે ટાલેમીએ લખેલા રાજાઓના સમકાલીન જે પૂર્વેના જુગોળકર્તાઓ હતા તેઓના લખાણ ઉપરથી ટાલેમીએ પોતાની હકીકત લખી હશે. પરંતુ આ ધારણાનું સમર્થન કરવા મારે કોઈપણ કારણો આપવામાં આવ્યા નથી. પેરીપ્લસ નામનું પુસ્તક જે ટાલેમીના પેહેલા લખાણેય છે તેમાં પૈકણ અને ઝોળેન એ નામો આવે છે, પણ પોલેમીઓસ તથા ટીએ-રટીનીઝ એ નામો આવતાં નથી. તેથી ઉલટું તો તે પુસ્તકનો કર્તા એમ કહે છે કે, ઝોળેન તો “ અગાઉ રાજ્યધાની હતી જેમાં રાજા રહેતો હતો. ” જે ટીએરટીનીસ તેના અગાઉ યજ્ઞ ગયો હોય અને હાલના સમયમાં જેમ ફેડરીક મહાન તથા મહમુદ ગીજનવી પ્રખ્યાત રાજાઓ છે તેમ ટીએરટીનીસ પણ અગાઉના સમયમાં હતો તેને લીધે તેનું નામ

દામેશીએ લખ્યું હતું એમ દોષ, તો, પેરીપ્લસના કૃત્તિએ પણ તેનું ના
લખ્યું રીતે, અને વળી ત્યારે એલિનના રાજ્યોના નામો તે આપે
ત્યારે તો ખરુંસ તેનું નામ આપત જ. માટે દોમેશીનીએ પેરોડોમોએ
તથા-એલીઓકુરોસે ટલિમોના સમયની આજુ બાજુમાં રાજ્ય ક્યાં હશે
આપણે જાણીએ છીએ કે છેલ્લા બે રાજ્યો તો સમ્રાટોનું હતા અને
તેથી જ રીતે, ત્રીજો રાજ્ય પણ દોવો જ જોઈએ.

આ રીતે એટ્રપની તારીખો માટે વિક્રમ સંવત્, તો દોષ, નહીં.
તેમ વળી દક્ષીણના પ્રથમના શતકમાં આ વિક્રમ સંવત્તો કેવો
ઉપયોગ કરવામાં આવતો તે બાબત કાંઈપણ ચિહ્નના દર્શાવે, સુધી રીતે.
કાઠવામાં આના નક્કી. ત્યારે હવે તે સમયે વપરાએલા, ખીલ કાંઈ પણ
સંવત્, બાબત મૂકી રીતે મુગલો, નથી, માટે એટ્રપ શોધીએ, યાકે સંવત્
વાપર્યો હશે એમ ધારણ જોઈએ. એ ઉપર બતાવ્યું છે તેમ, શક સોદો
કે જે તે વખતે રાજ્ય કરતા હતા તેઓએ સંવત્-સ્થાપન ક્યાં તે વાત
તે સમયની આ દેશની સ્થિતિથી હરેક રીતે સંભવિત નહીં હોઈ માટે
આ રીતે, ઉદવામાં છેલ્લી-એટ્રપની તારીખ ઈ. સ. ૩૮૨ ની મળતી
આવે છે, અને ગ્રીક સંવત્તના આરંભની તારીખ યાકે ૨૪૨ એટલે ઈ.
સ. ૩૨૦ સેક્રએ તો જ, એટ્રપોને જીતનાર અંદ્રગુપ્ત રાજાનો સમય તે
સમય પછી આવી શકે છે, કારણ કે ત્યારેજ તેનાં કહેલા ક્ષત્રીત યએલા
૬૩ વર્ષોને મળતી સાલ ઈ. સ. ૪૧૨ ની આવશે. આ-રીતે ૩૬૬મન-
ની ૭૨ ની સાલ ઈ. સ. ૧૫૦ ને મળતી આવશે, અને ચંદ્રમનીના-
રીખ આશરે ઈ. સ. ૧૮૦ ની થશે, એટલે યેસેમીની જોગણની તારીખ
પેહલા આશરે ૨૫ વર્ષની થશે.

પરિત ભગવાનશાહે યોગ સમય ઉપર પ્રથમની ચાલુક્ય વંશની
ગુજરાતની રાજાના સ્થાપન કરનાર જયસિંહવર્માના પુત્ર ક્યાંશ્રય
સિંહાદિત્યના ઘનપત્રનો આબેહુલ નમુનો, તે ઉપરથી ઉતારેલી પ્રત તથા

તેનો તરજુમો પ્રગટ કર્યો છે, તેમાં આવતી તારીખ ૪૨૧ છે. શ્યાશ્રયના ભાઈ, વિનયાદિત્ય મુદ્દમલ્લના એક દાનપત્રનું વર્ણન પણ સદરહુ પડિત આપે છે, જેની તારીખ શકે ૬૫૩ છે. પેહેલા દાનપત્રની તારીખ ક્રીયા સંવતની છે તે લખેલું નથી, પણ તે શકે અથવા વિક્રમ સંવત હોઈ શકે જ નહીં. માટે તે ગુપ્ત સંવત હોવો જોઈએ, જે સંવત ગુજરાતમાં ચાલતા સંવતોમાંનો એક હતો, અને જેને વલ્લભી રાજાઓ પોતે પણ વાપરતા હતા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જે તેમ હોય, તો તે સંવતના આરંભની તારીખ ઈ. સ. ૧૬૭ અથવા ઈ. સ. ૧૯૦ હોઈ શકે નહીં. કારણકે તેમ હોય, તો ૪૨૧ ને મળવું ૧૧૧ ઈ. સ. ૫૮૮ અથવા ઈ. સ. ૬૧૧ આવે, અને મુદ્દમલ્લની તારીખ તો ઈ. સ. ૭૩૧ ની છે. માટે આ પ્રમાણે તો તે બંને ભાઈઓ વચ્ચેના સમયનું અંતર ૧૪૩ અથવા ૧૨૦ વર્ષનું થાય, જે અશક્ય છે. માટે ગુપ્ત સંવતના આરંભની તારીખ જેથી આ બંને ભાઈઓનો સમય પાસે આવે છે તે ફક્ત આલ્મીરનીએ આપેલી એટલે ૨૪૨ શકની જ છે, કારણ કે આ પ્રમાણે શ્યાશ્રયની તારીખ શકે ૬૬૨ આવે છે, અને તેના ભાઈની શકે ૬૫૩ ની આવે છે. જે લોકો પોતે એમ માને છે કે વલ્લભી વંશના રાજાઓ પોતે જ વલ્લભી સંવત વાપરતા નોહાતા, તેઓ એવું ધારી શકે જ નહીં, કે બીજા કોઈ તેમની સાથે સ્પર્ધા કરનારા વંશના રાજાઓએ તે વાપરી હોય, અને શ્યાશ્રયની તારીખ તે સંવતની હોય, પરંતુ જે તે તે સંવતની હોય, તો મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ વલ્લભી સંવત અને ગુપ્ત સંવત તે એક જ છે. તેમ છતાં પણ પડિત ભગવાનસાય તો હાલ એક પોતે પ્રગટ કરેલા નિબંધમાં શ્યાશ્રયની તારીખ એક અણુભ્રમણીતા સંવત જેની આરંભની તારીખ ઈ. સ. ૨૫૦ છે તેની છે એમ સુચવે છે, પણ આમ હોય તો પણ તે બંને ભાઈઓ વચ્ચેનું અંતર ૬૦ વર્ષનું થાય છે. જે અંતર લાંબું છે. કારણકે ઉપર લખેલા અનુમાન પ્રમાણે શ્યાશ્રયની તારીખ

૪૨૧ ની છે તે ઇ. સ. ૬૭૧ ને મળતી આવે, અને વિનયાદિત્યની શકે ૬૫૩ ની તારીખ ઇ.સ. ૭૩૧ ને મળતી આવે. મારે એક નવા જ સંવતની આ તારીખ છે એમ ધારણા કરવાનાં જે કારણ છે તે મને ધણાં સંસ્યામક લાગે છે. મુજબ વંશનો ડગ ૨, જેની તારીખ ૩૮૦ છે, તેના સંબંધમાં એક દાનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વલ્લભીના એક રાજા જેના ઉપર હર્ષદેવનો બહુ બૂલમ હતો તેને તેણે બચાવ્યો હતો. આ હર્ષદેવ તે જ કનોજનો હર્ષવર્ધન, જે હવાનસંગ તથા દક્ષણના પુલકેશી ૨નો સમકાલીન હતો તેજ છે એમ મિ. પંડિતનું ધારણું છે. પણ તે મીનાઈ મુસાદર તો એમ લખે છે કે વલ્લભીનો રાજા હર્ષવર્ધન ૨ ના પુત્રનો જમાઈ હતો, મારે તે રાજાનો શત્રુ નહોતો પણ મિત્ર હતો. વળી થોડા વખત આપણે એમ માનીએ કે ડગ ૨ નું શકે ૪૦૦નું ઉમેરાનું દાનપત્ર અને શકે ૪૧૭ નું ધણાવનું દાનપત્ર, એ બંને દાનપત્રો ખોટાં ઉભાં કરેલાં છે, તો પછી જે રાજાના નામનાં તે દાનપત્રો બનાવવામાં આવ્યાં છે તે રાજાઓ જે સમયમાં થઈ ગયા તે સમય સંબંધમાં પણ તે બનાવટી લેખો ઉભા કરનારા માણસો બરાબર ખરા હોય, એમ માનવું બહુ વધારે પડતું નથી એમ હું ધારું છું. મારે ડગના ખેડાના દાનપત્રોની તારીખો ૩૮૦ અને ૩૮૫ શક સંવતની છે તે અસંભવિત નથી. અને ડગ શક ૪૧૭ એટલે ઇ. સ. ૪૯૫ સુધી જાયો હોય. આથી ઉત્તરપિનીના રાજા હર્ષના સમય સુધી આપણે આવીએ છીએ, અને જે રાજામાંથી વલ્લભી રાજાનું ડગાએ રક્ષણ કર્યું તેજ આજ હોય. વળી નવો સંવત ધારવાનું જે બીજું કારણ છે તે એ કે ત્ર્યાશ્રયના બીજા એક દાનપત્રના આરંભના વાક્યમાં વિનયાદિત્ય સસાશ્રય વલ્લભનાં વળાણ કરવામાં આવ્યાં છે. આ વિનયાદિત્ય તથા તેજ નામનો દખ્ખણનો રાજા વિનયાદિત્ય એ બંને એક હતા એમ પંડિત કહે છે. પરંતુ શક ૬૫૩ ના દાનપત્રના દાન કરનાર ત્ર્યાશ્રયનો તે જાઈ હતો એમ માનવું વધારે

સ્વાભાવિક જ એમ હું ધારું છું. કારણકે આજેલા રાજાને સુવરાજ
કહેવામાં આવ્યો નથી, પણ શ્રીશ્રવણે કહેવામાં આવ્યો છે, અને આ
ઉપરથી એમ દેખાય છે કે શ્રીશ્રવણ-પોતાના ભાઈ સાથે રાજ્ય કાર-
ભારમાં જોડાએલો હતો અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે એકાદ પ્રદેશ ઉપર
રાજ્ય ચલાવતો હતો. આજ કારણને લીધે તે દાનપત્રના આરંભમાં તેના
ભાઈનું નામ પણ લખવામાં આવ્યું છે. સ્વાશ્રય વલ્લભ એ ૫૬ તો
સ્વર્વ ચાલુક્ય રાજાઓને વગર તકાવતે લગાડવામાં આવતું હતું. ગુજરા-
તના વિનયાદિસ સુદમલ્લની સાકે ૬૫૩ ની તારીખ, પણ એ ધારણાને
ખંધબેસતી આવતી નથી, કે તેનો ભાઈ દમ્બશુના વિનયાદિત્યનો સમ-
કાલીન હતો. મિ. પાંડિતના નિબંધ ઉપર મી. ફ્લીટ કરેલી ટીકામાં તેણે
વર્ણવેલો બે ખગાડોના પ્રશ્નગો એકલા ઉપરથી તો કાંઈ પણ સાબીત
થતું નથી. નવસારી તથા ઠાવીના દાનપત્રોની ૪૫૬ અને ૪૮૬ ની તારીખો
પ્રસિદ્ધ સંવતોમાંના એકની છે એમ સમજવામાં આવે ત્યારે ઉપર
લખેલા પ્રશ્નગો ખનતા નથી એમ ખતાવવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી તે
ઉપરથી કાંઈ પણ સાબીત થતું નથી. વળી આ નવો સંવત ગુજરાતમાં
આટલો ખંધો પ્રચલિત હતો, તો પછી અસલના સમયથી એલ્બીટનીના
સમય સુધીમાંના કાંઈપણ ગુજરાતના સિત્તાલેખમાં કે કાંઈ સાહિત્યના
પુસ્તકમાં તે વિશેનું કાંઈપણ લખાણ હોવુંજ જોઈએ. પણ આ નોટમાં
અર્થવામાં આવેલા મુદ્દા સાથે આ પ્રશ્નને કાંઈ પણ સીધો સંબંધ નથી,
તેથી તે પ્રશ્નની અંદર વધારે ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી.

આ રીતે, ગ્રામ સંવતના આરંભની તારીખ જે એલ્બીટનીએ
આપી છે તેના લાભમંત્રિ પુરાવો મને મળેજ ન એમ લાગે છે.

પરિશિષ્ટ (બી)

શિલાસેખોમાં આવતી શક તારીખો, તથા બાહ્યસ્થત્ય
ચક્રનાં વર્ષો ઉપર ટીકાં

શિલાસેખોમાં આવતી શક તારીખો તથા સંવત્સરનાં નામોનાં સંબંધમાં કેટલીએક સુરક્ષીઓ છે કે જેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. મુબારક હજાકામાં ચોથાનું હાલનું વર્ષ શકે ૧૮૦૫ (ઈ.સ. ૧૮૮૩-૮૪) છે, અને ૬૦ વર્ષના ચક્રમાં સંવત્સરનું નામ મુબારક છે. દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં તથા મદ્રાસ હજાકામાં હાલ ચાલતું શક વર્ષ ૧૮૦૬ નું છે, અને સંવત્સરનું નામ તેજ છે. ત્યારે હવે પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે, શિલા સેખોમાં આવતી તારીખો મુબારક હજાકાની ગણતરી પ્રમાણે છે કે મદ્રાસ હજાકાની ગણતરી પ્રમાણે ? અને બીજો પ્રશ્ન એ છે કે “આ રીતે એક વર્ષનાં ફરકનું કારણ શું ?” વળી આપણે એ પણ વિચારવાનું છે કે શિલાસેખોમાં લખેલી તારીખો તેમાં અનેકા બનાવો તે પહેલાં એટલાં વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં છે એમ જતાવે છે, કે જે વર્ષમાં તે બનાવો બન્યા હતા તે ચાલતું વર્ષ જતાવે છે ?”

મદ્રાસ સીવીલ સર્વિસવાળા મી. રેબર્ટ સેવલ પોતે રચેલાં વર્ષ-ક્રમના કોષ્ટકના પહેલાં ખાનામાં તેજ કોષ્ટકના ત્રીજા ખાનામાં તેજ લાઇનમાં તેની સંગે “આપવામાં આવેલા સંવત્સર આરંભ પૂર્વે જેટલાં શક વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા તેની સંખ્યા આપે છે. તે સંવત્સરને મળતું આવતું ચાલુ શક વર્ષ પહેલાં ખાનામાં તેની બીજી લીટીમાં આપેલું છે તે છે. આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૃત વંશના ગ્રેવિંડ ૪ ના સામલીના દાનપત્રમાં ની તારીખ જે શકે ૮૫૫ ની છે તેની સાથે ત્રીજા ખાનામાં સંવત્સરનું નામ વિજય છે, જે એમ જતાવે છે કે વિજય નામના સંવત્સ-

આ પ્રમાણે નં. ૨૦ ના સિલાસેખમાં, આપવામાં આવેલી તારીખ ૧૨૦૦ ની છે, અને 'સંવત્સરનું' નામ બહુધાન્ય છે, કે જે બંને તે કાષ્ટકમાં એકજ લીંટીનાં એકબીજાની સાથે આપવામાં આવેલાં છે.

૨૮ દર્શતોમાં સિલાસેખમાં આપવામાં આવેલી શક તારીખ જે લીંટીમાં લેખમાં લખેલું, સંવત્સરનું નામ આવે છે તેની નીચેની લીંટીમાં આવે છે. આ નીચે પ્રમાણે છે:—

નં. ૧૯-૨૨-૨૬-૩૩-૩૪-૪૭-૭૨-૮૯-૯૧-૯૫-૯૬ (પ્રથમ લંકા—(ખીજો ભાગ)—૧૦૦-૧૧૦-૧૧૧-૧૧૨-૧૧૮ (પ્રથમ ભાગ) ૧૧૮—(ખીજો ભાગ)—૧૪૬-૧૫૧-૧૯૪-૨૨૯-૨૩૦ (ખીજો ભાગ) ૨૩૧-૨૩૪-૨૩૬-૨૩૭-૨૮૧.

દર્શત તરીકે ૧૯ દર્શતોમાં શક તારીખ ૧૧૮૪ ની છે અને સંવત્સરનું નામ દુર્ભિતિ છે. કાષ્ટકમાં દુર્ભિતિ એ નામ ૧૧૮૩ ની સામેની ઉપરની લીંટીમાં આવે છે, અને ૧૧૮૪ તેથી નીચેની લીંટીમાં છે. અને તેની સામે લખવામાં આવેલું નામ કુંડુભિ છે.

સારે હવે આ સિલાસેખો મદ્રાસની મથુત્રી પ્રમાણેના છે એમ ધારીએ તો પ્રથમના ૫૮ દર્શતોમાં આપવામાં આવેલી શક તારીખ તે સિલાસેખમાંના સાક્ષતા સંવત્સરના વર્ષ પહેલાં જેટલાં શક વર્ષ થઈ ગયાં તે બતાવે છે, અને ૨૮ દર્શતોમાં તે શક સંવતનું ચાલુ વર્ષ બતાવે છે. મુખાધની મથુત્રી તે વખતે સાક્ષતી હતી, એમ જો આપણે મથુત્રીએ તો પહેલાં ૫૮ દર્શતોમાં આપેલી તારીખો ચાલુ વર્ષે બતાવશે, અને તે પછીના ૨૮ દર્શતોમાં તે પછીનું આવતું વર્ષ બતાવશે, પણ પાછળનું ગયેલું વર્ષ નહીં. પણ તે વર્ષ પછી તુરતજ આગળ આવવાનું બીજું વર્ષ સિલાસેખમાં લખવામાં આવ્યું હોય તે તદ્દન અસંભવિત છે. તેથી એમ નીકળે છે કે મદ્રાસ પંચાંગની મથુત્રી તે સમયે ચાલુ હશે, તો પણ આ હરકત એમ ધારવાથી દૂર થઈ શકશે, કે આ ૨૮ દર્શતો મદ્રાસની મથુત્રી પ્રમાણેનાં છે, અને તેમાં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવેલું છે, અને પ્રથમના ૫૮ દર્શતો મુખાધની મથુત્રી પ્રમાણેનાં છે. પણ આ ધારણા સંભવિત નથી તેમજ બ્યાનબી પણ નથી, કારણ કે

આ-સર્વ-દષ્ટાંતો-અમુક-એક પ્રદેશનાંજ નથી, અને-ચેલ્યાંમાંનું-એક દષ્ટાંત ધણીવાર ખીજામાંના દષ્ટાંતમાં લખેલા પ્રદેશ અથવા સ્થાનમાંનું હોય છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે ધણી દષ્ટાંતોમાં જો કે તે શિલાસેજોમાં ગયું ચક્ર વર્ષ નોધવામાં આવ્યું છે, તો ધણી એવાં ધણી દષ્ટાંતો ધણી છે કે જેમાં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે અને ગયું વર્ષ નહીં.

કોષ્ટકોની સાથે ખીજી તારીખો ધણી મેં સરખાવી છે અને તેનું પરિણામ હું નીચે આપું છું:—

લેખ.	ચક્ર તારીખ	સંવત્સરનું નામ.	ચક્ર તારીખ સુખતાવે છે.
રાષ્ટ્રકૂટવંશના ગોવિંદ ૩ નું કાનડી દાનપત્ર...	૭૨૬	સુભાનુ-સર્વજીવ	ચાલુ વર્ષ.
તેનુંજ રાધણપુરનું દાનપત્ર...	૭૩૦		"
કૃષ્ણ ૨ અથવા અકાલવર્ષ જૈન પુ-રાણની સમાપ્તિ...	૮૨૦	ધિગલ.	"
તેજ-જૈન મહીરમાંનું ચીકાર્પનું ..	૮૨૪	દુદ્ધિ.	જેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે.
ગોવિંદ ૪ સાંગલીનું દાનપત્ર...	૮૫૫	વિજય.	"
કલ્લનું કરડાનું દાનપત્ર...	૮૬૪	અગિરસ.	"
તૈલપનું શાન્તારોહણ	૮૬૫	શ્રીમુખ.	"
સત્યાગ્રય, રદાના ખારે પાટણનો લેખો	૯૩૦	કીલક	"
જયસિંહ જગદેશભલ્લ મીરજનું દાનપત્ર	૯૪૬	રક્તાસિ.	"
કોલ્હાપુરનો મોરસિંહ શિવાહાર, દાનપત્ર	૯૮૦	વિલખી.	"
ગંડરાદિય શિલાહાર કોલ્હાપુરનો શિલા લેખ નં. ૫ ...	૧૦૩૨	વિક્રતિ.	"
—પડિત ભગવાનલાલે તરબુગો કે-રેલું દાનપત્ર ...	૧૦૩૨	વિરોધિ.	ચાલુ વર્ષ.

—કાલ્હાપુરનો સિલા લેખ નં. ૨...	૧૦૪૦	વિગ્રંબી	જેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે.
વિજયાઈ — નં. ૪...	૧૦૬૫	કુંકુમિ	ચાલુ વર્ષ.
સોમેશ્વર ૩, બુલોક મઘ, અભિલેખિત			જેટલા વર્ષ થઈ
ચિંતામણિ ...	૧૦૫૧	સૌમ્ય.	ગયાં તે.
ભોજદેવ ૨ કાલ્હાપુર લેખ નં. ૬...	૧૧૦૧	વિલંબી	ચાલુ વર્ષ.
" " નં. ૮...	૧૧૧૨	સાધારણ	જેટલા વર્ષ થઈ ગયાં તે.
" " ડા. રેલરનું દાનપત્ર	૧૧૧૩	વિરોધી	"
" કાલ્હાપુર લેખ નં. ૮	૧૧૧૪	પરિધાની.	"
સિંધુયાદવ, ખેડાપુર લેખ ...	૧૧૩૬	શ્રીમુખ.	ચાલુ વર્ષ.
કામદેવ ચાલુક્ય...	૧૧૮૨	રૌદ્ર.	જેટલા વર્ષ થઈ ગયાં તે.
મહાદેવ ચાદવ, પંડરપુરનો લેખ	૧૧૯૨	પ્રમોદ.	"
રામચંદ્ર ચાદવ, ચાણા	૧૧૯૪	અગિરસ.	"
" " "	૧૨૧૨	વિરોધી	ચાલુ વર્ષ.

આ ચોવીસ તારીખોમાંથી ૮ માં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવેલું છે, અને બાકીનામાં જેટલાં વર્ષો થઈ ગયાં છે તે આપવામાં આવેલા છે, અને તે વચ્ચેનું પ્રમાણ બીજા દૃષ્ટાંતના જેવું જ છે એટલે કે ૧:૨: જે સર્વ દૃષ્ટાંતોમાં સવત્સરનાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં તે વર્ષ ચાલુ ત્યાં જ બતાવે છે કે તે પહેલાંની ગઈ સાલ બતાવે છે તે નક્કી કરી શકાય છે, અને બીજામાં તેમ થઈ શકતું નથી. સુરચાતના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓના સિલ્લેખોમાં તે આપવામાં આવેલું નથી, અને તેથી કરીને અમુક ચોક્કસ તારીખ સંશય બરેલી રહે છે. જો કે જો તેમની સાથે હવે મુખ્ય પૃથ્વીઓની ગણતરીને પ્રવાસ પલાકાની ગણતરીથી અલગ પાડવા છે તે બ્રહ્મને લીધે થયેલી છે એમ હું માનું છું. આપણે જોઈએ છે

કે અંશુક તારીખની નોંધ કરવાંમાં ચાલુ વર્ષ નોંધવા કરતાં જેટલાં વર્ષો
 થઈ ગયાં તે નોંધવાંનો વધારે રીવાજ હતો. તે દર્શાવનારો શબ્દ જેવો કે
 “ ગતેષુ ” (ગયાં છે) તે વર્ષનાં આંકડા પછી લખવામાં આવતો,
 અને સંવત્સરના વર્ષના સંબંધમાં “ પ્રવર્તમાને ” (ચાલુ)
 એવો ખાત્રી શબ્દ વાપરવામાં આવતો, પાછળથી હુકું કરવાના
 ઇરાદોથી આ શબ્દો મુકી દેવામાં આવ્યા, અને વખત જતાં, - જે અર્થ
 દર્શાવવાને માટે એ શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા હતા તે અર્થ પણ ભૂલી
 જવામાં આવ્યો. અને તેથી વર્ષના આંકડાને ચાલુ વર્ષ છે એમ ગણવા-
 માં આવ્યું. તે શિલાલેખોમાં એવી પણ થોડી તારીખો છે, કે તેમાં
 આવી ભૂલ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પાલી, સંસ્કૃત અને કાનડી
 શિલાલેખોમાના નં ૮૬ માં શાકે ૯૧૧ ની સાથે સંવત્સરનું નામ
 વિકૃતિ આપવામાં આવ્યું છે. હવે ગ્રાણિક પ્રમાણે વિકૃતિ પહેલાં જેટલાં
 વર્ષો થઈ ગયા હતાં તે ૯૧૨ હતાં અને ચાલુ વર્ષ ૯૧૩ હતું. આ
 મુશ્કેલીનો ખુલાસો એમ ધારવાથી થાય છે કે શાકે ૯૧૨ કે જે જેટલાં વર્ષ
 થઈ ગયાં હતાં તે જતાવવાને વાપરવામાં આવ્યું છે. તે ચાલુ વર્ષ છે
 એમ ગણવામાં આવ્યું; જેવી રીતે હાલ આપણા દેશમાં ૧૮૦૫નું વર્ષ
 હાલ ચાલુ ગણીએ છીએ, એકે તે તો મધ્ય વર્ષ છે એમ ખતાવે છે. તે
 પ્રમાણે આ પ્રમાણે ચાલુ વર્ષની પહેલા જેટલા વર્ષો થઈ ગયાં હતાં તે
 જતાવવાની ઈચ્છાથી તે શિલાલેખનો લખનારાએ તે દર્શાવનારો ૯૧૧
 નો આંકડો મુક્યો. નં. ૨૭-૬૭-૧૧૫-૧૩૦-૨૨૪ અને ૨૮૪ કે જેમાં
 આપેલી શક તારીખો અનુક્રમે ૧૪૪૪-૧૦૮૪-૧૪૩૦-૧૪૫૩-૧૧૧૪
 ૧૧૨૮ છે, તેમાં પણ તેમ પ્રમાણે હકીકત છે, અને તેમાં તેની સાથે
 આપેલાં સંવત્સરોનાં નામો ઉપરથી નક્કી થાય છે તેમ ચાલુ વર્ષથી જે
 વર્ષ પાછળ છે. કેટલાંએક દંદાંતોમાં શક તારીખો સંવત્સરથી એક વર્ષ
 અગાઉ છે. આ પ્રમાણે ગોવિંદે ઉ ના વાણીકારીના દાનપત્રમાં શક

તારીખ ૭૩૦ ની છે અને સંવત્સર વિજય છે, અને અમોઘવર્ષના કાન્દેરીના શિક્ષાભેખમાં સહ તારીખ ૭૭૫ ની છે અને સંવત્સર પ્રજાપતિ છે. દ્વે વચ્ચે તથા પ્રજાપતિ એ સંવત્સરોની તુરતમ પટ્ટા આપતાં સહ વર્ષો ૭૨૮ અને ૭૭૭ છે. અને તેનાં ચાલુ વર્ષો ૭૭૬ અને ૭૭૪ અનુક્રમે છે. આ શિક્ષા ભેખોમાંની તારીખોનો ખુલાસો એમ ધારવાથી થાય કે ૭૩૦ અને ૭૭૫ એ ચાલુ સહ વર્ષો હતા, અને સર્વજાત તથા અગિરસ એ ચાલુ સંવત્સરોનાં નામોને બદલે અર્થા સંવત્સરોનાં નામો વચ્ચે તથા પ્રજાપતિ આપણમાં આવ્યાં હતાં, તેની રીતે બીજા થયું દૃષ્ટોમાં ગયેલાં સહ વર્ષ આપણમાં આવ્યાં છે તેવી જ રીતે અથવા બીજા સંદોષા ઠરીએ તો આવા દૃષ્ટોમાં જે ચાલુ રીવાજ હતો તે ઉપરાવરામાં આવ્યો હતો. પાલી, સંસ્કૃત અને કાનઠી શિક્ષાભેખમાંના નં. ૭૬ ની તારીખ ચાલુ સંવત્સરથી ત્રણ વર્ષ પાછળ છે, અને નં. ૨૮ માં ચાર વર્ષ પાછળ છે, નં. ૨૨૧ માં ૧૧૨૧ ને બદલે ૧૧૧૩ છે અને નં. ૨૪૬ માં, ૧૪૮૫ ને બદલે ૧૪૬૨ છે. આ તો ચોખ્ખી ખૂલો જ છે એમ ગણવું જોઈએ.

આમળના પાનામાં આપેલી સહ તારીખો થયું દૃષ્ટોમાં તેમાં વધુવેધા અમુક બનાવો બન્યા તે પૂરે જોવા વર્ષો થઈ ગયાં હતા તે દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે = ૮૫૫ માં "આમ લખેલું" તેનો અર્થ 'સહ સંવતના ૮૫૫ વર્ષ પૂરા થયાં હતા ત્યાર પછી = એવો થાય છે.

હેમાદ્રિના પ્રતખંડની પ્રસ્તાવના.

૧૮૮૧-૮૨.

દીકાની નોંટમાં D એટલે દખ્ખુ કોલેજની પુસ્તકશાળાની હસ્ત-
લિખિત પ્રત તે આ. ૧૮૮૧-૮૨ નો નં. ૨૩૪.

S એટલે પ્રાચીન સંસ્કૃત કોલેજની હસ્તલિખિત પ્રત નં. ૬૫૭.

Kh એટલે ખાસગીવાલેની હસ્તલિખિત પ્રત.

G એટલે ગંગાધર શાસ્ત્રી દાતારે મેળવેલી હસ્તલિખિત પ્રત.
પ્રકરણ ૧૪ ૫ ૭૫ નોટ. ૨ જેવી.

- શ્રી ગોપાલમપારચૈમવમવસ્વચ્છન્દલીલાલયં
સાન્દ્રસ્તિગ્ધતમાલકોમલવલ્લશ્યામાભિરામાકૃતિમ્ ।

ફૂલત્કોકિલકાર્મિનીકલરવપ્રોહ્લાસિગોપાંગના-
ર્ગતિસ્ફતિપાવિત્ર ચિત્રચરિત્રાતં નમસ્કુર્મહે ॥૧॥

ઉન્મીલત્કમનીયકાન્તિસરસીમધ્યે વિવુદ્ધપ્રમં
સારાસારાવિચારચારુમનુસા હસેન સંસેવિતમ્ ।

નિત્યાનંદપરાગસંગસુભગં ચંદારુવુંદારક-

• આ જે શ્લોકો S માં ખડિત રૂપમાં છે, પણ D માં પૂરેપૂરાં તેમ
Kh માં પણ જે ભેદો દુષ્ટી પ્રચલિત છે. G કે જેમાં જાને પ્રચલિતો એકી
મિશ્રિત છે, તેમાં આ શ્લોકો દુષ્ટી પ્રચલિતને પ્રમાણે છે. કે જેવી તે શ્લોકો
પેઢેલાના કરતાં ઉદ્ધાના હોય એમ લાગે છે.

श्रेणिमंग^१मनंगयैरिचरणाम्भोजद्वयं पातुवः^२ ॥ २ ॥

राजपशस्ति^३ ?

^४जीयान्नूतनमृतसर्गसमयाधिर्मावसंभावना-
तुप्यतल्य^५भुजंगपुंगवशिखःश्रेणिशतैर्वदितः^६

कल्पान्तोपरमेणु नामिकमले भोहामसामस्वर-
स्त्रैरोच्चारणचारणायित विधिव्याधूत, निद्रोहरि ॥१॥

अस्ति प्रशस्तं पुरुषोत्तमस्य शय्यागृहं क्षीरमयः पयोधि.
यदीय पीयूषरसायनेन स्वर्लोकमाज्ञामज्जरामरत्वम् ॥ २ ॥

संतानचिंतामणिकामधेनुकल्पदुमश्रीजननैकहेतोः ॥

सिंधोरमुष्मादुदमूदमन्दनिस्यन्दमाना^७मृतविन्दुरिन्दुः^८ ॥३॥

ततस्तनूजं विबुधप्रधानं^९ बुध सुधादीघितिरप्यसूतं^{१०}

धमूष तस्मादथ चक्रवर्ती पुरुरवा पुण्यपथानुवर्ती^{११} ॥४॥

अमज्जत जनिमस्मादायुरायुः^{१२} प्रजानां^{१३}

नद्युपपदनिदानं ज्योतिरासीत्ततोपि ॥५॥

नृपतिरथ ययातिः ख्यातिमानप्यमुः^{१४} प्राद- ॥६॥

१ II & Kh भां 'मंग' ने स्थाने 'मंग' ।

२ D अने Kh भां 'वः' ने स्थाने 'वः' ।

३ S जायान्नू०—जीयान्नू० G. ॥

४ तल्प० S:—तुल्य. G. ॥

५ ० मानो G—मानी. S.

६ 'प्रधानं' ने स्थाने 'प्रतापं' G.

७ 'पथा०' ने स्थाने 'रथा०' S.

८ जन S जसि G 'जनि' ने स्थाने.

यमपि यदुमूर्ति^४ कोर्त्तिमा विश्वकार ॥५॥

“यदेरदोपविशदैर्यशोभिरभिदोभित ।

अन्वचाय स एवायमवाप यदुधशताम् ॥६॥

ततः क्रोष्ट तस्मादजनि वृजिनीवानपि तृप-

स्ततोजज्ञे राज्ञः क्षितिपतिरिह स्वाहित^५ इति ।

नृशंकुस्तत्पुनः सममवदथो चित्ररथ इ-

त्यतोजात स्यात् सफिल शशविन्दुर्नरपति ॥७॥

ततः पृथुधवा धीरस्तदनन्तरमन्तर १

ततः सुयज्ञ उशना सितेयुरिति च क्रमात् ॥८॥

एतस्मादुदियाय रुन्मकयचस्तस्मात्पराजिन्मृष-

तस्मादुमूरितुरंगमेधि सुरुती राजाजनि स्यामथा ॥९॥

ततो विदर्भ क्रथकुन्तिवृष्णिनिवृत्तिसर्वा परतो दशार्हः ।

व्योमा च जीमूत इति क्रमेण जाता-नरेन्द्रा विकृतिश्च

॥- धीरः ॥ १० ॥

तदनु भीमरथ पृथिवीपति नंवरथश्च ततो राधिनां धरः ।

दशरथ शकुनिश्च करम्मिरित्युपादिशान्ति पुराणपरायणा ॥११॥

मेयरजस्ततः श्रीमान्देवक्षेत्रस्ततो मधुः ।

ततः कुर्यलो राजा^१ पुरुहोतः क्रमादमृतः ॥१२॥

अथायुरासी दधसात्वतोमूदयान्धकोऽस्माद्^३ भजमानसंज्ञः ।

४ मूर्ति S. मूर्ति G.

५ स्वाहित S. स्ताहित G.

१ व्योमावृ S. व्योमाय G.

२ ‘ राजा ’ ने आते ‘ नाम ’ G.

३ अन्धकस्मा G. S.

વિદૂરથસ્તત્પરતોપિ^૧ શૂરરાશિઃ પ્રતિક્ષત્ર ઇતિ ક્ષિતીશઃ ॥૧૩॥

વમ્ભૂયાથ સ્વયંમોજસ્તતોપિ હૃદિકોઽમઘત્ ।

અસૂત સોઽપિ ધર્માત્મા રાજાનં દેવર્માદુષમ્ ॥ ૧૪ ॥

નિસ્ત્રિશનિઃશોપિતવૈરિપૂરસ્તતઃ ક્ષિતિં પાલયતિ સ્મ શૂરઃ ।

તતોપિ । રાજા ધમ્મુદેવનામા યો વિશ્વહેતોરપિ હેતુરાસીત્ ॥૧૫॥

ઘૃન્દારઘૃન્દારકઘૃન્દર્માલિમન્દારમાલામુરમિહતાંઘ્રિ ।

આસીદમુખ્માદ્ધસુરાયતારમારાપહારાય પુરા^૨મુરારિઃ ॥ ૧૬ ॥

વમ્ભૂય પ્રદ્યુમ્ન કિલ કુસુમઘન્વા મધુરિપોઃ

। ત્રલોકીર્ધીરોસૌ તનયમનિરુદ્ધ પ્રસુપુવે ।

તતોભૂમૃત્પક્ષપણનિપુણેનૈષ મહસા

પરિસ્ફૂર્જન્યજઃ^૩ શતમસ્રસ્રઃ પ્રાદુરમઘત્ ॥૧૭॥

વજ્રસ્યસૂતુઃ પ્રતિઘાહુરાસી દ્વાસીહૃતસ્માપતિચક્રવાલ ।

તતોઽપિ સન્નાડમથાસુવાહુ^૪ઃ પ્રાસૂતસૌર્યં

ચતુરસ્તનૂજાન્ ॥૧૮॥

તેન તે સાર્વભૌમેન તનયા વિનયાન્વિતાઃ ।

વિમન્ય ચસ્ટુધાચક્રં ચક્રિરે પૃથિર્યાશ્વરાઃ ॥ ૧૯ ॥

યથાવિભાગં વસુધામશેષાં તેષાં તદા પાલયતાં ચતુર્ણાં ।

૪ એજ પ્રમાણે બને હસ્ત લિખિત પ્રતોમાં છે. ૫મું ત્યા બૂલ હોવી જોઈએ. શૂર ના પુત્ર શોણિનું નામ ફેરવી રાશિ એમ લખવામાં આવ્યું છે. સાનેા પાડ કદાચિત્ શૂરશોણી હોય.

૫ પુરા મુરારિઃ S.

૧. પરિસ્ફૂર્જન્ય S, G તદન દૂષિત છે. અને યોડા ભાગ કાઢી ગયો છે.

૨. પુરાણની પંશાવલિ અત્રે પુરી થાય છે. અત્રે સુખાદુને સુચાર કહેવામાં આવ્યો છે.

દદપ્રહારી દિશિ દક્ષિણસ્યાં પ્રમુર્ચભૂવ પ્રથમાન્ (ત્ક)
કનીયાન્ ॥૨૦॥

સર્વેપિ પૂર્વ મથુરાધિનાથાઃ રુષ્ણાદિતો દ્વારવતીશ્વરાસ્તે ।
સવાહુસૂનોરનુ દક્ષિણાશાપ્રશાસિનો યાદવવંશવીરાઃ ॥૨૧॥

તતઃ સ રાજા નિજરાજધાનીમધિષ્ઠિતઃ શ્રીનગરં ગરીયઃ ।
લેને મુતં સેઝણચંદ્રસંજ્ઞં યત્સંજ્ઞયા સેઝણદેશમાહુઃ ॥૨૨॥

અથ ધાડિયસો મહીપતિસ્તનયસ્તસ્ય વમૂઘમિહમઃ ।
અજનિષ્ઠ તતોપિ રાજગિસ્તદનુ પ્રાદુરભૂત્સ ધાદગિઃ ॥૨૩॥

જજ્ઞે ધાડિયમસ્તતઃ પ્રતિભટ્કમાપાલકાલાનલઃ
તસ્માદાધિરભૂત્પ્રભૂતધિભવો મર્તા ભુવો મિહમઃ ।

પૂતસ્માન્મહસાં મહાનિધિરસૌ શ્રીનેસુગિર્જશ્ચિવાન્
હન્તા મીષ્મમુજિજ્ઞસામસદ્દદાં તસ્માદમૂદર્જુનઃ ॥૨૪॥

અજસ્રમાધિષ્ઠતદાનચારિઃ પ્રભૂતહસ્તાર્ચિતદાનચારિઃ ।
તતઃ સરાજા વિરરાજ રાજધિયો વિલાસૈર્જિતરાજરાજઃ ॥૨૫॥

આસીદ્વિલાસી નૃપતેરમુષ્માત્સ મિહમઃ પહ્લધિતોરુકીર્ત્તિઃ ।
સ ધાદુગિઃ સ્વાદુગિરાં કવીનાં સ્તોષ્રીકપાત્રં^૩

ભવતિ સ્મ તસ્માત્ ॥૨૫॥

૩. સવાહુગિઃ S. સુવાહુદુળઃ G.

૧. ' ધાડિયસ ' ને સ્થાને આ પાક છે અને G બ'નેમાં છે.
પરંતુ પંડિત બગવાનશાસ્ત્રના દાનપત્ર પ્રમાણે તે નામ 'ધાડિયપ્પ' હતું.

૨. મીષ્મમુજૌ જસામ સુદ્દદાં ને સ્થાને આ જૂલ રોય તેમ
લાગે છે. G માં ંમસુદ્દદાકસ્મા કરવા.

૩. પાવ S: પાવૈ G:, પાત્ર ને બદલે.

તત્તો મહીં મહીંપાલઃ પાલયામાસ^૧ વેસુગિઃ ।

સંહૃતપ્રોઘદુદામધામસામન્તસંતતિઃ ॥૨૭॥

તત્તોપિ નૃપમિહુમઃ સમરસીમમીમક્રિયા-
નિર્ગલમુજાર્ગલ્યાયુગલકાલલીલાલયઃ ।

તતઃ સમદમેદિનીપતિપતંગમંગવ્રતઃ

પ્રતાપશિસિલંઘિતત્રિજગદંગણઃ સેડણઃ ॥૨૮॥

સમુદ્ધૃતો યેન મહામુજેન દ્વિપાં વિમર્દાત્પરમાર્દિદેવઃ ।

આસ્થાપિ ચાલુક્યકુલપ્રદીપઃ કલ્યાણરાજ્યેપિ

સપ્તચયેન ॥૨૯॥

પરમ્મદેવ સ તત્તો ઘમૂવ દ્વિપઠ્ઠધૂનેત્રવ્રતામ્યુવૃષ્ટૌ ।

પરમ્મદેનેષ્ઠ રુચાં ચયેન યસ્ય પ્રતાપેન ચિરધ્યરાજિ^૧ ॥૩૦॥

તસ્માદ્નંતરમનન્તમુજપ્રતાપઃ^૨ ક્ષોણીપતિઃ સમમવત્સદિ

સિંહિરાજઃ ।

તસ્યાનુભુવચલયં ઘલીયાન્^૩ અત્રાયત ત્રિજગતી-

વિજયી સ રાજા ॥૩૧॥

૪. બંને પ્રતોભા રિસર્મ નથી.

૫. બંને પ્રતોભા લંઘિતઃ ત્રિજગં છે.

૧ અહીંયા S પુરી થાય છે અને આટીનું G ઉપરથીજ લેવામાં આવ્યું છે. પણ આ પ્રત અગાઉ ઠક્કા પ્રમાણે ધણીજ દૂષિત છે.

૨. ંપ્રતાપં પ્રત.

૩. અહીંયાં આગળ ત્રણ અક્ષરો પડ્યા છે. ચલયં ને બદલે ઘલયં છે, પાઠ આ પ્રમાણે હું વાંચું છું:-તસ્યાનુજસ્તત્ત્વન મત્તત્તયં ઘલીયાન્

લજ્જાપૂરા^૪ ત્સમાર્નાય કર્પૂરતિલકં ગજમ્ ।

સ કર્પૂરઘટં^૫ પૂર્ણમકરોત્પુરનંદિતઃ ॥ ૩૨ ॥

તસ્માદપ્રતિમહોભૂત્^૬ મલ્લુગિઃ વૈલમઃ શિતેઃ

ઉદ્ગમ્ભૂતજંભારિભૂરિદ્ધામદંડે ચંડિમાઃ^૭ ॥ ૩૩ ॥

આસાઘ સઘઃ સ નિવાસહેતોઃ^૮ શ્રીપર્ણસેટં નગરંરિપુખ્યઃ ।

અહારિ^{૧૦} યેનોત્કલ ભૂમિપાલા દુત્તુંગમાતંગઘટા હઠેન ॥ ૩૪ ॥

તસ્માદમરગાંગેયઃ સંવમૂચ મુચઃ પતિઃ ।

અથાવિદત્ત ગોવિંદરાજઃ સામ્રાજ્યસંપદમ્ ॥ ૩૫ ॥

સિંહ હતો એમ જાણે છે. પ્રતના લખતારે તસ્માનુ લખ્યા પછી તદનુ નો નુ લખ્યો એમ ધાર્યું અને તેથી જસ્તદનુ એ શબ્દો મુકી દીધા. અઘાયત એમ જે પાઠ દેખાય છે તે પ્રતમા અશયત્ દેખાય છે ! તે શબ્દ અઘાયત જ હતો તેમાં શંકા નથી.

૪. આ ઝંજીપુરાત્ હોય.

૫. પ્રતમા ઘટં ને બદલે ઘટં છે.

૬. પ્રતમાં હો નથી.

૭. પ્રતમાં મૂલ્લુગિં છે.

૮. આ લીટી ખરાબ છે. તે હુ આ પ્રમાણે વાંચું છું:-ઉદ્ગમ્ભૂતજંભારિભૂરિદો ટ્વંડચંડિમા ॥

૯. પ્રતમાં નિવાસ ને બદલે નિવાહ છે.

૧૦. પ્રતમાં અહારિ ને બદલે જહોરિ તથા ઉત્કલ ને બદલે ઉત્કાલ છે જેથી માત્રા ભંગ થાય છે.

૧૧. પ્રતમાં ઉત્તુંગ ને બદલે ઉત્તંગ છે.

તતો મલ્લુગિપુત્રો^૧ મૂદ્મૂપાલોમરમહાગિ ।

અથ કાલીયવટલાલ પાલયામાસ મેદિનીમ્^૨ ॥૩૬॥

મહીપતે સ્તસ્ય વિદાય પુત્રાન ગુણાનુરક્તા યદુવંશલક્ષ્મી ।

શ્રીમિત્લમં^૩ તસ્ય તત પિતૃવ્યમવ્યાગ્રરાજ્ઞ

મુજમાજગામ ॥૩૭॥

યઃ શ્રીચંદ્રનમાસ^૪ સાદ નગર ક્ષોર્ણપતે રંસલા^૫

મ પ્રત્યંકમ્મૂત ચ સમરે દુષ્ટ ત્યજ-ક્ષણાત્^૬ ।

યો યા મંગલચંદ્રક સ્થિતિર્પતિ શ્રીધાજિણં જઘ્નિવાન્

કલ્યાણ શ્રિયમપ્યવાપ્ય વિદધે યો હોલસેય ઘશો ॥૩૮॥

સ દંડિકા^૧ મડલમડયિર્ગામપંક^૨ સપત્રમથૈ વિલાસૈ ।

ચક્રે પુરં દેવગિરિં ગિરીશપ્રસાદ સસાદિતદિવ્યશક્તિ ॥૩૯॥

૧ પ્રતમા આ લીટી આ પ્રમાણે છે -તતો મલ્લગિર પુત્રોમૂત
મૂપાલોમરમહાગિ । ૨. મેદિની ને બદલે દેહિની પ્રતમા છે ૩. પ્ર-
તમા મીધમં છે ૪ અવ્યાગ્ર નો અર્થ સમન્વિતો નથી ૫ પ્રતમા શ્રી
ને બદલે સ્ત્રી છે અને ચંદ્ર વિચિત્ર રીતે નખેલો છે. ૬ તે રાત્રનું ખડ
નામ શુ હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે અસલા તે વ્યાકરણ પ્રમાણે નથી અને
[અસલાત્ ને બદલે હોય છે આ શબ્દ શો છે તે નિશ્ચયથી કહી શકાય
નહી. ત્યજ્ ખાતુનું ૩૫ આલી શબ્દ નહીં પણ ક્ષણપિ જિગાય હોય
૮ પ્રતમા વારવાર આવે છે તેમ આ શબ્દનો જે ભણે જે હોય એમ
લખેલો છે. તે હોલસેય તે ધણ કરીને હોયસેલં એટલે હાથગીડનો
હોયસળ યાદવ હશે જે ઘશો વા-ચુ છે તે પ્રતમા ઘસુ છે

૧. પ્રતમા દંડિકા તે દહિકા જેવું લખ્યું ૨. આ શબ્દ શો
છે તે કહેવું કઠણ છે જે શબ્દ અત્રે જોઈએ છીએ તે અનંત, અતર્ક્ય
છે. તે અકસ્મ હોઈ શબ્દ સપત્ર તે સપ જેવો લખ્યો છે, અને વિલા-
સૈ. તે વિલાસે જેવો લખ્યો છે ૩. પ્રતમા પ્રસાદમાસાદિત છે.

તદનુ મદનમૂર્તિઃ કાર્તિકી^૧ચંદ્રસદ-
 યુતિવિશદયશોભિઃ શોભિતાશાવકાશઃ^૫ ।
 અમવદવનિપાલો જૈત્રપાલઃ કરાલઃ
 પ્રહરણરણરંગતુંગદુંતુંગચઙ્ગઃ ॥૪૦॥
 દાક્ષિત્યા રણરંગદેવયજ્ઞે^૬ પ્રોદસ્ત શસ્ત્રસુવ.^૭
 શ્રેણીભિર્જંગલીપતીન્હુતચતા યેન પ્રતાપાનલે ।
 તૈલિંગાધિપતેઃ^૮ પશોર્વિશસનં રૌદ્રસ્ય રાદ્રાકૃતેઃ^૯
 કૃત્વા પૂરુષમેધયજ્ઞવિધિના લઘ્વસ્ત્રિલોકીજયઃ ॥૪૧॥
 તસ્માદ્ ભૂદમિનયસ્મરચારુમૂર્તિઃ
^૧.....પદં સિંચણદેવમૂષ્ણ ।
 હૃદ્વિષ્ણુદોર્યુગલગર્ધિતધૈરિચર્ગઃ^૨
 સીમન્તિની^૩ઘનકૈરવચ્ચન્દ્રમાનુઃ ॥૪૨॥

૪. કદાચીત્ સદ્ તે શબ્દ સંગ્ર ને બદલે હોય. ૫. પ્રતમાં અવકાશ
 બદલે વિકાશ છે. ૬. પ્રતમાં દેવયજ્ઞ છે. પ્રત લખનારે ને લખવા
 શુદ્ધ ૨૫ નાં હર્તુ તેને બદલે લ વાચ્યો હશે. ૭. પ્રતમાં સુવઃ
 બદલે ક્રેવઃ છે.

૮. તૈલિંગ ને બદલે પ્રતમાં તલિલંગ છે.

૯. રૌદ્રસ્ય ને બદલે રુદ્રસ્ય હોયુ બોધ્યો. પણ બો લાં રૂદ્રન
 પુત્રનો અર્થ હોય નહીં તો.

૧ અત્રે ખાલી જગ્યા છે. પરંતુ નાની પ્રશસ્તિનો છટ્ટો શ્લોક અ
 આ એકજ છે, માટે બીજી લીટી આ પ્રમાણે હોવી બોધ્યો:— "કાર્તિકે
 પદં જગતિ સિંચણદેવમૂષ્ણઃ "

૨. પ્રતમાં ધૈવ ને બદલે ચર્ગ છે.

૩. પ્રતમાં આ લીટી નીચે પ્રમાણે લખેલી છે.— "સીમંતવિની
 ઘનકૈરવચ્ચન્દ્રમામાનુઃ .

યનાનીયત મત્તવારણઘટા યજ્ઞલલે^૪ મૃમિમૃતઃ
 કમ્પ્ફુલાદ્યનીપતેરપહતા યેનાધિરાજ્યશ્રિયઃ ।
 યેન ક્ષોષીભૃદર્જુનોપિ ઘલિના નીતઃ કયાંશેપતાં
 યેનોદામમુજેન મોજનૃપંતિઃ કારાકુટુમ્બી કૃતઃ ॥૪૩॥
 યદ્મંગારિગકેસરી યિનિકૃતો લક્ષ્મીધરઃ રમાપતિઃ
 યદ્માહાવાલિભિઃ^૫ પ્રસદ્ય રુદ્ધે ધારાધરાધ્રીધ્વરઃ ।
 યત્ત્વલલક્ષિતિપાલલાલિતભુવાં સર્વાપહારશ્ચયઃ
 શ્રીસિંહસ્ય મહીપતેર્વિજયતે યદ્વાલલીલાયિતમ્^૬ ॥૪૪॥
 કૃષ્ણો મહાદેવ इति પ્રતીતૌ જાતૌ તતઃ સિંહનૃપસ્ય પૌત્રૌ ।
 તયોસ્તુ પુર્વપ્રમથ પુરસ્તાત્^૭..... ॥૪૫॥
 યનાકાલિ^૮ વિશાત્વવિલસચમૃસંહારકાલાનલે
 હતોન્મૂલિતમૂલરાજસમરં નિર્ચારમુર્વીતલે ।
 યેનાનેક મહાફલકતુ કૃતા સંવર્ધ્યમાનોનિશં
 ક્ષોણે કાલયશાત્પુનસ્તરુણતાં ધર્મોપિ સંપ્રાપિતઃ ॥૪૬॥
 તતઃ કૃષ્ણે રાજન્યમરતરુણીચામરમરુત્
 તરંગૈરુચુંગં દ્વિવિ કિમપિ તેજ ધિતયતિ ।

૪. પ્રતમાં યજ્ઞલ છે પણ તેથી હંદનો બંગ થાય છે.

૫. પ્રતમાં યદ્માહાવાલિભિ છે.

૬. અહીયાં યદ્ ને બદલે તદ્ વાંચ્યું જોઈએ.

૭. અત્રે ખાલી જગ્યા છે.

૮. આ જે લીટીમાં અકારિ ને બદલે અકાલિ, હતોં ને બદલે હુત્યોં તથા ઉર્વીતલે ને બદલે ઉર્વીતલં જોઈએ; અને તેથી સામાન્ય અર્થ ૨૫૪ થાય છે. તેપણ અસલ પાઠને પૂરેપૂરે ગોઠવવો જોઈએ.

પરિચાતા મૂમે સમજાને જગજિત્વરમહા
મહાદેવ સેવાસિકસકલક્રમામૃતમુતઃ ॥૪૭॥

તૈલંગ^૧ ક્ષિતિપાલતૂલનિચયપ્રક્ષેપચંડાનિલો
ગર્જદ્ગુર્જરગર્વપર્વતભિદાદમ્બોલિદોર્વિક્રમઃ ।

હેલોન્મૂલિતકૌકળક્ષિતિપતિઃ કર્ણાટલાયોદ્ભવ-
ક્ષોર્ણીપાલવિડંબનઃ સ હિ મહાદેવઃ કથં વર્ણયતે ॥૪૮॥

યો મોજદેવાશ્રુપતેઃ પ્રતાપી જગ્રાહ વાહં મદમંદસત્ત્વ.^૨

સાર્ધ...^૩ દ્યાસ્તહજીવિતેન સોમેશ્વરસ્યાપિ જહાર રાજ્યમ્ ॥૪૯॥

યદીયગંધર્વિપગંડપાલીનિષ્ટયૂતદાનાન્વુતરંગિણીપુ ।

સોમઃ સમુદ્રપ્લવપેશલોપિ મમજ્ઞ સૈન્યૈઃ સહ કુંકુણેશઃ ॥૫૦॥

૩, પ્રતમાં આ મહા નથી, કારણકે તેની પછી બીજો મહા આવે છે અને લખનારે એ બૂધથી એમ જણ્યુ કે તે લખ્યો છે. (એટલે લખનારે બેને બદલે એક મહા બૂધથી લખ્યો છે. આ સમાસ આ પ્રમાણે છે.) ૩વાનો છે. - જગતો જિત્વરમ્ જગજિત્વરમ્ । જગજિત્વરમ્ મહો યસ્ય સ જગજિત્વરમહા ॥

૪. મુત એ ચોખ્ખી બૂધ છે, પણ અસદ્ શબ્દ મુતઃ, ઘૃતઃ કે સુતઃ તે શંકા ભરેલું છે.

૫, આ શ્લોક તે બીજી પ્રશસ્તિના ૧૩ માં શ્લોક બરાબર છે. અને તે બંનેને મેળવીને પ્રતમાની બૂધો મેં સુધારી છે અને જેવા પાંચ લાગ્યા તેવાજ શબ્દો રાખ્યા છે.

૧ મદમંદસત્ત્વઃ એ મહાદેવની ઉપમા સ્તુતિને બદલે નિંદા વાચક છે. તેનું ખરૂં રૂપ પણ કહીને મદમંદસત્ત્વાત્ જ્નેષ્ઠએ, આમ હોય તો તે મોજદેવનું વિશેષણ થાય.

૨. અત્રે એ અક્ષરો ખૂટતા છે. કદાચીત્ તે શબ્દો સમૃદ્ધયા હોય

૩. પ્રતમાં સોમેશ્વરને બદલે સૌમ્યેશ્વર લખેલું છે.

સીમોલ્લંઘનમેવ યસ્ય જગતાં સંહાર इत्युच्यते
 ધુર્જે વજ્રધરેપિ યઃ ક્ષિતિભૂતં મૈનાકમત્રાયત^૪ ।
 સ્મારંસ્મારમમુપ્ય ડુઃસહમહ^૫ સંદોહદાવાનલં
 તેનામ્મોનિધિનાપિ કુંકળપતિ નારશ્કિકુક્ષિ^૬સ્થિતઃ ॥૧૧॥
 વાહનામપિ^૭ યસ્ય ઘૈરિવિપયેપ્યાતન્વતાં ધન્વિનાં
 માતિલિલગનૃપાંગનાદન્તુ હિતં વાહ્યાદિલીલા ભવત્ ।
 યસ્તસ્યૈષ ચરણે જહાર કરિણસ્તર્પચશબ્દાદિકાન્
 યસ્તન્યાજ્યવદ્યુષધાદુપરતસ્તદ્ભુજુલ્લમામ્ ॥૧૨॥

॥ રાજપ્રશસ્તિ ૨ ॥

યંશોદિમાંશોર્જયતિ પ્રસિદ્ધો યસ્મિન્સ રાજા યદુરાધિરાસીત્ ।
 યમૂચ યસ્મિન્નસુરાયતાર આરાપહારાય પુરા મુરારિઃ ॥૩॥
 યંશે તસ્મિન્ કંસાધિધ્વંસનસ્ય ક્ષોણીપાલો ભિલ્લમઃ પ્રાદુરાસીત્
 નિઘ્નિ નાશં ઘૈરિભૂમૃતપતંગાન્યસ્યાનેકદ્વીપદીપઃ પ્રતાપ ॥૪॥
 નમ્રીભયત્સકલરાજસમાજમૌલી માણિખ્યદૌધિતિ-
 વિબોધિન પાદપદ્મઃ
 હ્રામદર્પરિપુસર્પવિહંગરાજઃ શ્રીભિલ્લમાદવાનિપોજનિ
 જૈત્રપાલઃ ॥૫॥ ।
 તસ્માદભૂદામિનયસ્મરચાસ્મૃત્તિં કીર્ત્તે પદં જગતિ
 સિંઘણદેવભૂપ^૮ ॥

૪. મૈનાકમિત્રાયત એ પ્રભાણે પ્રતમાં છે.

૫. પ્રતમાં ંમદસંદોહ છે.

૬. પ્રતમાં કુંકળપતિ નરીશ્કિકુક્ષિ છે.

૭. અહીંયાં એટલી બધી ખરાબ બૂતો છે કે તે સુધારી અસલ

૫.૬ નકી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નિરર્થક છે. - ૭૪

उद्दण्डदोर्युगल^१ गर्चितवैरिबर्गंसीमंतिनीवदन-
कैरवचंडमानुः^२ ॥६॥

अथ सकलकला नामालयः पालनाय
क्षितितलमवर्तीर्णः पौणमासीशशीघ्र ।
अभयद्वनिपालो जैतुगिर्नाम तस्माद्
असमसमरर्ध्वरद्वेपिभूपालकालः ॥ ७ ॥
स भूमिपालो जनयांघ्रभूष कृष्णं महादेवमहोपतिं च ।
हिताय लोकरय यथापयोधिर्ध्वतामार्णं कौस्तुभ-
मप्युदारम् ॥८॥

जन्मान्तरोत्थं परिवर्तयन्तौ ज्येष्ठावरत्न किल कौतुकेन ।
कृतायतारौ यदुराजवंशे प्रीत्या पुनस्ताविव रामकृष्णौ ॥९॥
धर्मार्थाविवर्तौ साक्षात्पालयंतौ वसुंधराम् ।
विलोक्य लोकं सस्मार राजानौ रामलक्ष्मणौ ॥१०॥
दृप्यद्दारुणवाजिघारणरणक्षोणीषु जित्वा बहून्
दासीकृत्य तथापरान्विहितवानन्या नरण्यौकसः ।
इत्थं पार्थिवराजराजिविजयव्यापारपारंगतं
चक्रे शक्रजयाय कृष्णनृपतिं स्वलोक यात्रागतम्^३ ॥११॥
अथ प्रभावातिशयेनलब्धं विमज्ज्य लोकहितयाधिपत्यम् ।
त्रिविष्टपं शासति कृष्णभूषे भुवं महादेवनृप प्रशास्ति ॥१२॥
तैलंग^४ क्षितिपालतूलनिचयप्रक्षेप^५ चंडानिलो^६
गर्जद्गूर्जरगर्वपर्वतभिदादम्भोलि दोर्विक्रमः ।
हेलोन्मूलितकौकणक्षितिपतिः कर्णाटलाटोद्भटः^७

१. युगल kh. २. चंद्रमानु D तथा kh, चंडमानुः G.

१. यात्रागतः kh. २. तैलंग kh तथा G. ३. प्रोक्षेप
kh, क्षोक्षेप G. ४. चंडानिलो kh तथा G. ५. लाटोद्भव-

ક્ષોણીપાલધિટંયનઃ સ હિ મહાદેયઃ કથં ઘર્ણતે ॥૧૩॥
 અયં શિશુસ્ત્રીશમ્ણાગતાનાં દન્તા મહાદેયનૃપો ન જાનુ ।
 इत्थं विनिश्चित्य^१ ततोतिमीतैरन्ध्रै^२ पुरंध्रौ निहिता
 नૃપૈત્યે ॥૧૪॥

અતપ્પ હિ માલ્લેશ્વરઃ^૩ શિશુમેય સ્વપદેગ્યવેશયત્ ।
 न्ययमाशु विहाय संपदः कपटेनैवचिरं नपश्यति ॥१५॥
 યિયમસમરપ્રાનુઃ જાગ્રયો ગમ્ય પાણી^૪
 પ્રત્યદદનધૂમદયામધામાતિ ભોમમ્ ।

પૃથુતરકરચાલધ્યાલમાલોકયંતો
 भवशरणमितीमं मंत्रमुच्चारयन्ति ॥१६॥
 યદીયગંધદિપગંડપાલીનિષ્ઠ્યૂતદાનામ્બુતરંગિણીપુ ।
 सोमः समुद्राग्न्यपेशलोपि ममज^१ सैन्यैः सह कुंकुणेशः॥१७॥
 एतत्प्रतापो घहिरबुराशे^२ रौप्योन्तरप्यास्ति हतः प्रयामि ।
 ચિરં વિનુદયાત યદીયધૈરી સોમેશ્વરો ઘાઢયમેવ યાત ॥૧૮॥
 आस्ते मंडितदंडकापरिसरः श्रीसेवणाख्यः^३ परं
 દેશઃ પેશલવેશમૂષણવચોમાધુર્યધુર્યાકૃતિઃ ।
 તાસિન્ દેવગિરિઃ પુરી વિજયતે ત્રેલોક્યસારથિયાં
 વિશ્રાન્તિઃ સુરશાલિશૈલશિખરસ્પર્ધિણ્યુ^૪ સૌધાવલિઃ ॥૧૯॥

ક્ષોણી° kh, °લાટોદમવઃ ક્ષોણી G. ૬. इत्थं विनिश्चित्यતतो
 विमीतैरान्ध्रैः kh, विनिश्चित्य D. ૭. हिमाचलेश्वरं.G.

૮. तपस्यतिने ५દે નપશ્યતિ G. ,

૧. પાણેઃ kh. ૨. सौन्ध्यैः G. ૩. °રાશેરન્તઃ પુરોપ્યાસ્તિ-
 कुतःप्रयामि D. प्रयासि kh. ૪. शेवलाख्यः D सेवणाख्यः kh: G
 માં તે નામનો વચ્ચે અક્ષર ઠં જેવો કાષ્ઠક દેખાય છે, પણ તે ને ૫-
 દેને ઠ લખીને લખનારે ભૂલ કરી છે એમાં શંકા નથી. ૫. स्पर्धास्तु D.

जगत्त्रयोगीतगुणप्रशस्तिः शास्ता समस्तावनिमंडलस्य ।
 श्रीमानिमामन्वयराजधर्नी सोयं महादेवनृपो विभर्ति ॥२०॥
 कुर्वन् विभूतिविस्तारैरिलावृत्तसमाश्रियम् ।
 अधितिष्ठति हेमाद्रिरिमां विबुधवान्धवः ॥२१॥
 सासंपत्तदिदं यशो बलमिदं सोय प्रलापो महा-
 नेकैकं पृथिवीभृतो भुवि महादेवस्य लोकोत्तरम् ।
 यस्य श्री करणाधिपः स्वयमयं हेमाद्रिसूरिः पुर
 प्रौढप्रातिभवर्ण्यमानविलसद्दशो भृशं शोभते ॥२२॥

इति राजप्रशस्ति ॥

પરિપ્રતિ.

મકરણ ૧૧ મુ.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ.

ગોવિંદ ૨.

દિગંબર જૈનોના “ હરિવંશ ” નામના એક પુરાણને અતે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે શક વર્ષ ૯૦૫ માં ભ્યારે દક્ષિણમાં કૃષ્ણનો પુત્ર વલ્લભ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તે પુસ્તક જનસેને રચ્યું હતું. કાર્ધના દાનપત્રમાં ગોવિંદ ૨ ને વલ્લભ કહેવામાં આવ્યો છે, અને કૃષ્ણના ખીન્ન પુત્ર ધ્રુવનું એક નામ દક્ષિવલ્લભ હતું. મારે જે રાજાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તે ગોવિંદ ૨ જોજ હોવો જોઈએ, અને તેથી તે રાજા શાકે ૭૦૫ એટલે ઇસ ૭૮૩ માં ગાદી ઉતરે હતો એમ આ રીતે દેખાય છે. તે સમયે ઉત્તરમાં ઈંદ્રાયુધ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પૂર્વમાં અવન્તીનો રાજા, અને પશ્ચિમમાં વત્સલોકોનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જે રાજાને ધ્રુવનિરૂપમે હરાવ્યો: એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે રાજા આ છેલ્લો જોટલો પશ્ચિમનો હોવો જોઈએ. સૌર્ય લોકા (સૌર) ના દેશનો રાજા વશહ હતો જે એક વિજયવીર * હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

* શાકેપ્યદ્વશતેષુ સપ્તસુદિશ પંચોત્તેરપૂતરાં

પાર્તાદ્રાયુધનાસિ કૃષ્ણનૃપજે શ્રીવલ્લભે દક્ષિણામ્ ।

પૂર્વો શ્રીમદવર્તીભૂમૃતિ નૃપ વત્સાદિ (ધિ) રાજેપરામ્

સૌર્યા (રા) ણામધિમંદલે (લ) જયયુતે વીરે ચરાહેડયતિ ॥

મી. રાજેન્દ્રલાલના સ સ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું પત્રક, પા. ૧૫-૮૦, ૬૫૯ કોલેજ લાયબ્રેરીમાં મુકેલાં સરકારી સંગ્રહમાં આ પુરાણની એક પ્રત છે. પણ તે જર્મની મોકલવામાં આવી છે.

જગતુગ.

કર્ડાના દાનપત્રની મી. ફક્ષીટે ફરીથી તપાસ કરી છે, અને તેની એક નવી પ્રત અને તરજુમો તથા એક આમેલુન નકલ તેમણે પ્રગટ કરી છે. આમેલુન નકલ ઉપરથી મને એમ દેખાય છે કે ગોવિંદ ૩ નું તથા તેના પ્રપૌત્રનું નામ જગદ્ગુરુ જે વચાય છે તે ખોટો પાઠ છે, અને ખીન્ન લેખોમા આપ્પા પ્રમાણે તેનું ખરૂં નામ જગતુમ હતું.

અમોધવર્ષ ૧.

ધારનાડ જીલ્લામા આવેલા શીરઝ આગળનો એક શિલાલેખ જે મી. ફક્ષીટે પ્રગટ કર્યો છે તેની તારીખ શક ૭૮૭ વ્યય છે, જે અમોધવર્ષ ૧ ના રાજ્યનું ૫૨ મુ વર્ષ હતું એમ કહેનામા ૧ આવ્યું છે. કાન્હેરીના એક શિલાલેખ પ્રમાણે તો તે રાજા આપણે ઉપર જોયું છે તેમ, શક ૭૬૬ મા ગાદી ઉપર હતો ત્યારે આ વય તેના રાજ્યનું ૬૪ મુ હોવું જોઈએ એક રાજા આટલા લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કરે એ ઘણું અસંભવિત છે અને મને લાગે છે કે ક્ષીક કષક જૂન હોવી જોઈએ વય નામનો સ્વત્વર શક વર્ષ ૭૮૮ જે ગયું અને ૭૮૬ નું વર્ષ જે ચાલુ તેને મળતો આવે છે.

પ્રજ્ઞતવર્ષ તથા નિત્યવર્ષ.

મી. ફક્ષીટે એક શિલાલેખ પ્રગટ કર્યો છે જેની તારીખ શક ૮૪૦ પ્રમાણીની છે, જે વર્ષમા પ્રજ્ઞતવર્ષ રાજ્ય કરતો રાજા ૧ હતો. આ રાજા તથા જગતુગ ૨ એ બંને એકજ હતા એમ તે કહે છે. તે પછી ગુરવજ ખીજે શિલાલેખ જે તેણે આપ્યો છે તેની તારીખ શક

૧ ઈ એ વો ૧૨ ૫ ૨૬૩ તથા તે પછીના લેખો

૨ તેજ પુસ્તક ૫ ૨૧૬

૩ ઈ એ વો ૧૨ ૫ ૨૨૨

૮૩૮ ખાતુની છે, જ્યારે નિત્યવર્ષ ગાદી ઉપર ૨ હતો. હવે ઈંદ્ર ૩ જે જગતુંગ ૨ નો પુત્ર હતો તેનું એક નામ નિત્યવર્ષ હતું, કારણ કે સાંગલીના દાનપત્રમાં ઈંદ્રના પુત્ર ગોવિંદ ૪ ના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે નિત્યવર્ષના પગનું ધ્યાન કરતો હતો. અને મી. ફ્લીટ પોતે તેને ઈંદ્ર ૩ નું ખીલુ નામ હતું એમ સ્વીકારે છે. જો કે તે તેને ઈંદ્ર ૪ કહે છે, આ પ્રમાણે પિતાની તારીખ શકે ૮૪૦ અને પુત્રની ૮૩૮ થાય છે જે અશક્ય છે. મારે હું એમ ધારૂં છું કે જે પ્રભૂતવર્ષ વિશે ત્યાં લખવામાં આવ્યું છે તે ગોવિંદ ૪ હતો જો કે લોકો તેને સુવર્ણવર્ષ કહેતા હતા, તોપણ તેનું નામ તો તેજ હતું. કારણકે સાંગલીના દાનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ જો કે તે પ્રભૂતવર્ષ હતો, તોપણ લોકોથી તેને સુવર્ણવર્ષ કહેવામાં આવતો (એટલે સોનાનો વર્ષાદ વરસાવનાર) કારણકે (પોતાનાં દાનોથી) મોનાની નદીઓ વહેવરાવીને તેણે આખી પૃથ્વીને એકવી મુવર્ણમય કરી દીધી હતી. જગતુંગ ૨ ને પ્રભૂતવર્ષ કહેવામાં આવતો એવું મી. ફ્લીટનું કહેવું છે તેનો આધાર એક અનુમાન ઉપરજ છે, અને આ વાક્યમાં તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે તો ગોવિંદ ।

૨. એલ પુસ્તકનું પૃ. ૧૨૧

૧ ચર્પન્તુવર્ણવર્ષઃ પ્રમૂતવપોડપિ કનકધારાતમિ : ।

જગદસિલમેકાંચનમયમકરોદિતિ જનૈરુક્ત : ॥

. આનો તરજુઓ મી. ફ્લીટ આ પ્રમાણે કરે છે:—ખડીસોનો વર્ષાદ વરસાવતો. સોનાની ધારા વરસાવતો અને બહુજ વર્ષતો—તેથી લોકો તેને વિશે એમ કહેતા હતા કે તેના સોનાના વરસાદથી તેણે આખા જગતને મુવર્ણમય કર્યું હતું ” (હ. એ. વા. ૧૨ પૃ. ૨૫૦—૨૫૩) આ તરજુમાં તે સ્થાન નો મુખ્ય મુદ્દોતો જતો રહ્યો છે તેથી તે ખોટા છે. જાપિ એ સખ્ત તો તદ્દન મૂંઝવેનાં આપ્યા છે.

૪ ના નામોનું એક હતું. અકાવર્ણ કૃષ્ણની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ શક ૮૩ છે. તે વર્ષમાં તે મરી ગયો હતો એમ ધારીએ, તથા શકે ૮૪૦ [૪૭૮૧ ને જલ્દયે જૂન છે તે] માં ગોવિંદ ૪ એ પોતાનું રાજ્ય શરૂ કર્યું એમ ધારીએ, તો જગત્તુગ ૨, તેનો પુત્ર ૩, તથા ઈંદ્રના મોટામાં મોટા પુત્ર અમોઘવર્ણ ૨, એ ત્રણેના ગણ્યો ફક્ત સાત વર્ષ જ ચાલ્યા. પણ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં જગત્તુગને અકાલ વર્ષની પછી કહેનામાં આવ્યો નથી, પણ અકાવર્ણના પૌત્ર ઇંદ્રને કહેનામાં આવ્યો છે, તેથી હું એમ સમજી છું કે જગત્તુગ ખીલકુલ ગાદી ઉપર આવ્યોજ નહોતો, અને અમોઘવર્ણ ૨ એ તો ઘણા ચોડા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું હશે અથવા કદાપિ ચોડાએક મહીના જ રાજ્ય કર્યું હશે, કારણ કે તેના બાપ ગોવિંદ ૪ એ તેને રાજ્ય ઉપરથી ઉઘાડી મુક્યો હતો.

મી. ફનીટ ગોવિંદ ૪ ના ખીલ એક શિલા લેખ શક ૮૫૧ ની તારીખનાની પણ વાત કહે છે.

ગોવિંદાખ્યા

મી. ફનીટ પ્રગટ કરેલી ખરડાના દાનપત્રની આમેદુખ નકલમાં ગોવિંદા-માના નામવાળો સ્લોક જોવો મી. વેધામે આપ્યો છે તેવોજ મને માલુમ પડે છે, પણ તેમાં ફેરફાર એટલોજ છે કે જગદુદ્દને સ્થાને જગત્તુગ છે, અને તેથી જે ભૂલો વિશે મેં નોટ ૪૫. ૫૩ મેં કહ્યું છે તે જોવો મી. વાંચનથી થયેલી નથી, પણ તે દાનપત્ર રચનાર અથવા દાન-રનારથી થયેલી દ્વાબી ભેદએ ખરડાના દાનપત્રમાં આ સ્થાને શબ્દો વધાર્યાની અથવા મળદ મુકી દીધાની ભૂલો છે તે વાત તો નિઃશંક છે. તેનો પાઠ અસ્ય જોવો તેવોજ જોવો લેછે તેઓ તે ઉપરથી એમ સમજે છે કે ચેદીના ચંકરગણની જે પુત્રીઓ નામે લક્ષ્મી તથા ગોવિંદા-માને જગત્તુગ ૨ પરણ્યો હતો. આપણે પણ જો તેમજ

સમજાએ, નો તેનું પરિણામ એ થશે કે તે દરજાના દાનપત્રમાં ઇર્શન સ્ત્રી વિભક્તિ વિશે તેમજ તેના પુત્રો અમોઘવર્ષ અને ગોવિંદ ૪ વિ. શ્રી કાંઈ લખાણુજ નથી, અને આમાંના ઉદ્દેશા એટલે ગોવિંદ ૪ એ તો એાધામાં એાહું ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું એ આપણે ઉપર લેણું છે. આની વાત મુકી દેવામાં આવે એ અસંભવિત છે. વળી ગોવિંદાન્ના નામની સ્ત્રી સાથે જગતુંગના લગ્ન સંબંધી કાંઈ પણ વાત સાંગલીના દાનપત્રમાં આવતી નથી. અગાઉ મેં જણાવ્યું છે તે મુજબ આ નામ વિચિત્ર છે. અને ખરડાના દાનપત્રમાંની આ લીંટી “ શ્રીમાનમોઘ ઘર્ષો ગોવિંદામ્યાભિધાનાયામ્ ” નો અર્થ એમ જણાય છે કે ઇર્શ ના બે પુત્ર અમોઘવર્ષ અને ગોવિંદનાં નામ તથા તેમની માતા અન્ના અથવા વિભક્તિ એ બધાનાં નામ આપવાનો હેતુ છે. અને મને એમ જણાય છે કે નીચેના સ્લોક જેમાં એક રાજાની ઉદારતાનાં વખાણુ કરવામાં આવ્યા છે તે સ્લોક ગોવિંદ ૪ ને લાગુ પડે છે, જેને પૂર્વે કલા પ્રમાણે લોકો સુવર્ણવર્ષ કહેતા હતા કારણ કે “ તે સોનાનો વર્ષાદ વરસાવતો હતો. ” માટે તે રાજાનું નામ તેની અગાઉ તુરતજ જે સ્લોક આવે છે તેમાં આવવું જોઈએ. આની પૂર્વે જે લીંટી શ્રીમાન ધી ઘર થતી છે તે જૂલથી અંદર લખાઈ ગઈ હશે. અને અત્રે તેમજ તેની આગળના સ્લોક પછી ત્યાં કૃષ્ણરાજનું નામ એકદમ આવે છે અને કૌસમાં મુકવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે ત્યાં આગળ પછું કરીને એકાદ અથવા બે સ્લોકો જૂલથી મુકી દેવામાં આવ્યા છે.

૧. સાંગલીના દાનપત્રની પોતે ફરીથી તપાસીને કરેલી પ્રત તથા તર-
લુમાંથી મીઠ ફાંટી તેને વિભક્તિ કહે છે પણ તેની આબેદુલ નહિ ને તેણે
ઓપી છે તેમાં જે બે સ્થાને તેનું નામ આવે છે ત્યાં ચામ્પુ વિભક્તિ
છે. વિભક્તિનું સંસ્કૃતરૂપ વિધામ્ના છે. ૫. એ. ૧૧. ૧૨૫. ૨૫૦.

. પછીના રાજઓ.

ધારવાડ જીલ્લાનો એક શિલાલેખ ૧ જે મી. ફ્લીટ પ્રગટ કર્યો છે તે મુજબ શક ૮૭૩ માં કૃષ્ણ ૩ ગાદી ઉપર હતો, અને ખીજા એક શિલાલેખ ૨ પ્રમાણે તેનો ભાઈ જોડીંગ શક ૮૬૩ મળપતિમાં રાજ્ય કરતો રાજા હતો. આ રીતે કૃષ્ણની તારીખો ૮૬૭, ૮૭૩ અને ૮૭૮ શક ની છે.

૫. ૫૪ ની નોટ ૨ માં આપેલા તે વાક્યોના મી. વાધનના ભાષા-તરને મી. ફ્લીટ વળગી રહે છે જે ઉપરથી એમ નીકળે છે કે તેમાં લખેલો કૃષ્ણ જગતુંગ ૨ નો પુત્ર હતો. તેના બ્યાકરણ બાબત જે ચર્ચા મેં કરી છે તેથી વધારે કરવાની જરૂર નથી. ઉપર અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે તે એક ખીજા કૃષ્ણને લાવે છે. જેને તે કૃષ્ણ ૪ કહે છે અને જોડીંગનો નાનોભાઈ અને છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કલ્લતનો પિતા નિશ્પત્ત તે તેજ હતો, તથા જે કૃષ્ણની તારીખો શક ૮૬૭ થી ૮૭૮ સુધીમાં આવે છે તે પણ તેજ હતો એમ કહે છે. પણ જે જોડીક તેનો મોટો ભાઈ હતો તો તે શક ૮૬૩ માં રાજ્ય કરતો હતો અને કૃષ્ણ ૮૬૭ થી ૮૭૮ શક સુધીમાં એટલે તેની મોટાભાઈ પૂર્વે રાજ્ય કરતો હોય એ અશક્ય છે. માટે ખારેપાટણના ઘનપત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જેમાંથી કૃષ્ણ મોટો હતો અને જોડીક નાનો હતો તો પણ આ છેલ્લો મોટો ભાઈ હતો તેવી માન્યતા મી. ફ્લીટના મનમાં છે. તેથી તે તારીખોમાં જે તફાવત પડે છે તે વિશે તે નીચે પ્રમાણે ખુલાસો આપે છે. કોટીંગ અથવા જોડીંગને કાંઈ પણ સંતતિ હતી નહીં અને હાલ પ્રગટ થયેલા તેના શિલાલેખની તારીખ કૃષ્ણ ૪ ની મળી આવેલી તારીખો કરનાં ઘણી મોટી કેમ છે તેનું કારણ આથી સમજાઈ આવે છે, તે એ કે “ જોડીંગને કાંઈ પણ

પ્રકરણ ૧૪, પૃષ્ઠ ૭૬.

સેઉલ્લુદેશ.

આ નામ હાલના ખાનદેશમાં સચવાઈ રહ્યું હોય એમ લાગે છે. મુંબાઈ ગેઝીટીયરના ખાનદેશના પુસ્તકના આરંભના પૃષ્ઠની એક પુટ-નોટમાં તે પુસ્તકના પ્રગટ કર્તા એમ લખે છે, કે તે દેશનું નામ મુસલ-માન સમય અગાઉ ધણું જાણીતું હતું, અને ગુજરાતના અહમદ ૧ લાએ શાશ્વી રાજાએને આપેલી “ખાન” ના ખીતાબને મળતું આવવા માટે તે જુનું નામ તેઓએ પાછળથી ફેરવ્યું હતું. માટે ધણું કરીને તેનું ‘અ’ સહ નામ સેઉલ્લુદેશ હતું. અને આ નામ પાછળથી ફેરવીને ખાનદેશ તરવામાં આવ્યું હતું અને અસલના નામ માથે આ નામ વધારે મળતું આવે છે તેથી આ નવું નામ તુરતજ સામાન્ય વાપરવામાં પ્રચલિત થયું. હાલના ખાનદેશના જીલ્લા કરતાં વધારે દક્ષિણ તરફ તે દેશનો વિસ્તાર હતો, કારણકે દેવગિરિ અથવા દોલતાબાદ તેમાં આવી જતું હતું અને તાપી નદીની ઉત્તરનો પ્રદેશ ધણું કરીને તેમાં આવતો નહોતો.

પ્રકરણ ૧૫, પૃષ્ઠ ૮૨.

જનજલ અને કકડલ.

જનજલ કે જેના હાથીઓ સિંધણુ લઈ ગયો હતો એમ ક
માં આવ્યું છે, તે છત્રીસગઢના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી ચેદી વ
પૂર્વ તરફની શાખાનો એક રાજા હોયો. જેમણે, કારણકે તે વ
૪ વંશાવલિમાં તે નામ આવે છે. કકડલ એ નામ કોકિલ તેજ છે,
તે વંશની પશ્ચિમ તરફની શાખા જેની રાજ્યધાની ત્રીપુર અમવા
હતી તે શાખાના કુટુંબાએકે રાજાઓનું આ નામ હતું.

૧. જ. કનિંગહામના આ. રીપોર્ટસ વા ૧૭ પૃ. ૭૫-૭૬ અને ૭૬

